

CH'EN CH'ING-LUNG

Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828
İsyanlarından Yakup Bey'e Kadar
Doğu Türkistan Tarihi

Doktora Çalışması

T'ai-pei
1967

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VI
KAYNAK TENKİDİ	XI
KISALTMALAR	XV
I. MÜSLÜMANLARIN İSYANLARI	
1. Apak Hoca'ların isyanları	1
a. Yusuf Hoca'nın isyanı	1
b. Yedi Hoca'nın isyanları	11
c. Veli Han Hoca'nın isyanı	14
2. Yerli müslümanların isyanları	39
a. Sha-mu-mêng'in isyanı	39
b. Kuça isyanı	40
3. Döngen'lerin isyanları	42
a. 1862 isyanı	42
b. 1864-1865 isyanları	43
II. HOKEND'LİLERİN MÜDAHALESİ	
1. Ticaret münasebetleri	60
a. Ticaret meseleleri.....	60
b. Aksakal tâyini	72
2. Siyasî meseleler	77
a. Hokend'lilerin istilâları	77
b. Hokend elçisinin çıkardığı hadise	82
III. TÜRK-BOZKIR KABİLELERİ	
1. Kırgız'lar	88
a. Kırgız'ların genel durumu	88
b. Kırgız'ların kabile teşkilâtı	97
i) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı	97
ii) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi	101
2. Kazak'lar	104
a. Kazak'ların genel durumu	104
b. Kazak'ların kabile teşkilâtı	110
i) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı	110
ii) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi	112

1. İSTİLASI

1. Ticaret münasebetleri	115
a. Ticari münasabetlerin başlangıcı	115
b. İlk ticari antlaşma	121
2. Sınır meseleleri	124
a. İstilanın başlangıcı	124
b. İlk sınır antlaşması	128

2. KALIN VE UYGUR'LARIN MUHTARIYETİ

1. Kalın'ların Yasak sistemi	140
2. Uygur'ların Börk sistemi	144
a. Börk memuriyeti	144
b. İhtimai teşkilât	148
3. Kalın ve Uygur'ların feodalizmi	163

3. KIBRIS'DAKİ ÇİN TRANSKRİPSİYONU

1. KIBRIS	167
2. KIBRIS	185
3. KIBRIS	196

Ö N S Ö Z

XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Doğu Türkistan tarihi hakkında yapılmış olan incelemeler daha ziyade Cihangir Bey ile Yakup Bey üzerinde toplanmıştır. Bilindiği üzere Cihangir'in hayatı daha ziyade asrın ilk yarısı; Yakup beyin hayatı ise, asrın ikinci yarısı ile ilgilidir. Bu iki şahıs arasındaki olaylar şimdiye kadar ele alınmamıştır. Halbuki Cihangir Bey'in isyanının bastırılmasıyla, Doğu Türkistandaki olaylar daha bitmemiştir. Devanlı olarak çıkan isyanların çoğu Cihangir Bey'in hareketinden ilham alınarak yapılmıştır. Bundan başka, Yakup Beyin giriştiği hareketlerin sebepleri de vardır. Daha önceki olaylar Yakup Beyin bu hareketlere girişmesi için iyi bir zemin hazırlamışlardır. Çin İmparatorluğunun yavaş yavaş zayıflamağa başlaması sebebi ile, Hokend'de isyan çıkmış, Kırgız-Kazak'lar Çinden ayrılmak için teşebbüse geçmiş, bu fırsat ile Ruslar da yavaş yavaş toprak kazanma çabalarına girişmeğe başlamışlardır. Tezimizin konusunu teşkil eden bu çağ, Doğu Türkistan tarihinin en karışık ve karanlık bir devrini teşkil eder. Sonradan çıkacak olan Hanlıklar, Kırgız-Kazak kabilelerinin yeni siyasi durumu ve hattâ günümüze kadar devam eden Çin-Rus rekabetinin kökleri hep bu devirde atılmıştır. Şimdiye kadar karanlık kalmış olan bu büyük devletler rekabetinin ve Ortaasya kabilelerinin de kendî başlarına bu büyük devletler arasında denge kurmak için harekete geçmelerinin sebepleri anlaşılmadan, bugünkü Doğu Türkistan'da olan bitenleri anlamamıza imkân yoktur.

Tezimiz, 1828 Cihangir isyanlarından, Yakup Bey'in Kaşgar'a girişine kadar geçen zaman içindeki Doğu Türkistan tarihidir. Tezimizi yaparken bu çağla ilgili Çin ve batı kaynaklarını toplayarak inceledik. İhassa her türlü tefsirden uzak olabilecek emir, rapor ve Çin İmparatorunun fermanları gibi vesikalara büyük önem vererek aynen tercüme edip tezimize koyduk. Bunu yaparken, muhtelif kaynaklardaki tarihlemleri, adları mukayese ederek, hangisinin doğru olabileceğini tespit ederek göstermeğe çalıştık. Tezimizin "KAYNAK TENKİDİ" ile ilgili bölümünde, birinci elden kaynaklarla daha az önemli eserleri geniş olarak mukayese nakasha edip yazdık. Bu sebeple, bu konuya yeniden girmeyeceğiz.

Doğu Türkistan denince hatıramıza ilk olarak 'Sinkiang' adı gelmiştir Rus siyasetinin mahiyet ve etkilerine de büyük önem verdik. Bir çok bilginler bu adın, Doğu Türkistan'ı tam olarak ifade ettiğini Müslümanların isyanlarını başlıca "Apak Hoca'ların İsyancıları" , sanarlar. Halbuki bu anlayışı, tezimizde kabul edemeyeceğiz. Genel olarak "Yerli Müslümanların İsyancıları" ve "Döngen'lerin İsyancıları" olmak üzere rak batılılar, 'Sinkiang' tabirini Çin Türkistanı için kullanırlar. Kaçık kısma ayırdık. Çin kaynakları, Apak Hoca'lardan "Beyaz sarıklı müslü naklarımıza göre ise, 1864'den önce, Çin ile Rusya arasında belli bilmeler" diye bahsederler. Çin kaynaklarına göre, Ming sülâlesinin son sınır mevcut değildi. XIX. yüzyılın başlarında, Çin ile Rusya henüz de zamanlarında (XMI. yüzyılın ilk yarısında) peygamberin seyyidlerin - ha doğrudan doğruya temasa geçmemişlerdi. İki ülke arasında, esasen Çi'len Mahmud, Medine'den Kaşgar'a gelip islâmiyeti yaymıştı. Bu sebeple , e tabi olan Kırgız-Kazak kabileleri bulunmakta idi. Bu sebeple, tezimiz Tanrı dağlarının güneyindeki Uygur'lar, hep birden müslümanlığı kabul zin konusu ile ilgili tarihler arasında, Çin-Rus sınırının nerede olduğunu, Apak Hoca'lar da tabii olarak müslümanların reisleri olmuş gunu bize hiç bir kaynak göstermemektedir. ve Hoca devletini kurmuşlardı. Halbuki bu Hoca devletlerinin kuruluşla-

1755'de Tanrı dağlarının kuzeyindeki Oyrat'lar, 1759'da da Tanrı'na tesir eden daha önceki tarihi olaylar vardır. Mançu sülâlesinin dağlarının güneyindeki müslümanlar Çin hakimiyeti altına girmişlerdir ilk zamanlarında (XVIII. yüzyılın ilk yarısında), Cungan'ların reisleri fakat Kırgız ve Kazak'lar ise yalnızca Çin'in tabi kabileleri şeklinde, Siven Rabdan, Galdan Çirin, Lama Dorci ve Davarci, devletlerini yaşamışlardı. Kırgız ve Kazak'ların yalnızca tabi kabileler olmasına mesillerce de pot bir şekilde idare etmişlerdi. Hoca ailesi ise daima on rağmen, tam manası ile Çin hakimiyetine girmiş bölgelerle karıştırılmalarının rehinesi olarak İli'de tutulmuşlardı. Bunun üzerine Cunganların ha ve burası da 'Sinkiang' tabiri ile isimlendirilmiştir. 'Sinkiang' adımıyeti altında bulunan Dörbet'lerden Çirin ve Hoit'lerden Amursana , ilk defa, 1759 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. O zaman'ın'e giderek yardım için ricada bulundular. Cungan'ların son reisi Da- 'Sinkiang' denen bölge, Aral Gölüne kadar uzanmakta idi. 1840'dan sonra, az sonra Çin'e karşı koymaya başladı. Fakat başarı sağlayamadı. Önce Rus yürüşü başladı. Kırgız ve Kazak'lar gittikçe Çin'in tesirinden kurtuldu. Kazak'lara, sonra da Rusya'ya kaçtı ve orada hastanarak öldü. Bunun ü- tuldular. 1864'e doğru Ruslar, artık Isık-kul ve Zaysan-nor batısına Kazak'lara, sonra da Rusya'ya kaçtı ve orada hastanarak öldü. Bunun ü- dar gelmişlerdi . 1864 yılında imzalanan ilk sınır antlaşmasına göre erine, Cungarya'da yeniden kargaşalıklar başladı. Çin İmparatoru, ge- sınır, büyük sıradaglar, nehirler ve bugünkü Çin'in daimi karakolları eral Chao-hui'yi oraya tayin etti ve isyanları bastırdı (1755). Apak boyunca olacaktı. Böylece Sinkiang denen ülke daha da küçülmüştü. Bu Hoca'lardan, büyük Hoca Boronitu ve küçük Hoca Kocican da bu suretle re dan sonra, daha bir çok sınır antlaşmaları birbirini takip etmişti. 1864'ine kalmaktan kurtulmuş oldular. Fakat bu iki kardeş, Hoca devletini ye kadar Sinkiang'ı eyalet durumuna sokan her antlaşmadan sonra, sınır urmak maksadı ile yine isyan hareketlerine girişip, daha sonraki nesil mefnumu da değişmişti. Bu sebeple, bugünkü Doğu Türkistan mefnumu ile erin isyanlarına yol açtılar. İkisi de yenilgiye uğradıktan sonra, Ba- o çağdaki anlayış arasında farklar vardır. Tezimizin konusunu, bugünkü Kaşan'a kaçıp orada öldürüldüler ve başları Çin'e sunuldu. Buna rağmen Doğu Türkistan sınırları içine sıkıştırmak, birbirine bağlı olayları boronitu'nun oğlu Samuk (Sarımsak), Hokend'e iltica etmiş ve orada ya- kavimleri kesin olarak ayırmak demektir. Bu şekilde yapılacak ilmi bilmeler. Burada Yusuf, Cihangir ve Bahaeddin adlı üç oğlu doğmuş ve bun incelemenin sonuç itibari ile faydalı olmayacağı açıktır. Bu sebeple ar ile onların oğulları Hokend Hanının yardımıyla sık sık Kaşgar'a ge- tezimizi coğrafya bakımından sınırlarken, Tanrı dağlarının kuzey ve Çip yıkılmış olan Hoca devletini yeniden kurmağa çalışmışlardı. 1828'de neyindeki bütün kavim ve şehirleri konumuzun içine almaya çalıştık. Cihangir'in öldürülmesinden sonra, 1830'da ağabeyisi Yusuf, 1845'de ye- bile ve şehirleri sosyal yapı ve idari teşkilât bakımından iyice tanıdık. Bu sebeple Paeddin'in oğlu) Veli Han, 1865'de kendisinin oğlu Büzruk, daha sonra dan, bir yığın siyasi olayları sıralamayı da faydalı bulmadık. Bu sebeple Paeddin'in oğlu) Veli Han, 1865'de kendisinin oğlu Büzruk, daha sonra zaman zaman Çin kaynaklarında bu bölgenin içtimai teşkilâtı bakımında usuf'un torunlarından Hacı Han ile Hakim Han arka arkaya Çin'e karşı verilen bilgileri de metin olarak tercüme edip, tenkid ettik. Tezimiz, yan etmişlerdi. Kırız-Kazak kabilelerinin, Hokend Hanlığının ve yeni beliren emperya

Müslümanların ikinci grubu olan Doğu Türkistan'ın yerleşik halklarından Uygurlar, Çin kaynaklarında "Kara sarıklı müslümanlar" diye adlandırılmıştır. Bunlar, Mançu sülâlesi zamanında umuziyetle Çin İmparatorluğuna, diğerlerine nazaran daha fazla sadakat göstermekte ve Börk idari sistemi altında bulunmakta idiler. Mançu idarecilerinin hak-sız muamelesi karşısında bunlar da ayaklandılar. Bunun üzerine, şiddetli ve uzun bir savaş başladı. (1864).

Döngen'lere gelince, Çinli müslümanların teşkil ettiği bu halkların çoğu, Shan-hsi ve Kansu eyaletlerinde oturmakta idiler. 1850 yılından sonra, Çin'de büyük T'ai-p'ing isyanı ve İngiliz istilâları başladı. Yorgun düşen Çin İmparatorluğunun artık batı bölgelerine bakacak hali kalmamıştı. Döngen'lerden Pai Yen-hu adlı bir zat, Çin'in güç durumundan istifade ederek, 1862'de isyan etti. Bu isyan havası Doğu Türkistan'a kadar yayıldı. 1864'de Kansu'lu Ahun T'o Tê-lin de gizlice Urumçi'ye geçti ve orada isyan etti. İli ve Tarbagatay'ı zaptettikten sonra kendi kendine Ch'ing-chên-wang (müslüman kralı) ünvanını verdi. Ayrıca diğer Döngen'lerden Ma Lung, Kuça'da ve Chin Hsiang-yin ise Kaşgar'da isyan etti. Uygur, Kırgız ve Kazak'lar bunların peşine takıldılar. Fakat, isyancılar arasında ihtilâf çıktı. Aralarındaki rekabet yüzünden, Chin Hsiang-yin Hokend'den yardım rica etmek zorunda kaldı. Bununla birlikte, Uhangir'in oğlu Büzruk Han ile Hokend generali Yakup Bey Çin'e karşı isyan edenleri emirlerine alarak Kaşgar'ı ele geçirdiler. Yakup Bey, sonradan Büzruk Han'ı surdu ve kendisini Han ilân etti. Bunun üzerine, Ruslar da fırsatı kaçırmadılar ve hemen İli bölgesini işgal ettiler. İngilizler, Rusların güneye doğru bu hareketlerinden kuşkulandılar ve Doğu Türkistan işlerine müdahalelerde bulunmaya başladılar. Köktü bir durumda bulunan Çin'in batı bölgesi, bir anda idaresiz ve bîharp ülkesi haline gelmiştir. 1875'de Çin kitası kısmen sükûnete kavuşmuştur. Çin generali Tso Tsung-t'ang, ordusunu idaresine alarak isyanları bastırmağa geldi. Doğu Türkistan bu zamana kadar Çin'e bağlı, yerli muhtar bir bölge olarak idare ediliyordu. Rus ve İngiliz müdahalesi Çin hükümetini korkuttu ve burada sağlam bir merkezi idarenin kurulması ihtiyacını doğurdu. Bu tarihten itibaren, Doğu Türkistan Çin'e bağlanarak, bu bölge Çin'in bir eyaleti haline sokuldu. Bu sistem halen günümüzde de devam etmektedir.

Tezimizde tatbik edilen transkripsiyon sistemi, Wade-Giles'in netik sistemidir. Mançu devri Çin transkripsiyonunu tespit etmek belli bir usul bulunmadığından, bu konuda bir çok güçlüklerle karşılaştık. Filolojik meseleleri halletmek için, ayrıca XIX. yüzyıl Çin sistemini incelemek zorunda kaldık. Elde ettiğimiz kaideleri ilgililerde gösterdik ve liste halinde çeşitli örnekler verdik.

Tez çalışmalarında metod tayini ve diğer müşküllerimin giderilmesi hususlarında yardımlarını esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. Ebeddin Ögel'e sonsuz minnetlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, rıfık filoloji meselelerinin gün ışığına çıkarılmasında her türlü yardımda bulunan Sayın Hocam Prof. Dr. Hasan Eren'e ve Tevarih-i Hanse tabını bana lütfeden Sayın Prof. Dr. Ahmet Temir'e candan teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin cümle kuruluşlarındaki aksaklıkları bütün titizliğiyle düzelten Asis. Dr. Cevdet Gökalp'a da teşekkür ederim.

Ankara, 18 Nisan 196

Chên Ching-lung

KAYNAK TARKIDI

Mançu sülâlesi, Çin tarihinin en verimli bir ilim çağıdır. İmparatorlar başta olmak üzere, bütün alimler eski eserleri toplayıp araştırmışlar ve olayları yeniden ele alarak ayrı ayrı incelemişlerdir. Bu suretle, çoktan beri karanlık kalan olaylar aydınlatılmakta ve yeni bir sistemle, düzenli bir şekilde tertip edilmekte idi. Ayrıca, dış münasebetler de günden güne artmış ve Mançu devletinin siyasi durumu tehlikeli bir hal almıştı. Bunun için bir çok Çinliler siyasetle uğraşmaktan vazgeçip kendilerini ilme vermişlerdi. Bunun üzerine, Ssü-k'u-ch'üan-shu 四庫全書 v.s. gibi büyük eserler arka arkaya ortaya çıkmışlardı. Eskiden beri ihmal edilen Çin'in batı bölgesi ^{olan} Doğu Türkistan'a da fazla ilgi gösterilmeğe başlamıştı. Bilhassa burada bulunan büyük me-murlar ile sürgüne gönderilen bilginler, Doğu Türkistanın incelenmesinde büyük rol oynamışlardı. Bu sebeple, bu zamana kadar bilinmeyen Doğu Türkistan hakkında, bir çok yeni eserler ortaya çıkmağa başlamıştı.

THHL ve CCHW gibi eserlerde, en orijinal raporlar aynen toplanarak tarih sırasıyla sınıflandırılmışlardır. 1850-1861 olayları, eğer THHL'de toplanmamış olsaydı, bunları diğer eserlerde bulmak mümkün olmayacaktı.

CCHW'de ise, Ch'ien-lung saltanatı devrinden Mançu sülâlesinin sonuna kadar olan devlet işleriyle ilgili vesikalar, değişik konular altında sınıflandırılarak verilmiştir. Bu eser malzeme bakımından çok kıymetlidir. Fakat raporların tafsilâtı olarak tarihini vermemiştir. Bu sebeple, THHL, bu eserden daha üstündür.

1934'de derlenen CTPO, T'a-ch'ing-hui-tien adlı nadir eserden Çin sınırındaki kabilelerle ilgili maddeleri çıkararak toplamış bir kaynaktır. Bu bölgelerde tatbik edilen bütün idare sistemleri bu eserde bulunmak mümkündür.

Olayları en güzel tasvir eden eserlerden biri olan SWC, 1842'de yazılmış ve Mançu sülâlesinin ilk zamanlarından 1842'ye kadar Çin'de ge-

çen hadiselerin çoğunu birer birer izah etmiştir. O kadar güzel ve emin bir eserdir ki, sonradan yazılan HCTC ve CKCY gibi kitaplar meydana getirilirken, hep bu eserden faydalanılmıştır. Bundan başka, Imbault-Huart'ın " Recueil des documents sur l'Asie Central " adlı eseri de kısmen bu kaynağına tercümesidir.

Tezimizde Yedi Hoca olayını incelerken, Ho-ning'in Hui-chiang-t'ung-chih adında eserini göremediğimiz için, onun yerine ikinci derece de bir kaynak olan CKCY'yi kullandık. Tsêng Wên-wu tarafından 1936'da yazılmış olan bu eserde de çok bol bilgi verilmiştir. Bu eser, 1945'de Nomiyama 野見山温 tarafından Japonca'ya da çevrilmiştir. İyi taraflarına rağmen bu eser, umumiyetle eski kaynaklardan kopya edilmiştir. Meselâ, Yusuf Hoca'nın isyanı, SWC'den aynen alınmıştır.

KTHC, 1864 isyanlarından 1882'de Doğu Türkistan'ın eyalet haline sokulmasına kadar geçen olayları en iyi tasvir eden bir eserdir. Yazarları Huang Ping-k'un, Wei Kuang-t'ao ve Yang T'iao-yüan, bizzat savaşlarda bulunmuş ve ilgili vesikaları da görmüşlerdi. HCTC, VI, s. 4030-4350'deki bilgiler de bu eserden alınmıştır.

Doğu Türkistan tarihi üzerinde çalışanların sık sık müracaat ettikleri başlıca iki büyük eser, HCSL ve HCTC'dir. Bu eserlerin değerlerini tezimizde de yer yer gösterdik. Eserlerin muellifleri olan Sung-chün ve Wang Shu-nan v.s. Doğu Türkistan'daki büyük memurluklarda bulunmuşlardı. Bunlar, gördüklerini, duyduklarını ve sorarak öğrendiklerini eserlerine alıp, diğer kaynaklarla mukayese etmişler ve bir sistem içerisinde incelemişlerdir. Bu eserlerde Doğu Türkistan'ın coğrafyası ve tarihi hakkında detaylı bilgi vermişler ve yabancı kabilelerin teşkilatları ile münasebetleri hakkındaki bilgileri bir araya toplamışlardı. Meselâ, dağlar, şehirler ve nehirlerden başka, küçük köy, karakol ve posta istasyonlarının hepsi izah edilmiş; askerî, idarî ve ticarî sistemleri açıkça anlatılmış; Kırgız, Kazak, Uygur, Kalmık v.s. gibi kabilelerin menseleri ve teşkilatları hakkında açıklamalar yapmışlardır.

Gerçi, HCSL, 1755-1810 seneleri için önemli bir eserdir. Fakat tezimiz için de çok faydalı bir kaynak olmuştur.

HCTC, 1912 yılında yazılmıştır. İçindeki konuların hepsi, ayrı ayrı büyük bilginler tarafından yazılmıştır. Bir çok orijinal incelemeleri içinde toplamıştır. Meselâ, HCCC, HCOGS ve KTHC v.s. gibi eserlerde verilen bilgileri, HCTC içinde aynen görebiliriz. Bu altı ciltlik eser

Mançu sülâlesi zamanındaki Doğu Türkistan'ı ve onunla ilgili dış kabilleri en güzel bir şekilde izah eden bir kaynaktır. Yasak ve Börk gibi darî sistemler hakkında bilinmeyen bir çok fikirler, hep burada ileri sürülmektedir. Ancak bu eserde ara sıra yanlış yazılışlar da vardır. Bunun için dikkatli olmamız lâzımdır.

Bundan başka, Ruslar ile Doğu Türkistan münasebetleri üzerinde geçen bazı kıymetli Çin kaynaklarından da bahsetmeliyiz. HCCS ve CEKC, Rusların XIX. yüzyılda iktisadî siyasetlerini, toprak elde etme hareketlerini ne nasıl çevirdiklerini bu eserlerde görebiliriz. Bu kaynaklarda çeşitli antlaşmalardan başka, meydana gelen olaylara ve türlü etkilere değinilmiştir. Bu eserlerden HCCS, 1911'de Chung Yung ; CEKC, 1905'de Shih Shao-ch'ang adlı müellifler tarafından yazılmıştı.

Yukarıda ismi geçen kaynaklardan, ancak tezimizin metin kısmında faydalandık. Bunlardan başka, SFPC ve HSMH v.s. gibi mühim eserlerden de istifade ettik.

Tabii olarak Çin kaynakları, Çinliler tarafından yazılan ve iletilen fikirleri içinde toplar. Bu sebeple bilhassa fermanlar ve emirnameler bakımından çok orijinaldırlar. Fakat umumiyetle Çinli alimler yabancı dil bakımından zayıf olmaları, meseleleri daha derinlemesine incelemelerini zorlaştırmış ve aynı zamanda yanlış fikir ileri sürmelerine de sebep olmuştur. Meselâ, KTHC'de "Paşa" tabirinin karşılığı, Börsenmiştir. Heü Sung'un Sui-tao-chi adlı eserinde, "Yang-Balgasun" kelimesindeki "Yang" sözü, güneş anlamına gelen "Yang" ile karıştırılmıştır. Bu gibi tuhaf izahlara da rastlamaktayız. Bundan başka Çin kaynaklarında, aynı tabirin çeşitli transkripsiyonlarla yazılması sebebi ile, bu tabirin menşeinin bulunması da zordur.

Batı kaynakları arasında, tezimizle ilgili eserler çok değildir. Genel olarak istifade edebildiğimiz kaynaklar, seyahatnamelerdir. İncelemelerde detaylı bilgi görememekteyiz. Hatta M. E. Bugra Bey'in eserlerinde bile olayların tarihleri yanlış olarak verilmiştir. Olaylar adeta efsane gibi izah edilmiştir. Bundan başka her noktada siyasi inançları ön safa geçmiş gibidirler. Bu sebeple, ilmi tetkiklerde bu yazarın eserleri dikkatli olarak kullanılmalıdır. Meselâ, Şarkî Türkistan Tarihi, 363'de "Şir Ali Han ile Veli Han, altın alarak Çin İmparatoruna barış için sundular" deniyor. Fakat Şir Ali Han, 1845'de Kaşgar'dan Hokend'e dönerken öldürülmüştü. Bu şahıs, 1852-7'de cereyan eden Veli Han'ı işyan

na nasıl gelebilirdi? Asilerin elebaşısı sayılan Veli Han da Çin İmpa-
toruna gelemezdi. Eğer durum böyle idi ise, bu olay Çin kaynaklarında
niçin hiç geçmemektedir? Gene s. 363'de "1854 yılında ikinci Afyon ha-
bi ve Döngen'lerin isyanları vuku buldu", DT, s. 22'de "Cihangir 1853'de
dürüldü", "1828'de Yusuf Hoca isyan etti", s. 23'de "1857'de Veli Han
hit düştü", s. 24'de "1853 senesinin sonunda Yarkent'de Türk ve Döngen-
ler birleşerek Altışehir'deki kuvvetli Çin fırkasını mahvettiler" diy-
Bunlar gibi pek çok yerde yanlış tarih ve bilgiler verilmektedir.

Ayrıca, Muhammed Atif da Kaşgar Tarihi adlı eserinde olaylardan
bahsetmiş, fakat az bilgi vermiş ve bazan da yanlış tarihler yazmıştır.
Meselâ, s. 302'de, Mehmed Emin Han'ın ikinci gelişi 1853 senesinde
diyor. Doğrusu ise 1852'dir. 1852 yılında vuku bulan ve çok mühim
olay olan Veli Han'ın isyanından ise hiç bahsetmemektedir.

Tevarih-i Hamse, Türk kaynaklarının en iyisidir. Olaylar hakkında
birer birer bilgi vermesinden başka, Apak Hoca'ların akrabalık münase-
betlerini de iyice tespit etmektedir. Fazla olarak, Çin kaynaklarında
olmayan Yedi Hoca'nın isimleri ve Kaşgar'daki aksakal tayini de bu es-
de kaydolunmuştur.

İngiliz kaynaklarından Forsyth'ın "Trade Routes between Northe-
India and Central Asia" adlı eserinde, Döngen ve Apak Hoca'ların menşei
ve Aksakal üzerinde bilgi verilmektedir. Fakat bu eserde, daha ziyade
bet'ten bahsedilir.

Schuyler'in "Turkestan" isimli eseri daha ziyade Batı Türkistan
olayları ile ilgilidir. 1. cilt, s. 337'de, Cihangir ve Yusuf Hoca i-
yanlarının sonu hakkında da Çin kaynaklarında bulunmayan bilgiler me-
cuttur. Eserde gösterildiğine göre bu bilgi, "Memoirs of Mirza Shems
ve Grigorieff'in "Eastern Turkestan" adlı eserinden alınmıştır. Fak-
zikredilen eseri bulamadığımız için okuyamadık. Yine aynı eserde Döngen-
lerin isyanları hakkında da bilgi verilmesine rağmen esas bilgi, Radl-
un "Sibirya'dan" eserinden alınmıştır.

Vambéry'nin "The Travel in Central Asia" adlı eserinde (s. 399-
401), müslümanların idari sistemi üzerinde de durulmuştur. Fakat Ç-
kaynakları ve Sibirya'dan adlı esere nazaran daha az emindir.

W. Radloff'un "Sibirya'dan" adlı eserinde idari sistem hakkında
bilgi verilmesinden başka, 1863-1866 İli isyanı da incelenmiştir. Tabii
olarak bu eser de malzeme bakımından Çin kaynaklarından zayıftır. Bu

Mançu sülâlesi zamanındaki Doğu Türkistan'ı ve onunla ilgili dış kabileleri en güzel bir şekilde izah eden bir kaynaktır. Yasak ve Börk gibi idari sistemler hakkında bilinmeyen bir çok fikirler, hep burada ileri sürülmektedir. Ancak bu eserde ara sıra yanlış yazılışlar da vardır. Bunun için dikkatli olmamız lâzımdır.

Bundan başka, Ruslar ile Doğu Türkistan münasebetleri üzerinde duran bazı kıymetli Çin kaynaklarından da bahsetmeliyiz. HCCS ve CEKC, Rusların XIX. yüzyılda iktisadi siyasetlerini, toprak elde etme hareketlerini nasıl çevirdiklerini bu eserlerde görebiliriz. Bu kaynaklarda çeşitli anlaşmalardan başka, meydana gelen olaylara ve türlü etkilere de temas edilmiştir. Bu eserlerden HCCS, 1911'de Chung Yung ; CEKC, 1905'de Shih Shao-ch'ang adlı müellifler tarafından yazılmıştır.

Yukarıda ismi geçen kaynaklardan, ancak tezimizin metin kısımlarında faydalandık. Bunlardan başka, SFPC ve HNSH v.s. gibi mühim eserlerden de istifade ettik.

Tabii olarak Çin kaynakları, Çinliler tarafından yazılan ve ileri sürülen fikirleri içinde toplar. Bu sebeple bilhassa fermanlar ve emirnameler bakımından çok orijinaldirlar. Fakat umumiyetle Çinli alimlerin yabancı dil bakımından zayıf olmaları, meseleleri daha derinlemesine incelemelerini zorlaştırmış ve aynı zamanda yanlış fikir ileri sürmelerine de sebep olmuştur. Meselâ, KTHC'de "Paşa" tabirinin karşılığı, Börkne de sebep olmuştur. Meselâ, Hsü Sung'un Sui-tao-chi adlı eserinde, "Yang-Balgasun" kelimesindeki "Yang" sözü, güneş anlamına gelen "Yang" ile karıştırılmıştır. Bu gibi tuhaf izahlara da rastlamaktayız. Bundan başka Çin kaynaklarında, aynı tabirin çeşitli transkripsiyonlarla yazılması sebebi ile, bir tabirin menşeinin bulunması da zordur.

Batı kaynakları arasında, tezimizle ilgili eserler çok değildir. Genel olarak istifade edebildiğimiz kaynaklar, seyahatnamelerdir. İncelemelerde detaylı bilgi görememekteyiz. Hatta M. E. Bugra Bey'in eserlerinde bile olayların tarihleri yanlış olarak verilmiştir. Olaylar adeta efsane gibi izah edilmiştir. Bundan başka her noktada siyasi inançlar ön safa geçmiş gibidirlar. Bu sebeple, ilmi tetkiklerde bu yazarın eserleri dikkatli olarak kullanılmalıdır. Meselâ, Şarki Türkistan Tarihi, s. 363'de "Şir Ali Han ile Veli Han, altın alarak Çin İmparatoruna barış için sundular" deniyor. Fakat Şir Ali Han, 1845'de Kaşgar'dan Hokend'e dönerken öldürülmüştü. Bu şahıs, 1852-7'de cereyan eden Veli Han'ı yanan

na nasıl gelebilirdi? Asilerin elebaşısı sayılan Veli Han da Çin İmpa-
toruna gelemezdi. Eğer durum böyle idi ise, bu olay Çin kaynaklarında
niçin hiç geçmemektedir? Gene s. 363'de "1854 yılında ikinci Afyon ha-
bi ve Döngen'lerinin isyanları vuku buldu", DT, s. 22'de "Cihangir 1853'de
dürüldü", "1828'de Yusuf Hoca isyan etti", s. 23'de "1857'de Veli Han
hit düştü", s. 24'de "1853 senesinin sonunda Yarkend'de Türk ve Döngen-
ler birleşerek Altışehir'deki kuvvetli Çin fırkasını mahvettiler" diy-
Bunlar gibi pek çok yerde yanlış tarih ve bilgiler verilmektedir.

Ayrıca, Muhammed Atif da Kaşgar Tarihi adlı eserinde olaylardan
bahsetmiş; fakat az bilgi vermiş ve bazen da yanlış tarihler yazmıştır.
Meselâ, s. 302'de, Mehmed Emin Han'ın ikinci gelişi 1853 senesinde i-
diyor. Doğrusu ise 1852'dir. 1852 yılında vuku bulan ve çok mühim b-
olay olan Veli Han'ın isyanından ise hiç bahsetmemektedir.

Tevarih-i Hamse, Türk kaynaklarının en iyisidir. Olaylar hakkında
birer birer bilgi vermesinden başka, Apak Hoca'ların akrabalık münase-
betlerini de iyice tespit etmektedir. Fazla olarak, Çin kaynaklarında
olmayan Yedi Hoca'nın isimleri ve Kaşgar'daki aksakal tayini de bu es-
de kaydolunmuştur.

İngiliz kaynaklarından Forsyth'ın "Trade Routes between Northe-
India and Central Asia" adlı eserinde, Döngen ve Apak Hoca'ların menş-
ve Aksakal üzerinde bilgi verilmektedir. Fakat bu eserde, daha ziyade
bet'ten bahsedilir.

Schuyler'in "Turkestan" isimli eseri daha ziyade Batı Türkistan
olayları ile ilgilidir. 1. cilt, s. 337'de, Cihangir ve Yusuf Hoca i-
yanlarının sonu hakkında da Çin kaynaklarında bulunmayan bilgiler me-
cuttur. Eserde kösterildiğine göre bu bilgi, "Memoirs of Mirza Shems
ve Grigorieff'in "Eastern Turkestan" adlı eserinden alınmıştır. Fak-
zikredilen eseri bulamadığımız için okuyamadık. Yine aynı eserde Döng-
lerin isyanları hakkında da bilgi verilmesine rağmen esas bilgi, Radl-
un "Sibirya'dan" eserinden alınmıştır.

Vambéry'nin "The Travel in Central Asia" adlı eserinde (s. 399
401), müslümanların idarî sistemi üzerinde de durulmuştur. Fakat Ç-
kaynakları ve Sibirya'dan adlı esere nazaran daha az emindir.

W. Radloff'un "Sibirya'dan" adlı eserinde idarî sistem hakkında
bilgi verilmesinden başka, 1863-1866 İli isyanı da incelenmiştir. Tab-
olarak bu eser de malzeme bakımından Çin kaynaklarından zayıftır. Bu

rağmen, 1851'de İli ve Tarbagatay'ın ticarete açılması ile, 1861'e kadar geçen zamanla ilgili ticaret bilançosu, Çin kaynaklarında kaydolunmayan kıymetli vesikalardır. Ayrıca, Kırgız-Kazak'ların teşkilâtı hakkında verilen bilgiler, Çin kaynaklarına nazaran pek çok farklar göstermektedir. Çin kaynakları idari ve coğrafi unsurlara; Radloff ise etnik unsurlara önem vermiştir.

Owen Lattimore'in yazdığı "Pivot of Asia" adlı eser, Doğu Türkistan'ı anlatan bir eserdir. Eserde Çin ve batı kaynaklarından faydalanılmışsa da, bize ancak umumî bilgi vermekten ileri gidememiştir.

Sonuç: XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi incelenirken bizce Çin kaynakları en faydalı eserlerdir. Batı kaynaklarında detaylı olarak bilgi bulamıyoruz. Çünkü olaylar Çin toprakları içinde cereyan etmişti. Bunun için Çinli tarihçiler olayları daha yakından görmüş ve incelemek fırsatını bulmuşlardı.

KISALTMALAP

- B. M. : Büyük Memur.
- DT : Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu.
- CCHW : Ch'ing-ch'ao-hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao 清朝續
文獻通考.
- CEKC : Chung-ê-kuo-chi-yüeh-chu 中俄國際約注.
- CKCY : Chung-kuo-ching-ying-hai-yü-shih 中國經營西域史.
- CKTS : Chung-kuo-ta-shih-nien-piao 中國大事年表.
- CTPC : Ch'ing-tai-pien-chêng-t'ung-k'ao 清代邊政通考.
- HCCC : Hsin-chiang-chien-chih-chih 新疆建置志.
- HCCS : Hsi-chiang-chiao-shê-chih-yao 西疆交涉志要.
- HCS : Hsin-chiang-shih 新疆史.
- HCSL : Hsin-chiang-shih-lüeh 新疆識畧.
- HCTC : Hsin-chiang-t'u-chih 新疆圖志.
- HTYL : Hsi-ch'ui-yao-lüeh 西陲要畧.
- HMSH : Hsin-mao-shih-hsing-chi 辛卯侍行記.
- HYTM : Hsi-yü-ti-ming 西域地名.
- KTHC : K'an-ting-hsin-chiang-chi 勘定新疆記.
- LTCK : Li-tai-chih-kuan-piao 歷代職官表.
- PCTC : Pien-chiang-tsung-chiao 邊疆宗教.
- RCTA : Russo-Chinese Treaties and Agreements Relating to Sing-
kiang, 1851-1949.
- SFPC : Shuo-fang-pei-ch'ên 朔方備乘.
- SWC : Shêng-wu-chi 聖武記.
- TH : Tz'u-hai 解海.
- THHL : Tung-hua-hsü-lu 東華續錄.
- TR : Trade Routes between Northern India and Central Asia.
- TS : Türkistan Sesi.
- TY : Tz'u-yüan 醇辛源.

I. MÜSLÜMANLARIN İSYANLARI

1. Apak Hoca¹'lerin isyanları

a. Yusuf Hoca'nın isyanı

(SWC, 4, s. 130-131)

Tao-kuan 道光 saltanat devresinin (1821-1850) 10. senesi sonbaharının Ağustos ayında (1830)², Hao-han (Hokend) 浩罕³'daki An-chi-yen (Andican) 安集延⁴'lilerin Doğu Türkistan'ı istilâ etmeleri olayı V kabuldu.

Daha önce, âsi Chang-ko-êrh (Cihangir) 張格爾⁵ yakalanıp öldürülmüştü. Fakat onun karısı ve çocukları Hokend'de kaldılar. Büyük memur Na-yen-ch'êng 那彥成⁶, onların bağlanarak Çin'e teslimini emretti. Fakat Hokend'liler bunu kabul etmediler.⁷ Bunun üzerine, Çin İmparatoru Ho-şen ile Çin arasındaki ticaret münasebetlerini kesmek suretiyle Hokend'lileri sıkıştırdı.⁸ Na-yen-ch'êng de imparatora Doğu Türkistan'da senelerden beri yerleşmiş olan yabancı tüccarların dışarıya kovularak mallarının gasbedilmesini teklif etti. Yabancı tüccarların hepsi bu tekliften nefret ettiler. Binlerce Pu-lu-tê (Burut) 布魯特⁹ ve Andican'lı, Çin ordusunun geri döndüğünü öğrenir öğrenmez hemen toplanıp Cihangir'in kardeşi Yu-su-p'u (Yusuf) 玉素普¹⁰'ya Ho-cho (Hoca) 和卓¹¹ ünvanını verdiler ve isyan bayrağını çektiler.¹²

1830 yılının bahar ve yaz aylarında i-sha-k'o (İshak) 伊薩克¹³ ve Chin-wang 郡王¹⁴ ünvanlı bir müslüman ile orada bulunan Çin'li bu isyan haberini devamlı ve gizli olarak Çin'e ulaştırdılar. Fakat Pan-tsan büyük memuru 岑贊大臣¹⁵ olan Cha-lung-a 札隆阿 bu habere hiç inanmıyordu. Kendi raporunda " T'ien-shan (Tanrı Dağları) 天山'ın güney yolunda eğer isyanlar çıkarsa, bunlardan ben sorumlu olacağım." diyordu. 9 Ağustos'da isyan haberini alınca, Pang-pan büyük memuru 幫辦大臣¹⁶ olan T'a-hsin-ha 塔新哈'nın K'a-lang-wa (Karange) 喀浪哇¹⁷'ya doğru yürüyüp orayı müdafaa etmesini ve Fu-chiang (Miyin Komutan) 副將¹⁸ rütbeli Lai Yung-kuei 賴永貴'e de 1,600 ki-

şilik bir orduyu Ming-yüeh-lo (Ming-yul) 明約洛 19, ya götürerek o-
raya iki taraftan hücum etmesini emretti. Asiler ise, az kimse ile Çin
askerlerini tuzaga düşürdüler ve onların peşlerinden yolları kestiler.
Çin askerlerinin piyadeleri çok fakat süvarileri az idi. Bundan dolayı
tearruz etmek imkânını bulamayıp imha edildiler. Asiler de bu suretle,
eskisinden daha korkunç oldular. Cha-lung-a hemen imparatora rapor ver-
di. Asileri ortadan kaldırmak için Shan-kan Tsung-tu (Vali) 陝甘
ünvanlı Yang Yü-ch'un 楊遇春 21, un Su-chou 肅州 22, ya
doğru ileri sürülmesi ve Ts'an-tsan büyük memuru olan Ha-lang-a 哈郎阿
ile Yang Fang 楊芳 23, in da A-k'o-su (Aksu) 阿克蘇 24, ya git-
meleri emredilmişti. Ozamanda Yeh-êrh-chiang (Yarkend) 葉兒羌
da ancak 600 Çin askeri vardı. (Oradaki Pan-shih büyük memuru)
le 璧昌 26, isyan haberini alınca hemen şehrin dışındaki tüccarlar i-
le halkı içeriye aldı 27 ve bütün müslümanların Po-k'o (Börk) 伯克 28
larını toplayarak işin fayda ve mahzurlarını anlattı. Ayrıca mühim dağ ge-
çitlerine seçme müslüman askerlerini yerleştirdi. Bu geçitlerden biri,
batıda K'a-shih-ko-êrh (Kasgar) 喀什噶爾 29, a ve Ying-ko-sha-êrh
(Yangişar) 英格沙爾 30, a giden K'o-jê-pa-t'ê (Kızıl-abad) 科
巴特 31 geçidi; öbürü güney-batıda Sê-hu-k'u-lê (Sarı-kul) 色
勒 32, ya giden Liang-ko-êrh (Lengar) 亮嗎爾 33 geçidi; üçüncüsü
doguda Shu-wo-tzu 樹窩子 34, ya giden Pa-êrh-ch'u-k'o (Barçuk)
爾楚克 35 geçidi idi. Her geçit 200 milis ve 2,000 müslüman askeri
le korunuyordu. Onlar gruplara ayrıldıktan sonra, asiler Yangişar ile
Kasgar'ı kuşattılar. Asilerin bir kısmı da ayrılarak Ts'ao-hu (Otlu Göl
) 草湖 'dan Yarkend'e doğru yürüdü. Pi-ch'ang da 1,000'den fazla mü-
slüman askerini Çin'lilerle müslümanların oturdukları şehirlerin arasın-
daki yollara yerleştirip oralarını korudu. 400 Çin askerini de kalenin
doğu kapısına yerleştirdi. Ertesi gün, asilerin yaya ve atlılarından
teşekkül 10,000'den fazla kişi hücum etmek için geldiler. Çin askerleri
yukardan ve aşağıdan birden taarruz ettiler. Sonra da büyük toplarla a-
teşe başladılar. Bu sırada asilerin 300'den fazlası yakalanmış veya öl-
dürülmüş; ayrıca müslümanların oturdukları şehrin içine girenlerden 300
kişi de yakalanmıştı. Geri kalanlar da 300 mil (里) kadar uzaklara ka-
tılar. Çin ordusundan sadece bir, müslüman milis kuvvetlerinden ise, bir
kişi öldürülmüştü. A-ch'i-mu Po-k'o (Hakim Begi) 阿奇木伯克 36, un
beli A-pu-tu-man (Abdurrahman) 阿布都滿 37, in yardımıyla Çin'liler
lerle müslümanlar harp meydanında kendilerinden daha fazla asileri yek-

şiler.
Pi-ch'ang, Muavin Tu-t'ung 副都統 38 rütbesine terfi etti-
rildi. Bundan başka, diğer subaylar ve askerler de ayrı ayrı mükâfatlan-
dırılmışlardı. Cha-lung-a da üç defa Kasgar şehrinin dışına çıkıp asker-
lerin başına geçerek asilere baskın yapmış, toplarını ele geçirmiş, bir
çoklarını yaralamış ve öldürmüştü. O sırada I-li (Ili) 伊犁 39, dek
Ts'an-tsan büyük memuru olan Jung-an 容安, 4,500 yaya ve atlı askeri
başinesine alarak Eylül ayının 12 sinde Aksu'ya kadar yürüdü. Burada Wu-
shih (Wu) 烏什 40, den gelen askerlerle birleşip, yü-
rüşüne devam edecekti. Yarkend'de mağlup olan asiler de fırsattan fay-
dalanarak, ayın 20 sinde gene iki kola ayrılıp hücum etmek için hazır-
landılar. Müslüman askerler onlarla şehirden 20 mil uzaklıkta harbettik-
ten; netice elde edemediler. Mihayet şehirden 10 mil uzakta Çin asker-
leriyle çarpışarak püskürtüldüler. Bu durumda müslüman askerlerine Sarı-
kul'daki asilere hücum etmeleri emredildi. Bu sırada Yarkend şehrinin
başında bulunan Burut ve Andican'lılar, Çin takviyesinin yaklaştığını du-
yunca geri çekilip kaçtılar. Daha önceki senelerde asilerle beraber Ho-
tend'e kağan To-lan (Dolon) 托蘭 41, lar, köylüleri kandırıp isyan
ettirmek için orada kaldılar. Fakat Dolon'larla birleşmek isteyenler sa-
dehki kararlarından akşamleyin caydılar. Çünkü cesaretleri yoktu. Onlar
ancak yolda durup insanları soyabiliyorlardı. Yoldaki asilerin sayısı
da yüzleri buluyordu. Onları temislemek ve kuşatılan Kasgar'ı kurtarmak
için yaya ve atlı askerlerden 2,000 kişi kâfi idi. Jung-an 8,000-
den fazla kişilik bir orduya sahip olmasına rağmen, Wu-shih (Wu) 烏什 42,
den geçerek İsi olmayan Ho-t'ien (Hoten) 和闐 43, e doğru ilerledi.
Bu yüzden Kasgar ve Yangişar şehirleri uzun zaman serbest kalamadı. Mü-
slümanların oturdukları şehirler kızları, yengin taşları ve ipekli kumaş-
larına varıncaya kadar yağma edilmişti. Yarkend'deki asiler de yeniden
kalanın katliamını çıkardılar. Bu duruma Çin imparatoru kızdı. Jung-an
yakalayıp ünvanını kaldırdı ve onun yerine Ha-fêng-a 哈豐阿 'yı terfi
etti.
7 Ekim'de asilerin piyade ve süvarilerinden 1,000 kişilik bir gu-
rup, Yarkend'e hücum etmek için geldi. Pi-ch'ang daha önce ırmak ve ka-
nalların üst taraflarına yakın suretiyle şehre gelen yolları kesmişti.
Ayrıca kendisi de 800'den fazla asker ve halkı hissat emri altına ala-
yan asilerle çarpıştı. Muavin Komutan olan Lai Yung-kuei 賴永貴
çarşak içinde ilerleyen asilere büyük toplarla ateş edip onları pü-
skürttü.

kürtülü, geri kalan Asiler de dağılıp kaçımlardı.

1 Kasım'da mağlup olan Asiler tekrar toplanıp şehre hücum etmeye başladılar. Her iki taraf birbirleriyle gece gündüz muharebeye devam ettiler. Ayın 5 inde Ha-fêng-a, buraya 3,500 kişilik bir takviye kuvveti getirdi; Asiler esen rüzgâra karşı uçan şeyler gibi kendi kendilerine dağılıp kayboldular. Ayın 6 sında Ha-fêng-a v.s., Ha-la-pu-cha-shih 哈喇普察失 44'de yaya ve atlılardan müteşekkil 3,000 kişilik bir Asiler gurubunu mağlup etmişler, ayrıca 300 Asiyi yakalayıp öldürmüşler ve müslümanların oturdukları köylerde saklanmış olan 500 kişiyi de ateşe vermişler ve ayın 12 sında Yarkend'e varmışlardı. Bu sırada Asiler Yangi-şar'ı bırakmış, orasını bolbol yağma ettikten sonra kaçıp gitmişlerdi. Ayın 20 sında Hu Ch'ao 胡超 46'nın önderlik ettiği askerler de geldi. Daha sonra Ts'an-tsan büyük memuru olan Ha-lang-a ve Yang Fang 楊芳 da yetiştiler. İmparator tarafından tâyin edilen Fa-hsüeh-shih 大學士 47 ünvanlı Ch'ang-ling 長齡, Yarkend'e geldikten sonra İli Generali 伊犁將軍 48 Yu-lin 玉麟 ile beraber, Cha-lung-a ve İshak arasındaki davayı çözmeleri emredilmişti. Bunun için Aksu'ya döndü. Bu davanın mahiyeti şudur:

Başlangıçta, Asiler Kaşgar'a baskın yapmış ve Çin askerlerinin çoğunu Çin seddinin dışında öldürmüşlerdi. 49 Bu sebeple müslümanların oturdukları şehirlerde ne Çin generalleri önderlik ediyorlardı ve ne de Çin askerleri onları koruyorlardı. Börk'ler ve müslümanlar, Çin'lilerin oturdukları şehre kaçıp sığınıyorlardı. Çin'li halk ve tüccarlar, Paibhui (Beyaz sarıklı müslümanlar) 白回 50'in Asilerle işbirliği ihtimalinden şüpheleniyorlardı. Bu sebeple, Çin'liler toplanıp müslümanlardan 200'den fazla kişiyi öldürmüşlerdi. Tam o sırada, Chi-lin-pu 吉林布 adında bir kimse Asilerden kaçıp geldi ve şöyle dedi: " Asilerin dediklerine göre, İshak da onlara uymuştur." Cha-lung-a cevap verdi: " Bu Asilerin bir hilesidir; inanmaga gelmez." Fakat Çin halkı ve tüccarlar kalabalık bir kitle halinde hükümet konağını çevirerek Asilerin hepsini temizlemek istediler. Cha-lung-a bazı kimseleri gönderip İshak'ın ailesini muhafaza altında dışarıya çıkardı. Ayrıca onları gözetmek için bir Ts'an-tsan büyük memuru'nu tâyin etti. Kendisi de askerlerle halk v.s. yi teskin edip onları kalenin yukarısına çıkardı ve orada korudu. Şehrin kuşatılması kalktıktan sonra, Cha-lung-a savaşta olup biteni rapor ile İmparatora anlattı. Aynı zamanda İshak'ın da çoktan beri Asilerle işbirliği yaptığından bahsetti. Bundan başka Ts'an-tsan büyük memuru o-

lan Ha-lang-a ve Yang Fang da Kaşgar'a gelir gelmez, askeri ve halkı soğuya çektiler ve bu sorguya göre bir rapor düzenleyip verdiler.

İmparator gene de emin değildi. Bundan dolayı Ch'ang-ling ile Yu-lin'i meseleyi aydınlatmaya memur etti. Onlar da durumu inceleyip başlıca sorumlu olarak, baştan savma raporlar veren mâiyet memurları ile Yangi-şar'ın söyleyen tercümanları tesbit ettiler. Sonunda Cha-lung-a'nın idam edilmesine ve Aksu'da zincire vurularak iki ay süre ile halka teşhirine karar verildi. İshak'ın önceden kaldırılan Chün-wang ünvanı geri verildi. Ayrıca Yarkend'deki Börk ünvanlı Abdurrahman'ın, büyük babası Huo-chi-şan (Kocis) 霍吉新 'ın Chün-wang ünvanının vârisi olması kabul edildi. 51

NOTLAR

¹Doğu Türkistan bir zamanlar Tatar'lar tarafından idare edilmişti. Khawar Kor adlı son Tatar reisi, kızını Peygamber Hz. Muhammed'in kızı Fatma'nın torunlarından Makhdum Azim Hoca ile evlendirmişti. Bu evlenme dolayısıyla onların nesli 'Apak Hoca'lar diye adlandırılmıştır. Bk. Forsyth, Trade Routes between Northern India and Central Asia, s.4. Ayrıca M.E.Buğra'ya göre, 'Apak Hoca' Kalmıkların başı Galdan tarafından Altışehir'deki vali Hidayetullah Hoca'ya verilen en şerefli bir ünvanıdır. Bk. DT, s.18. Bu şüpheli bir bilgidir. Çünkü 'Apak Hoca' ünvanı daha ziyade islâmiyetle ilgilidir. Şamanizm dinine inanan Kalmık'ların 'Apak Hoca' gibi bir ünvan vermelerine inkâr yoktur.

²CKOY, s.308; CKTS, s.322; Egami, Kuzey Asya Tarihi, s.148; TS, sayı 7: 1830. DT, s.22:1828. Schuyler, Turkestan, I, s.342: 1828-1829. HCS, s.326: 1829 tarihlerini yazmaktadırlar. Doğrusu 1830dur.

³SWC, 4, s.130; THHL, 59, s.1b; CKOY, s.308; Hao-han 浩罕 .HCS, s.326: Ao-han 傲罕. SWC, 4, s.124: Ao-han 傲罕. CKOY, s.258: Huo-han 霍罕 ve Ao-han 傲罕 şeklinde yazılmaktadırlar. Ayrıca TS, sayı 7 ve DT, s.22: Hokend ve Fergana. IA, V, s.555: Hokand. W.Eberhard, Çin Tarihi, s.325: Hokent. Forsyth, TR, s.4: Kokan. W.Radloff, Sibirya'dan, IV, s.312vd.: Kotand şeklindedir.

⁴Andican, Hokend'e ait 8 şehirden biridir. (SWC, 4, s.129). A. Zeki Velidi Togan, Türkili Haritası: Endican; HYTM, s.15: Andican şeklinde yazılmıştır.

⁵Cihangir, 1825-1827 seneleri arasında isyan etti. Sonunda yakalanarak öldürüldü. Olay hakkında bk. SWC, 4, s.123-126 ve Fransızca tercümesi, Imbault-Huart, Recueil des documents sur l'Asie Centrale, Paris, 1881. Ts'ao Chên-yung 曹振鏞, Ch'in-ting-p'ing-ting-hui-chikng-chiao-ch'in-ni-i-fang-lüeh 欽定平定回疆剿擒逆裔方略. S. Tanaka, To-ho-kin-se-si 東方近世史, I, s.333-340.

⁶Na-yen-ch'eng 那彥成, Ho-pei eyâletinin valisidir. Çin İmparatoru tarafından, Cihangir isyanından sonra Altışehirin yeniden kurtarılması vazifesi ile görevlendirilmiştir. Bk. SWC, s.126.

⁷Cihangir yakalandıktan sonra, Hokend Hanı da Çin İmparatoru-

nu tebrik etmek için elçisini gönderdi ve dedi ki: "Esir olan Çin askerleri ile halk geri verilecektir. Ancak Mukaddes Kitaba göre, Hoca'ların teslim edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple kabul edilemez." Bk. SWC, 4, s.128.

⁸Bu zamanda Rusya ile Çin arasındaki ticaret münasebetleri, henüz daha doğrudan doğruya başlamamıştı. Bunun için, Çin ile Batı Türkiistan arasındaki ticaretin büyük bir kısmı Andican'luların elinde idi. Hokend devleti, bu ticarettten aldığı vergi ile geçiniyorlardı. Bk. CKCY, s.308. Batı kaynakları hakkında Bk. W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s.312-313.

⁹Burut (Purut) 布魯特, Moğollar tarafından Tanrı dağlarındaki Kırgız'lara verilen bir isimdir. Rus'lar, Burut'lara 'Dikokamenniye Kırgızıy' yani vahşi taş Kırgız'ları der, kendileri ise, Kırgız adını kullanır. Bk. Sibirya'dan, I, s.218 ve 231; Saguchi, Ki-ru-gi-zu-min-zoku-gaku-jo-setsu 老石書民族學序說, s.78. Ayrıca Rus bilginleri, Kazak'ları 'Kırgız-Kazak' (Yahut Kırgız-Kaysak); Tiyanşan (Tanrı Dağları) Türkleri ise, 'Kara-Kırgız' diye adlandırmışlardı. Bk. A.Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili, I, s.68. Çin kaynaklarında değişik isimleri de vardır. Wei-lüeh 魏略: Chien-k'un 堅昆, Chü-wu 居勿, Chieh-ku 結骨, Ch'i-ku 契骨 ve Ho-ku-ssü 訖托斯; Yeni T'ang-shu: Chi-chia-ssü 志嘉斯 ve Chia-chia-ssü 嘉嘉斯; Liao-shih 遼史: Heia-chia-ssü 轄 曷 斯; Pei-shih-chi 北史記: Ho-li-ch'i-ssü 訖里迄斯; Hei-shih-chi 西使記: Chi-li-ch'i-ssü 乞里乞四; Yuan-shih 元史: Chi-li-chi-ssü 吉利吉思, Ch'i-li-chi-ssü 乞力吉思 ve Ch'i-êrh-chi-ssü 乞兒吉思 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM, s.45. Bundan başka Ko-êrh-k'o-tzü 柯爾柯孜, Chi-êrh-chi-ssü ve Hei-mo-tzü 黑墨孜 v.s. yazılışı da vardır. Bk. PCTC, s.59. Ayrıca HCCC, 4, s.4a'da Hei-hei-tzü 黑黑孜 şeklinde geçmektedir.

¹⁰HCS, s.326: Yü-su-fu 玉素甫 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca M.E. Bugra, Doğu Türkiistan Tarihi...s.22: Muhammed Yusuf yazıyor. İman Kurbanali Halidi, Tevarih-i Hamse, s.96: Yusuf Hoca, Sarımsak'ın oğlu, Cihangir Hoca'nın kardeşidir.

¹¹SWC, 4, s.123; HCS, s.326: Ho-cho-mu (Hocam) 和卓木. THHL, 16, s.21a: Ho-cho (Hoca) 和卓 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca DT, s.22: Hoca; Tevarih-i Hamse, s.95: Hocam şeklinde geçmektedir. Doğu Türkiistan'daki ilk Hoca'nın çıkışı Ming sülâlesinin son zamanların dadır. Pai-han-pa-êrh (Peygamber) 派罕巴爾 Mo-han-mo-tê (Muhammed) 漢 罕 德 'nın 26'ncı seyyidlerinden Ma-mo-t'ê (Mahmud) 瑪墨特 Mo-tê (Medine) 墨德 'den ayrılarak Pamir silsilesini aşp Kaşgar'a geldi. Bk. SWC, 4, s.110.

¹²Hokend Hanı Muhammed Ali (Madali), kendisinin ordusu ve en iyi generali olan Hak-kuli Binbaşı ile Yusuf Hoca'ya yardım etti. Bk. Schuyler, Turkestan, I, s.340; DT, s.20 ve TS, sayı 7, s.7-10.

¹³İshak, Cihangir'in isyanı sırasında Çin ordusuna yardım ederek onu yakaladı ve bu sebeple Chün-wang ünvanını aldı. Bk. HCTC, II, s.846. Imbault-Huart, 'Issac' ve 'Issak' şekillerini yazar. Bk. Recueil de documents...s.28 ve 42.

¹⁴Chün-wang 郡王: Çin İmparatorunun akrabalarına ve İmparatorluğa sadık olanlara verilen ünvanlardan biridir. Bu, feodal bir sistemden gelir. Chün-wang'ın malikhanesi ve imtiyazları vardır.

Bundan başka, bu gibi ünvanlar nesilden nesile geçerler. Bk.CTFC, s. 80-82; TH, s.240.

15 Ts'an-tsan büyük memuru 莽贊大臣, İli Generalinin yardımcısı olarak askeri vazife görüyordu. Bk.LTCK, XXII, 70, s.4a. Ts'an-tsan büyük memurlarından biri İli'de; ikincisi Tarbagatay'da; üçüncüsü Kaşgar'da (1831 yılından sonra Yarkend'e geçti) oturmaktaydılar. Bk.HCTC, II, s.952-960. Batı kaynağında buna 'Chebei-Amban' denilmektedir. Bk.Sibirya'dan, IV, s.379 vd.

16 Hsieh-pan büyük memuru 協辦大臣 da denir. Bu memur, Pan-shih büyük memuru'nun yardımcısıdır. Bk.HCTC, II, s.952.

17 HYTL, I, s.14a: K'a-lang-wa 喀琅哇 ; HCSL, I, s.470: K'a-lang-wa 喀琅哇 ; HCTC, VI, s.4289: Ha-lang-kuei 哈朗歸 şeklinde yazılıyor. Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir.

18 Fu-chiang 副將 'a Ming sülâlesinde Fu Tsung-ping-kuan 副總兵官 dendi. Mançu sülâlesinde Tsung-ping-kuan (Komutan) 總兵官'ın yardımcısı, Fu-chiang yahut da Hsieh-chên 協鎮 denildi. Bk.TH, I, s.405.

19 HCTC, VI, s.4298: Ming-yao-lu 明瑯路 ve Ming-yueh-lo 明約洛 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca bk.Muhammad Atif, Kaşgar Tarihi, s.291 ve Tevarih-i Hamse, s.96.

20 Tsung-tu 總督, başkent dışında en yüksek memurlardan biridir. Daima bir veya bir kaç eyâleti idare ederdi. (TH, I, s.112) Meselâ, Shan-kan Tsung-tu 陝甘總督 aynı zamanda Shan-hsi ve Kansu eyâletlerini de idare ederdi.

21 Yang Yü-ch'un 楊遇春, Cihangir isyanı sırasında meşhur Çin generallerinden biridir. Bk.SWC, 4, s.123-128. 1837 yılında öldü. Bk.CKTS, s.334.

22 Su-chou, Kansu eyâletindeki bir şehirdir. Bk.TH, I, s.175.

23 Yang Fang 楊芳, Cihangir isyanını bastıran bir Çin generalidir. Bk.SWC, 4, s.123-128. 1846 yılında öldü. Bk.CTKS, s.335.

24 Aksu 阿克蘇, Han sülâlesinde Ku-mo (Kum) 姑墨 devleti; Pei-shih 北史 'de: Ku-mo 姑墨 ; T'ang sülâlesinde: Ku-mo-chou 姑墨州 veya Chi-mo 且墨, şeklinde geçmektedir. Bk.HCCC, 3, s.1a-3a.

25 Yarkend 葉爾羌, Önceki ve Sonraki Han-shu 前後漢書: Sha-oh 沙車 devleti; Wei-lüeh ve Wei-shu 魏書: Ch'ü-sha 渠沙 devleti; Hsi-yu-lu 西遊錄: Ya-erh-k'an 雅爾汗; Yüan-shih: Ya-erh-k'an 雅兒汗, Ya-erh-ch'ien 押兒汗 ve Yeh-li-ch'in 也里斤; Ming-shih: Ya-erh-kan 葉爾汗; Mançu sülâlesinde: Yeh-erh-chiang 葉爾羌 ve Sha-ch'ê 沙車 şeklinde yazılmıştır. Bk.HYTK, s.77-78 ve HCCC, 4, s.7a-12a. Ayrıca Sibirya'dan, IV, s.348: Yarkand; s.367: Yarkent; s.401 ve s.511: Carkent ve Samal (Samar); For syth, TR, s.3: Yarkund şeklinde yazılmıştır.

26 Pi-ch'ang 璧昌, Yarkend'deki Pan-shih büyük memuru'dur. Bk.SWC, 4, s.130.

27 Önce misâkîmanların duvarla çevrilmiş şehirleri yoktu. Çin imparatoru Ch'ien-lung 乾隆, DoğuTürkistan'ı idaresi altına aldıktan sonra, müslüman köylerinin yanında bir insanın omuzuna kadar yükselen duvarlar yaptırarak Çin iskân yerlerini ayırmıştı; Bunlara Han-ch'êng 漢城 (yani Çin şehri) denirdi. Onların içinde sadece

Çin'li idarecilerin evleri, kışlaları ve depoları vardı. Ticaret yerleri ve pazarlar, Çin'lilerin oturdukları şehrin dışarısında veyahut ta müslüman evlerinin arasında bulunurdu. Bunun için Cihangir isyan ettiği zaman, Çin şehirlerini çabucak elde etti. Savaş bittikten sonra, Çin şehirleri müslümanların köylerinden ayrılarak yeniden kuruldu. Fakat Kaşgar'dan başka, Yangışar, Hoten ve Yarkend şehirlerinde, pazar yerleri yine şehirlerin dışarısında bulunurdu. Tüccarlar ve halk şehrin dışında kalırlardı. Bk. SWC, 4, s. 133.

²⁸ Bork 伯克, müslümanların oturdukları şehirleri idare eden bir memuriyettir. Bork denilen müslüman memurlarından Hakim Begi, Sağa Begi, Kazi Begi ve Mirap Begi v.s. çeşitli rütveler vardır. Bk. LTCK, 70, s. 4a-11b. Ayrıca Imbault-Huart, 'Beks' diyor. Bk. Recueil de documents... s. 7. W. Radloff, 'Bek' ve 'Bak' diyor. Bk. Sibirya'dan, IV s. 353 ve 433.

²⁹ Kaşgar 喀什噶爾, Han-shu, Wei-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu ve Sung-shih 宋史: Su-lê 疏 (疎)勒 devleti; Wei-lüeh: Chieh-shih 錫石; Fuo-kuo-chi 佛國記: Chieh-ch'a 錫叉; Ch'ieh-lan-chi 伽藍記, Kao-sêng-chuan 高僧傳 ve Hsü-kao-sêng-chuan 高僧傳: Sha-lê 沙勒; Hsi-yü-chi 西域記: Chü-sha 佉沙; Yuan-mi-shih 元秘史: Ch'i-sseü-ho-êrh 乞思合兒; Yuan-shih 元史: K'o-shih-ha-êrh 可失哈兒; Ming-shih: Ha-shih-ha-êrh 哈失兒; Hsi-yü-hsing-ch'êng-chi 西域行程記: Ha-shih-ha 哈失兒; K'ung-ch'üeh-wang-ching 孔雀王經: Chia-shê 迦舍 ve Shu-lê 疏勒; Mançu sülâlesinde: K'a-shih-ko-êrh 喀什噶爾, K'a-shih 喀什 ve Shu-lê 疏勒 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYTM, s. 40. Ayrıca A. Zeki Velidi Togan, Türkili Haritası: Kaşgar şeklindedir.

³⁰ Yangışar 英吉沙爾, Han-shu: I-nai 依耐 devleti; HCSL, I s. 501; HTYL, 2, s. 7a ve HCCC, 4, s. 6a: Ying-chi-sha-êrh 英吉沙爾; Hsi-yü-t'u-chih 西域圖志: Ying-ko-sha-êrh 英格沙爾 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca TR, s. 3: Yanghisar; W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 319: Yankhisar; Türkili Haritası: Yangi-hisar şeklindedir.

³¹ K'u-ko-la-pa-t'ê 庫柯拉巴特 olmalıdır. Yarkend'e 100 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 511.

³² Sarı-kul 色呼庫勒, Yarkend'in 80 mil batısındadır. Bk. HCCC, 4, s. 10a. CCHW, IV, 321, s. 10622: Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫勒; aynı eser I, 56, s. 8115: Sê-lê-k'u-êrh 色呼庫勒; HCTC, I, s. 448: Hsi-li-k'a-êrh 西利喀爾; SWC, 4, s. 130: Sê-hu-k'u-lê 色呼庫勒 (Hu 呼 ke-êrh 西利喀爾); Hsi-yü-t'u-chih, Huang-ch'ao-t'ung-k'ao 皇朝通考 ve I-t'ung-chih 一統志, Sai-êrh-lê-k'io 塞爾勒克; Ch'un-yüan 椿園 'in Wen-chien-lu 文獻通考 'unda: Sai-k'uo-lo 塞湖羅; Hsi Sung 徐松 'un Sui-tao-chi 水道記 'inde: Sai-lê-k'u-lê 賽勒庫勒 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca CY, s. 309: Hu-k'u-lê 呼庫勒 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca HTYL, 1, s. 14b: Liang-ko-êrh 梁噶爾; HCSL, I, s. 513'de: Liang-ko-êrh 亮噶爾 şeklinde yazılmıştır. Yarkend ile Yangışar arasındaki karakollardan biri ve Yarkend'in 700 mil güney-batısında bulunmaktadır.

³³ HTYL, 1, s. 14b: Liang-ko-êrh 梁噶爾; HCSL, I, s. 513'de: Liang-ko-êrh 亮噶爾 şeklinde yazılmıştır. Yarkend ile Yangışar arasındaki karakollardan biri ve Yarkend'in 700 mil güney-batısında bulunmaktadır. Bk. HTYL, 1, s. 2b.

³⁴ Shu-wo-tzu 樹窩子, Uo'un batısındadır. Bk. HTYL, 1, s. 2b.

³⁵ Barçuk 巴爾楚克, Kaşgar derya'nın kuzeyindedir. Bugünkü ismi Pa-ch'u 巴楚'dur. Bk. HCCC, 4, s. 13b.

36 Hakim Begi 阿奇木伯克, müslüman memuriyetinde en yüksek bir rütbedir.

37 HCTC, VI, s. 4301: A-pu-tu-Şrh-man 阿布都滿 高 şeklinde yazılmıştır. Omun rütbesi, üçüncü dereceli Şaga Begi olmalıdır. Yusuf Hoca'nın isyanından sonra (1831) üçüncü dereceli Hakim Begi rütbesine terfi ettirilmiştir. Bk. HCTC, II, s. 840-841.

38 Tu-t'ung 都統, Mançu sülâlesinde bir asker rütbesidir. Sekiz Bayraklı Tu-t'ung 八旗都統, Muavin Tu-t'ung ve eyâletlerde oturup muhafız vezifesini gören Muavin Tu-t'ung v.s. gibi çeşitli rütbeleri vardır. Bk. TH, s. 2893.

39 Eskiden burada şehir yoktu. Mançu sülâlesinin Ch'ien-lung saltanat devresinde, İli nehrinin kuzeyinde 9 şehir kurulmuştu. Bk. HCCC 2, s. 19a. Batılilar daima buraya Kulca derler. Çin Kulcasına, Tarancılar Çong-Kulca; Solon'lar, Küra; Şibe'ler, İli derler. Bk. W. Radloff Sibirya'dan, IV, s. 322.

40 T'ien-hsia-chün-kou-li-ping-shu 天下郡國利病書; Wei-lu-mu 喜魯木; HCSL, I, s. 387: Wu-lu-mu-ch'i 烏魯木齊; THHL, 36, s. 6b: Wu-lu-mu-ch'i 烏魯木齊 şeklinde yazılmıştır. Bugün Ti-hua denir. Bk. HCCC, 1, s. 11b.

41 HTYL, 2, s. 10b: To-lan 托蘭 ve To-lun 多倫 olarak yazıyor. Kaşgar batısındaki Kurla 庫爾勒 ve Bugur 布古爾 köylerinde oturuyorlardı. PCTC, s. 60: To-lan 托蘭, To-lun 多倫 veya Tu-lan 都蘭 şeklinde de yazılabilir diyor. HSSH, 6, s. 17: To-lan 托蘭 şeklinde yazıyor ve şöyle söylüyor: "To-lan 托蘭, Tanrı dağlarının güney yolundan kuzey yoluna göçmüş olan sarıklı müslümanların ismidir. Onlara da T'a-lan-ch'ih (Tarancı) 塔蘭池 denirdi. HCCC, 3, s. 17b: Dolon'lar, Küçük Hoca (Kocican) için doğanlar besliyorlardı. Mançu'lar Cungan'ların isyanlarını bastırdıktan sonra, Dolon'ları eskiden Cungan'lar tarafından işgal edilmiş olan Karaşar'a götürerek tarlalarda işletiyorlardı. SWO, 4, s. 131: Dolon'lar, isyancı Kocican'ın hizmetçisi ve müslümanların ihanet edenleriydi. Şehirlere hizmetçilik yapıyorlardı. Beyaz sarıklı müslümanlar onlarla evlenmek istemezlerdi."

42 Uo 烏, Han sülâlesinde: Wên-su 溫宿 devleti; T'ang sülâlesinde: Wên-su-chou 溫宿州 veya Yü-chu 于窺; Mançu sülâlesinde: Wu-shih 烏什 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca Sibirya'dan, IV, s. 348: Uo; A. Zeki Velidi Togan, Türkîli Haritası: Uo-Turfan; Çin Tarihi, s. 312: Uo; Schuyler, Turkestan, I, s. 342: Ush-Turfan şeklinde yazılmıştır.

43 Hotan 和闐 Önceki ve Sonraki Han-shu, Wei-shu, Liang-shu ve Chou-shu 周書, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu, Yeni ve Eski Wu-tai-shih 五代史, Sung-shih, Ming-shih, Fuo-kuo-chi 國朝, Ch'ieh-lan-chi, Kao-sêng-chuan, Hsi Kao-sêng-chuan ve Sung-chuan 宋史: Yü-t'ien 于闐 (闐); Hsi-yü-chi: Ch'ü-sha-tan-na (Kustana) 西遊記; Hsi-yü-lu: Wu-tuan 五端, Yüan-mi-shih: Wu-tan 兀丹; Yüan-shih: Kuan-tuan 貫端 (HYTM, s. 44). HCSL, I, s. 527 ve HCCC, 4, s. 16a: Ho-t'ien 和闐 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 319: Hotan; Forsyth, TR, s. 3: Khoten; Sibirya'dan, IV, s. 348: Hotan şeklinde yazılmıştır.

44 HCSL, I, s. 514'de K'a-la-pu-cha-shih 喀喇布札什 şeklinde yazılmış ve yarkend ile Kaşgar arasındaki posta istasyonlarından biri olduğu anlaşılmıştır.

45.0 zamanda tesadüfen Pu-ha-êrh (Buhara) 布哈爾 ile Hokend Hanlığı arasında ihtilâf çıkmıştı. Onun için Hokend'liler acele olarak askerlerini geriye çektiler ve istedikleri gibi her yeri yağma ettikten sonra sınırdan ayrıldılar. Hokend askerlerinin arzusu, top rak ve şehir işgâl etmek değil; yalnızca kız, yeşim taşı ve ipkili elde etmek idi. Beyaz müslümanlar da Hokend'lilerin karışıklık çıkarmalarından korktukları için, Çin askerlerinin müdafasına yardım etmişlerdi. Fakat geçen senelerde olduğu gibi, âsilerle bereber hareket etmediler. Uç büyük şehrin (Kağgar, Yangışar ve Yarkend) âsilerin ellerine geçmemesine rağmen, yakınlarındaki müslüman köyleri tamamen yağma edilmişti. Yağma edilen şeyler sayı ile sayılamıyacak kadar çoktu. Yusuf Hoca mukaddes kitapları okuyan ve hayırseven bir Hoca idi. Hokend'lilerin Doğu Türkistan'daki müslümanları da yağma ettiklerini görünce, kendisinin de kandırılıp nasıl isyan ettiğini anladı ve bu sebeple pek çok pişman oldu." (CKCY, s.309) Ayrıca Schuyler bu isyancıların sonu hakkında şöyle yazıyor: "Yusuf Hoca da Hokend'e kaçtı ve burada beş sene sonra öldü. Bu harpte, Kağgar'lılardan binlerce kişi Çin'liler tarafından öldürülmüş ve 70,000 kişi de Hokend'e iltica etmişti. Onlar Ömer Han tarafından yapılmış olan Shahri-Khana adlı bir şehire ve Hocent aşağısındaki Sir Derya bölgesine yerleştirilmişlerdi." (Schuyler, Turkestan, I, s.342)

46. Hu Ch'ao 胡超, 1827'de K'a-êrh-t'ieh-kai (Kartıkay) 喀爾喀 dağında isyancı Cihangir'i yakaladı. Bk. SWC, 4, s.128.

47. Ta-hsüeh-shih 大學士, imparatorun müşavirlerinin ünvanlarıdır. Mançur sülâlesinde, saray içinde 4 Ta-hsüeh-shih (Yüksek Müşavir) ve 2 Hsieh-pan-ta-hsüeh-shih (Müşavirin yardımcısı) vardı. Bk. TH, s.346.

48. İli Generallığı 伊犁將軍處, 1762'de kurulmuştu. İmparator'dan aldığı gümüşlü bir dangası vardı. İli generali, Hui-yüan 惠遠 şehrinde otururdu ve Doğu Türkistan'daki işlere bakardı. Bk. HTYL, 2 s.13a.

49. Burada Ming-yul'daki savaştan bahsediliyor.

50. Genel olarak Doğu Türkistan'daki müslümanlar iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, Cengiz Han'ın gelecek nesillerinden Yarkend'deki Abdullah Han 阿布都拉汗, Turfan'daki Sultan Said Han 蘇勒檀, Hami'deki Pa-pai Han 巴拜汗, Karagâr'daki Mahmud Tengü Han 馬哈默特坦居, Kuça'daki Şar Han 沙爾汗, Aksu'daki İsmail Han 伊斯瑪爾汗 ve Hoten'deki İbrahim Han 伊卜喇伊木汗 v.s., ilk Hoca Mahmud Kağgar'a geldikten sonra müslüman oldular. İkincisi ise, Pegamber'in seyyidlerinden Apak Hoca'lardır. Yani Mahmud, Abdul Şed, Muhammed, Boronitu, Kocican, Samuk, Cihangir, Yusuf, Bahâeddin, Veli Han, Mehmed Emin v.s.diriler. Birinci guruba (Uygurlar dahil) 'Kara sarıklı müslüman' 黑帽回 (黑帽回); ikinci guruba da 'Beyaz sarıklı müslüman' 白帽回 derler. Bk. SWC, 4, s.110 ve 114; HMYH, 6, s.9a-9b ve PTOT, s.62.

51. Kocis 霍吉斯, 1758 yılında Küçük Hoca Kocican isyan ettiği zaman, Çin ordusuna yardım etmek suretiyle Bei-tsu 貝子 ünvanını aldı. 1759'da da Chün-wang ünvanını aldı. 1830'da torunu K'o-sê-pu-k'u 柯克色布庫, bu ünvanın varisi oldu ve ertesi yılda bir olaydan dolayı ünvanı kaldırıldı. Abdurrahman, Çin ordusuna yardım ettiği için kaldırılan Chün-wang ünvanının varisi oldu. Bk. HCTC, II, s.840.

b. Yedi Hoca¹'nin isyanları
(CKCY, s.312)

Tao-kuang 道光 27 senesinin (1847)² Ağustos ayında, Cihangir'in yegenleri Mai-mai-ti-ming (Mehmed Emin)³ 邁買的明 ve Wo-li-han (Veli Han)⁴ 偉里汗 v.s. , Hokend'de oturan Kaşgar müslümanları⁵ , Andican'lular ve Burut'lular ile beraber gizlice Doğu Türkistan'daki karakollara girmeye muvaffak oldular ve Ming-yul 明約洛 karakolunda Çin askerlerini mağlup edip doğrudan doğruya Kaşgar'a girdiler. Müslüman şehrin içinde ticaret işlerine bakan bir memur⁶ , ahaliyi kandırarak kalenin kapılarını açtırıp şehri onlara teslim etti. Bu suretle, müslümanların oturdukları şehir işgal edildi. Kaşgar'daki Pan-shih büyük memuru 辦事大臣⁷ K'ai-ming-a 開明阿 daha önce iyi hazırlanamadığından ve olay sırasında cesaretini kaybettiğinden savaştan vazgeçti . Onun emrindeki Man-ying (Mançu Tugayı) 滿營⁸ ve Lü-ying (Yeşil Bayraklı Tugay) 綠營⁹ , cephedeki vazifelerini ihmal ettiler. Bunun için sabilliyet şanslarını da kaçırdılar. Müslümanların oturdukları şehir kaybedildikten sonra, Çin'lilerin oturdukları kalede 3,000 Çin'li asker kalmıştı. Onlar da dışarıya çıkıp hücum etmek cesaretini bulamadılar. Oturup takviyeleri beklemekten başka hiç bir çareleri kalmamıştı. Veli Han v.s. Asilerinden 3,000 kişiyi ayırarak Yangışar'a hücum ettirdiler. Çin askerleri de onlara karşı koydular. Asiler top tabyaları kurup kaleye ateş ettiler. Fakat kalenin içindeki askerler ellerden geleni yapıp müdafaayı bırakamadılar. Bunun için Asiler kaleyi alamadılar.¹⁰ Hocalar, ahaliyi tahrik etmek için taraftarlarını etrafa dağıtarak her tarafa gönderdiler ve muhakkak olarak şehirleri alacaklarını söylediler. Buna rağmen şehirlerin içinde oturan müslümanlar, önceki hadiselerden ibret alarak uyandıkları için onların peşlerine takılmak istemediler.

Çin hükümeti bunu haber alınca geçen isyanlardan ibret aldı ve gayet dikkatli oldu. Shan-kan Tsung-tu ünvanlı Pu-yen-t'ai 布彦泰 , Ting-hsi Chiang-chün (Batıyı teskin eden general) 定西將軍 ünvanı ile tayin edildi. Su-chou'da oturarak askerlerin işe ve masraflarını idare etti. I-shan 奕山 da Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurluğuna geçti ve binlerce askere önderlik ederek Aksu'dan ileriye doğru hareket etti. Ayrıca T'ai-yung 台湧 adlı subayın emri altında 3,000 as-

ker de Kansu'dan yola çıkarılıp arkalarından onlara takviye olarak Çin seddinin dışarısına getirildi. Ayrıca Hu-pu (Maliye Bakanlığı) 戶部 dan acele olarak asker masrafı için bir milyar Liang (Çin parası) 兩 gönderilmesi istendi. Âsiler Yarkend'e hücum etmeye başlayınca, Çin'li muhafızlar tarafından yenilerek Kaşgar'a çekildiler. Ekim ayında İ-shan emrindeki askerler, Yarkend'e bağlı olan Kızıl-abad 科熱巴 adlı yere kadar gelmişlerdi. Âsiler binlerce arı gibi onların karşısına çıktılar. Tüfek ve toplarla hep birden ateş ettiler. Durumları çok tehlikeli idi. İ-shan 奕山, Çin'li askerleri üç kısma ayırdı. Ortadaki ler büyük tüfeklerle ateş ettiler ve sağ ile sol kanatlar da yan taraftan hücum ettiler. Buna karşı Âsiler perişan bir halde mağlup olup geriye çekildiler. Çin askerleri bu zaferden istifade ederek hücumu devam ettirtiler ve her savaşta başarı elde ettiler. Bir günde üç defa zafer kazandıncı, Yangışar'a da yardım etmeği ileri sürdüler. Şehri kuşatan Âsiler bunu haber alınca, cesaretlerini kaybettiler ve bu yüzden harbetmeden çekildiler. İ-shan 奕山 Kaşgar'a yardım etmek için ileriye yürüdü. Âsiler ancak biraz karşı koyabildiler ve sonra da 10 binlerce¹² kişi ile birlikte Hokend'e kaçtılar. Müslümanların oturdukları kale de bu suretle Çin'lilerin eline düştü. Çin askerlerinden bir kısmı oradan ayrılarak karakolun dışına çıkıp devriye gezdiler. Eskiden Yang Ch'un 楊春¹³, A-lai (Alay) 阿賴¹⁴ silsilelerinde tuzaga düşürüldüğü için bundan ders alıp daha ileri gitmemişti. Hocalar da Hokend'e kaçıp orada kaldılar. Bu olaylardan sonra, Çin hükümeti Âsilere katılmıyan müslümanlara yardım etti ve Kaşgar'da felâket gören ahaliden esas ve ikinci derecedeki vergileri almadı. Hadise böylece sona erdi¹⁵ ve halk ta sükunete kavuştu.

NOTLAR

1. İsyan eden yedi Hoca şunlardır: Kette Töre (Mehmed Emin) Kiçik Han Töre, Veli Han Töre, Büzruk Han Töre, Tugel Töre ve iki genç Hoca. Bk. Tevarih-i Hamse, s.98.
2. Diğer kaynaklar bu olayı şöyle tarihtiyorlar: DT, s.22 TH, kronoloji cetveli, s.45; TY, kronoloji cetveli: 1845. TY, sayı 7, s.7-10: 1844. CKTS, s.336; HCS, s.326; Egami, Kuzey Asya Tarihi 3, s.148: 1847. Doğrusu ise 1845 dir. Çünkü TS, sayı 7, s.7-10'e göre, Hokend Hanı Şir Ali Han bizzat isyancılara yardım ederek Kaşgar'a hücum etmişti. 1845'de Hokend içinde isyan çıkardığından dolayı, Kaşgar'dan dönerken yolda öldürüldü. Ayrıca IA, VI, s.555'de Şir Ali Han'ın saltanatı, 1842 ile 1845 seneleri arasında gösterilmiştir. Bu sebeple bize göre Yedi Hoca'nın İsyanlarının tarihi 1845 olmalıdır.

3. Mehmed Emin 邁買明 'in şahsiyeti hakkında Çin ve Türk kaynakları farklı olarak bilgi vermektedir. M.E.Buğra, Kette Töre, Cihangir Hoca'nın oğludur diye yazıyor. (DT, s.22 ve TS, sayı 7, s.7-10.) Tevarih-i Hamse, s.98'de: Kette Töre, Yusuf Hoca'nın oğludur. Ali Han Töre ve İşan Han Töre de deniyor. CKCY, s.312'ye göre, Mehmed Emin, Cihangir'in ağabeyi Yusuf Hoca'nın oğludur. Ayrıca SWC, 4, s.128'de, Cihangir'in oğlu hakkında şöyle denmektedir: "Cihangir'in oğlu Pu-su-p'u (Büzruk) 布素普, altı yaşındadır ve halen Hokend'de kalmaktadır." Bunun için Mehmed Emin'in Yusuf Hoca'nın oğlu olması daha doğrudur.

4. bk. "Veli Han'ın İsyanı".

5. Yusuf Hoca'nın isyanı bastırıldıktan sonra, Çin katliamından kaçan Kaşgar'lı 70,000 mülteci, Hokend'e gelmiş ve Mehmed Ali (Madali) Han da bu mültecileri muhtelif yerlere yerleştirmişti. Bk. Schuyler, Turkestan, I, s.342 ve Türkistan Sesi, sayı 7, s.7-10.

6. Bu memurun ismi Na-mo-t'e 那墨特 'dir. Bk. HCS, s.326.

7. Pan-shih büyük memuru 辦事大臣, büyük şehirlerde bulunmaktadır. Küçük olan yerlerde ise, Ling-tui büyük memuru bulunmaktadır. Bk. SWC, 4, s.113.

8. Man-ying (Mançu Tugayı) 滿營, Mançu'lardan müteşekkil bir ordudur.

9. Lü-ying (Yeşil Bayraklı Tugay) 綠營, Çin'lilerden müteşekkil bir ordudur. bk. TH, s.2262.

10. "Bunun üzerine, Mehmed Emin, Hokend Hanı olan Şir Ali Han'dan yardım ricasında bulundu. Şir Ali Han bizzat ordusunun başına geçerek Kaşgar'a geldi. Şir Ali Han'ın Kaşgar'da bulunmasından faydalanarak tahtı eline geçirmek isteyen yeğeni Melle Han (Buhara emrine iltica eden prenslerdendi) 1845'de Buhara Hanı Emir Nasrullah'ın ordusuyla beraber Hokend'e hücum etti ve tahtı ele geçirdi. Bu hadiseyi duyan Şir Ali Han süratle Kaşgar'dan çıkarak Hokend'e doğru yürüdü, fakat yolda Melle Han'ın ona karşı çıkardığı kuvvetler tarafından öldürüldü." (Türkestan Sesi, sayı 7, s.7-10.)

11. Hu-pu (Maliye Bakanlığı) 戶部, eski idare sistemindeki o bakanlıktan biridir. Nüfus sayımı, toprak vergisi v.s. gibi işlere bakar. Bk. TH, s.1197.

12. Bu defa Hokend'e hicret edenlerin sayısı 60 binden fazla idi. Bk. M.E.Buğra, Doğu Türkistan Tarihi... s.22.

13. Yang Ch'un 楊春, Yang Pang 楊芳 'ın yanlışı bir yanlışı olmalıdır. Bk. SWC, 4, s.117.

14. Alay 阿賴 silsilesi, Ts'ung-ling (Pamir) 蔥嶺 'in yüksek kısımlarıdır. Batısındaki nehirlerin hepsi batıya doğru akarlar. Burası, Kaşgar'dan Hokend'e giden bir geçittir. Bk. SWC, 4, s.127.

14. Mehmed Emin, 1852'de bir daha Kaşgar'a hücum etti ve bir netice elde edemedi Hokend'e geri çekilmeğe mecbur oldu. Bk. "Veli Han'ın İsyanı" ve DT, s.22. Ayrıca Kaşgar Tarihi, s.302: Mehmed Emin Han'ın ikinci gelişi, 1853'dedir. Bu yanlışı bir bilgi olmalıdır.

c. Veli Han Hoca'nın isyanı

THHL, IV, 16, s. 4a.

11 Temmuz'da (1852)¹ Chün-chi büyük memuru 軍機大臣² v.s. bildirilmiştir: "Ch'un-hsi 春熙'nin bugünkü raporuna göre, isyancılar lardan T'ieh-wan K'u-li (Divan Kuli)³ 鐵克庫里 Hoca, Haziran ayın altısında, Uc'daki Pi-ti-êrh 畢底爾⁴ karakoluna gizlice girerek raya karıştırmıştır. Orada bulunan subay Ch'un-hsi 春熙, isyancıları durdurarak yakalamak için bu şehirde yerleşip orayı koruyan vin Komutan olan Hêng-an 恒安, Shou-pei 守備⁵ rütbeli Ch'ui ve ch'ing 崔萬清 ve Pa-tsung (Yüzbaşı) 把總⁶ rütbeli Ma Chün 馬楚元 v.s. yi tâyin etmiştir. Ayrıca Börk'ün de müslüman askerlerini idare ettiler olarak isyancıları çevirip yakalamasını emretmiştir.

Daha önce karakolda nöbet bekleyen askerler, uykuya dalmışlardı. Bundan istifade eden âsiler karakolun içerisine gizlice girmiş ve ruşet almış ve bu ayın onunda isyancılar karakolun dışına kaçarak yetmişlerdir. Çin subayları ve askerleri de yaralanarak öldürülmüşlerdir. Bunun üzerine, Çin takviyeleri göndermek için hemen gelmişler ve bu sebeple de isyancılar karakolun dışına kaçmaya başlamışlardır.

Âsiler şimdi uzaklara mı kaçıp gitmişlerdir; yoksa gene karakolun yakınında mı dolaşıyorlar? Bundan başka, onların şehrin içindeki müslümanlara sokulma ve onları tahrik etme imkânları var mıdır? Bunları öldürülmesi ve yakalanmaları için, Pu-yen-t'ai 布彦泰'in Yarkend'e gelince, Tê-ling 德齡 (Barçan) 巴爾昌¹⁴ karakoluna kadar isyancıları takip etmişle beraber âsilerin sayısını ve önderleri olan Divan Kuli'nin nereye kaçtıklarını araştırıp rapor vermesi gereklidir. Ayrıca Ch'un-hei 春熙 bir raporla Yarkend'den askerlerin buraya gönderilmesini rica etmiş ve bu ricası kabul edilmiştir. Tê-ling 德齡, buradaki seçkin askerleri seçip gönderecektir. Bu durum aynı zamanda Yarkend'e de gizli olarak bildirilmiştir. Bundan başka, Pu-yen-t'ai 布彦泰'in duruma göre sadece dikkatle âsilerin hareketlerini gözetlemesi iyice koruması, yan edenleri daha kuvvetlenmeden ortadan kaldırması, hareket ederken hiç bir heyecana kapılmaması ve karışıklığa sebep olmaması bildirilmiştir. Esas rapor ve kararın kopyası edilip ilgililere gösterilmesi rica olunur.

HL, IV, 16, s. 7b.

22 Temmuz'da (1852) Nei-ko 內閣⁷ 'ya bildirilmiştir: "I-shan 奕山 ve Pu-yen-t'ai 布彦泰'in verdikleri rapora göre, isyancılar Kaşgar'daki karakola gizlice girdikten sonra, Çin ordusu tarafından takip edilerek mağlup edilmişlerdir. Çin kuvvetleri böylece geri kalan isyancılar da kaçıp saklanmıştır.

Geçen Mayıs ayı içinde, isyancı Divan Kuli, âsileri toplayarak Kaşgar'daki karakola girmiştir; fakat mağlup olmuş ve uzaklara kaçmıştır. Bu vakit vukubulduktan sonra, ilgili büyük memurların, isyancıların hareketlerini gözetlemeleri ve dikkatle şehri korumaları bildirilmiştir.

Haziran ayının dokuzunda, isyancı Wo-li-han (Veli Han) 倭里罕⁸, âsilerinden 200 den fazla kişiyi toplayarak T'u-shu-k'o-t'a-shih (Küçük Taş) 圖舒克塔什⁹ karakoluna girmiş Heiao A-êrh-t'u-shih (Küçük Artuş) 小阿爾圖什¹⁰ köyüne kadar gelmiştir. Tsung-ping (Komutan

倭里罕 rütbeli Kui-ling 桂齡, onları ortadan kaldırmak için ordusunu I-ssü-li-k'o 伊斯里克¹¹ karakoluna acele göndermiştir. Isyancılar bunu haber alınca, karakolun dışına kaçarak yetmişlerdir. Ayın on üçünde, isyancılar I-lan-wa-ssü 伊蘭瓦斯¹² karakoluna gelip baskın yapmışlardır.

倭里罕 de oraya doğru derhal hareket etmiş ve onları karşılamaya çalışmıştır. Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir. Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir. Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir.

Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir. Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir. Isyancılar, Çin askerlerine karşı koyma cesaretini göstermiştir.

Karakolları koruyan askerlerin her zaman için isyancıların hareketlerini gözetlemeleri, daha dikkatle korunmaları ve kayıtsız kalmamaları bildirilmiştir.

HL, IV, 16, s. 8a.

22 Temmuz'da (1852) Nei-ko 內閣 'ya bir daha şöyle bildirilmiştir: "I-shan 奕山 ve Pu-yen-t'ai 布彦泰'in verdikleri rapora göre, isyancılar yeniden ortaya çıkmış ve âsileri idarelerine alarak Kaşgar'daki karakola girmişlerdir. Fakat onlar Çin askerleri tarafından mağlup edilmişlerdir.

Isyancılar yeniden ortaya çıkmış ve âsileri idarelerine alarak Kaşgar'daki karakola girmişlerdir. Fakat onlar Çin askerleri tarafından mağlup edilmişlerdir.

rişlanıp meğlup edilmiş ve bir çokları yakalanarak öldürülmüşlerdir. riye kalanlar da kaçıp gitmişlerdir.

İsyancılar^{dan} Divan Kuli, Kaşgar'a daha önce gizlice girmiş ve ra da Uo'daki karakola gelip karışıklık çıkarmıştır. Büyük memurlar paratora bu durum hakkında oradan raporlar vermişlerdir. İmparator^{dan} len cevapta, Pu-yen-t'ai 布彦泰 'ın Yarkend'e acele olarak yetişmesi ve durumu iyice inceleyip buna karşı iyi bir çare bularak ona göre bir alması emredilmiştir.

I-shan 奕山 v.s. nin dediklerine göre, Haziran ayının dokuzunda eski bir isyancının neslinden gelen, Veli Han, Burut'lu şileri emir olarak Teşik Taş karakoluna gizlice girmiştir. Fakat Tsung-ping (Komutan) 總兵 15 rütbeli Kui-ling 桂齡 v.s. tarafından, Barçan karakoluna kadar kovalanmış ve bu suretle dışarıya atılmıştır. Buna rağmen, bu isyancılar henüz daha uzaklara kadar kaçıp gitmiş degillerdir. Karakolun şında Çin askerlerini gözetleyip fırsat bekliyorlardı.

Karakolda nöbet bekleyen askerler, onlara niçin hiç karşı koymadılar ve isyancıların gelip gitmelerini serbest bırakmışlardır? Acaba vaziyetlerini ihmal mi etmişlerdir; isyancılar tarafından yaralanan kimseler var mıdır?

Rapora göre, isyancıların sayısı ancak 200 den fazla idi. Buna kabil, niçin önceki raporda 'öldürülen şilerin sayısı, sayı ile sayılmıyacak kadar çoktur' diye söylenmiştir? Bundan başka, müslümanların turdukları köylerin tehdit altında olup olmadığı da raporda hiç izah dilmemiştir. İsyancıların nesli diye adlandırılan şiler ise, önceki isyancıların torunlarıdır. Onların isyan etmelerinin sebepleri nedir? Şimdi, onlar nereye kaçmış ve nerede saklanıyorlardır? Bunları öğren için, geçen kararda söylendiği gibi, Pu-yen-t'ai 布彦泰 çabucak kend'e yetiştirmek ve olup bitenleri araştırdıktan sonra, müsait bir zamanda isyancıları yok edecektir. Her şehrin sınırındaki karakolların şinde dikkatle korunmalıdır. Bu suretle, isyancılar daha kuvvetlenmeden şadan kaldırılacaklardır. Bunların hiç ihmal edilmemesi ve fazla heyetlanılmaması bildirilir. Söylenenlerin hepsi, 400 mil genişlikdeki bir de oturanlara haber verilecektir.

Çok geçmeden, rapor tekrar geldi. Raporda şöyle söylenmekte idi: Kaşgar'daki karakolda nöbet bekleyen askerlerden hiç biri yaralanmamıştır. Eski isyancıların nesli olan Veli Han'a gelince, kendisi Pa-pu-şaleyin küçük Artuş köyüne gizlice girip orada karışıklık çıkarmıştır. (Bahâeddin) 巴布頂 'ın oğlu ve Cihangir'in yegenidir.¹⁶ Divan Kuli

buraya sokmuştur. Veli Han ise, hiç bir savaşa girmeden uzaklara kaçıp gitmiştir. Çin askerleri de esas birliklerine dönmüşlerdir."

TEHL, IV, 16, s. 10b

26 Temmuz'da (1852) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bir dana şöyle bildirilmiştir:

"T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ile Kuei-ling 桂齡 'ın verdikleri rapora göre, Andican'lı şiler birdenbire karakola girip orada karışıklık çıkarmışlardır. Çin askerleri onları karşılayarak meğlup etmişler-

Asiler, daha önce bir kaç defa karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Bu defa meğlup olup kaçmışlarsa da, isyancıların liderleri henüz şadan kaldırılmış değildir. Bundan sonra, onların yeniden toplanmaları ve fırsatları bekleyerek boşluklardan istifade edip baskın yapmaları mümkündür. Bunun için büyük memurlara şöyle emredilmektedir: Askerlerin karakol ve geçidi dikkatle korumaları ve isyancıların hareketlerini izlemeleri gereklidir. Eğer isyancılar cesaret bulup yeniden toplanarak karakola girerlerse, Çin askerleri onları karşılayarak hepsini yakalayıp yok edeceklerdir. Bunları asla ihmal etmesinler! Dikkatsizlik yapmasınlar! Bu defa yakalanan isyancılar da geçen defa esir olan Mi-ni

ya-şu 呢雅斯 v.s. dört kişi ile beraber Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurluğuna teslim edileceklerdir. Onlar sorguya çekildikten sonra, kanunlara göre cezalandırılacaklardır."

TEHL, IV, 16, s. 21a

24 Ağustos'da (1852) Hei-ko'ya bildirilmiştir:

"I-shan 奕山, Pu-yen-t'ai 布彦泰, T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ve Kuei-ling 桂齡 'ın verdikleri rapora göre, isyancılar karakola girmişlerdir. Çin askerlerini meğlup ettikten sonra, hepsi kaçarak saklanmışlardır. Öğrenildiğine göre, isyancılar^{dan} Divan Kuli Hoca ile Veli Han Hoca, Kaşgar'daki karakolun dışında A-k'o-sha-i (Aksay) 阿克依¹⁷ adlı bir yerde bulmuşlardır. Bu ikisinden başka, K'o-ch'i-şie (Kıçık) 克奇克 Hoca ve K'a-t'i-t'iao-lich (Kätte Töre) 卡陡錄 Hoca, yani I-shan-han (İşan Han) 依善罕 adlı isyancıların liderleri

Yarkend'den kaçarak oraya toplanmışlardır. Temmuz ayının on birinde geçmiştir. Fakat T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 v.s. savaşa girmek için önceden

hazırlanmış ve müslüman köylerinde oturan halkı teskin etmek için Hak Begi Mai-ma-t'ê (Mehmed) 邁瑪特 'i t'ayin etmişlerdir. Ayrıca Kuei-ling 桂齡 de isyancıları bastırmak için kendisi bizzat ordusunu getirmiş ve Wei-ying-chang 李營長¹⁸ rütbeli Ch'i-ch'ê-pu-chi-hsin-pu 車布吉新布 ile Yu-chi 遊擊¹⁹ rütbeli Lê-fêng-ê 勒豐額 'in beraberce hücum etmelerini emretmiştir. Bu suretle, isyancılar da buna yanamıyarak karakolun dışına kaçıp gitmişlerdir. Bir çokları yakalanmış ve silâhları da alınmıştır. Buna rağmen, yine korunmağa dikkat etmelidir.

İsyancılar bir kaç defa karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 iyi bir tedbir almış ve askerleri bölümlere ayırmıştır. Ayrıca müslümanların oraya sokulmalarını ve tahrib edilmemeleri için gereği gibi onları teskin de etmiştir. Kuei-ling

ise, askerlerini getirip cesaretle isyancılara taarruz etmiş hayret edilecek harp manevraları yapmıştır. Bu sebeple, ikisi de mükâfıtlandırılmağa layık olmuşlardır. T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ve Kuei-ling 桂齡 'e ayrı, ayrı birer Pai-yü-ling-kuan 白玉翎管²⁰ ve Pai-yü-pan-ohih 白玉搬指²¹ mükafatları verilecektir. Ayrıca rütbeleri nin yükseltilmesi için bir kararname Li-pu 吏部²² 'ya verilip müzakere edilecektir. Bundan başka, savaşta cesaret gösteren subaylar, askerler, milisler ve Börk'ler v.s. gibi lerin başarıları araştırılıp rapor verilecek ve mükâfıtlandırılacaklardır. Fakat raporlarda asla yalan söylenmemelidir. Yakalanan isyancılar da Tê-ling 德齡 'in eline teslim edilcek ve sorguya çekildikten sonra, verilen kararlar da rapor ile bildirilecektir."

THHL, IV, 17, s. 3b

11 Eylül'da (1852) Chün-ohi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir: "I-shan 奕山, Tê-ling 德齡, T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額, Kuei-ling 桂齡 'in raporlarına göre, isyancılar dört defa Kaşgar'daki karakola gizlice girmişler; fakat Çin askerleri tarafından püskürtülmüşlerdir.

Bu isyancılar karakola dört defa girip orayı karıştırmışlardır. Karakola girmek için onlardan birinin önder olması lâzımdır. Acaba Veli Han mı önder olarak Andican'lıları ve karakolun dışındaki müslümanları buraya sokmuş ve ihanet göstermiştir? Yoksa ondan başka bir kimse mi önderlik etmiştir? Yakalanan Andican'lı ve Burut casuslarının sorgu-

na göre, onlar kurşunlar ile cepaneleri almak ve Çin askerlerinin esir olmak için vazifelendirilmişlerdir. Bilindiği gibi, bu isyancı günden beri burayı karıştırmak üzere hazırlanmışlardı. Karakolun içindeki müslümanlar henüz daha tahrik edilmemişlerse de, isyancılar da bir ceza çekmiş ve yaralanmış degillerdir. Bu sebeple, onlar halen karakolun dışına kaçıp gitmelerine rağmen; onlar yeniden dönmeye çalışırlar. Bu yüzden Kuei-ling 桂齡, ordusunu emrine alarak T'o-k'u-k'o (Togusak) 託古薩克²³ 'ya gidecektir. T'ê-k'o-hsing-ê 特克星額 ile beraber isyancıların hareketlerine dikkatle izliyerek orayı kontrol edecektir. Bunu hiç ihmal etmesinler!"

HL, V, 19, s. 9a

26 Ocak'da (1853) tebliğ edilmiştir: "Kaşgar'daki isyanlar sırasında gayretle harbedenlerden Pan-shih 'in büyük zımmı olan Kuei-ling 桂齡 'e Badur ünvanı verilecektir. Ling-ling 領隊大臣²⁴ olan Tê-k'o-hsing-ê 特克星額, Iao-ling (Niru-Yanggin) 佐領²⁵ rütbeli Ch'i-ch'ê-pu-chi-hsin-pu 車布吉新布, Yu-chi 遊擊 rütbeli Lê-fêng-ê 勒豐額 ve Iao-pai 孛備 rütbeli Fu-lung-a 富隆阿 'ya Hua-ling (Çiçekli Tu) 花翎²⁶ ile mükâfıtlandırılacaktır. Binbaşı Tsou Pu-yün 鄒布雲 v.s. Lan-ling (Mavi Tu) 藍翎²⁷ ile mükâfıtlandırılacaktır. Bundan başka rütbeleri yükseltilecektir. Ayrıca askerler ayda sarfedecekleri tuz sebse parası ile mükâfıtlandırılacaktır.

HL, X, 34, s. 9b

3 Ağustos'da (1855) Chün-ohi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir: "Cha-la-fên-t'ai 扎拉芬泰 ve T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 'nun bildikleri rapora göre, isyancılar Kaşgar'daki karakola girmişlerdir. Onları karşılayıp harbetmek için Çin askerlerinin gönderilmesinden başka, yerli yardımlar da hazırlanmalıdır.

Bu yıl (1855) Haziran ayının içinde, Kaşgar'a bağlı A-ssü-t'u A-ssü-t'u-ohih (Astın-Artuş) 阿斯圖阿爾吐什²⁸ adlı köyde oturan müslümanlar, karakola giren isyancılardan Yü-shan (İhsan) 玉散 Hoca İhsan (İhsan) 依善 v.s. gibi 13 kişiyi yakalamış ve onları şehre götürerek sorguya çektiler. Bu isyancıların liderleri Veli Han ve Diyan Kuli v.s. bundan cesaret alarak şisileri idare-

leri altına almış ve karakola girip Yü-ssü-t'u A-êrh-t'u-shih (Ust-Artu
五斯圖阿爾吐什 29 adlı yere gelmişlerdir. Pu-tzû-êrh Han (Büzr.
Han) 布孜爾罕 30 adında bir isyancının da arkadan geleceği söylen-
mektedir. Bunları karşılamak için Wo-shih-hun-pu 倭什罕布 ve Komu-
tan Mu-t'ê-ên-t'ai 穆特恩泰 'ın askerlerini emrine almalarını emret-
miştir. Ayrıca Cha-la-fên-t'ai v.s.nin de dikkatli olmaları e-
ri Uc şehrine bildirilmiştir. Eğer isyancılar hemen bütürülebilirlerse,
bii olarak bu en iyi bir şeydir. Buna mukabil, isyancıların sayısı fazla
oldugundan yenilemezlerse, Fa-fu-li 法福禮 şehrin içinde kalıp oraya
koruyacaktır. Ch'ang-ch'ing 常清 ise, etrafındaki askerlerine önder-
lik ederek âsilere taarruz etmek için gidecektir. Bu suretle âsileri he-
beraber karşılayarak onları ortadan kaldıracaklardır. Hainlik fikirleri
âsilerin zihnine gelmesin! Onların yayılmasına müsaade edilmesin ve fe-
lâketlere sebep olunmasın! Eğer isyancılar gene tehlikeli iseler ve mu-
hakkak takviye lâzım ise, T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 oraya yetişip harek-
te geçecektir. Onun yanında bir Ling-tui büyük memuru da beraber gidece-
tir.

THHL, X, 34, 10a

5 Ağustos'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir.

"Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 ve T'u-ch'ieh-pu 圖伽布 'nun bu
raporuna göre, Kaşgar'daki âsiler mağlup edilmişlerdir. Çin kuvvetleri
viye edilip ayrı kollara ayrılarak âsileri bastıracaktır.

Bu defa isyancıların liderlerinden Divan Kuli ile Veli Han, âsiler
emirlerine alarak karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat yolla-
boyunca Çin askerleri tarafından taarruz edilmiş ve bir çokları öldürül-
müşlerdir. Bu hususta istendiği gibi harekete geçirilmişlerdir. Ancak
isyancılar henüz daha ağır bir ceza ve darbe çekmemişlerdir. Bu yüzden
onların burayı yeniden istilâ etmeleri ve başka şehirlerde de karışıklık
çıkarmaları mümkündür. Kaşgar'da yerleşen askerler azdır. İli'den iste-
nirse, hemen yetişemez. Bu sebeple, olay sırasında isyancıları bastırma-
arzusuyla, Ch'ang-ch'ing 常清, fermanda da dendiği gibi, etrafındaki
askerleri emrine alıp harekete geçecektir. Eğer isyancıların fazla ve
tehlikeli olması sebebi ile İli'den takviye gönderilmesi lüzumlu ise, T'
-ch'ieh-pu 圖伽布 hemen buraya doğru yürüyüp diğer önderlerle birli-
kte isyancılarla harbedip onları ortadan kaldıracaktır. Mümkün olduğu ka-
dar, müslümanlar tahrik edilmesin! Bundan başka, isyancılar nasıl ol-

ka karakola girip savaşa başlamışlardır? Bunun sebeplerini öğrenmek için
Ch'ang-ch'ing 常清 ve Wo-shih-hun-pu 倭什罕布 iyice araştırmada
bulunup, olup bitenleri rapor halinde anlatacaklardır. Öte taraftan, Uc'
daki askerlerin dikkatle korunmaları olandırılacaktır. İsyancılar oraya
girip karışıklık çıkarmasınlar!"

THHL, X, 34, s. 10b

12 Ağustos'da (1855) teblig olmuştur:

"Kaşgar'da Ling-tui büyük memuru olan Wo-shih-hun-pu

v.s. nin verdiği rapora göre, Kaşgar'daki karakolun dışında, isyancılar
isyanet için hazırlanmışlarsa da savaşa başlamadan yakalanmışlardır. Ay-
rıca isyancılar da yeniden Burut'ları tahrik ederek karakolun içine gi-
rip karışıklık çıkarmışlardır. Fakat Çin askerleri tarafından taarruza
gırayıp mağlup olmuşlardır. Geri kalanlar ise, kaçıp uzaklara gitmişler-
dir. Çin askerleri geriye çekilerek esas birliklerine dönmüş ve halen
dikkatle müdafaa durumundadırlar.

THHL, X, 36, s. 11a

12 Aralık'da (1855) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s. in raporlarına göre, karakola giren
isyancılarından Yü-san (İhsan) 五散 Hoca ve İ-shan (İşan) 依善 v.s.
sibilerinin yargılanmaları için, Hsing-pu 刑部 31'nun bu dava üzerinde
yatışmak müzakerede bulunup kararı bir rapor ile vermesi bildirilmiştir.

Ayrıca diğer raporlara göre, Hokend Hanı Hu-da-ya-êrh (Hudayar) 胡
達雅爾 32, isyan eden İhsan Hoca ve İşan'ın serbest bırakılmaları i-
çin Çin imparatoru'ndan rica etmiştir. Fakat Chün-chi büyük memurları
bu rehine olarak ismi geçen isyancıları kısa bir süre tutacaklardır. Ka-
şgar'da karışıklık çıkaranlardan Veli Han Hoca v.s. gibi lerinin yakalan-
ıp buraya teslim edilmesine kadar bırakılmıyacaklardır. Veli Han Hoca i-
le Divan Kuli, halen şanlı olarak kanun dışındadırlar. İhsan Hoca ve İ-
shan ise, isyanın hazırlanmasında tahrik edilmişlerdir. Onlar yakalandık-
tan sonra, Hudayar bu isyancıların bırakılmaları için Çin'den ricada bu-
nmuştur. Bu duruma göre, konuyu iyice düşünmek lâzımdır. Yanı isyancı-
ların tutulmaları suretiyle Hokend, Çin'in idaresi altına alınacaktır. bu-
daki memurların verdikleri karara göre, eğer Hudayar isyancılarından Veli
han v.s. gibi lerini teslim ederse, isyancıların liderleri kanunlara gö-
re cezalandırıldıktan sonra, İhsan Hoca ve İşan için biraz daha yumuşak

re, Kaşgar'a geçecek İli'deki askerler yola çıkmışlardır. Meslekten askerleri uzak sınırlara göndererek onları korumaktansa, kendi yerlerinde milis toplayarak onlarla muhafaza etmek daha iyidir. İmparator'dan gelen ferman'da, Bu tedbirin musait olduğu söylenmiştir. Ancak milislerin savaşta cesaret gösterip gayretle harbetmelerine karşılık nasıl muamele edilmesi hakkında, önceki örneklere göre bir rapor halinde bildirilmesi emredildi. "

THHL, XII, 45, s. 10b

10 Haziran'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Yarkend'de Ts'an-tsan büyük memuru olan Ch'ing-ying 慶英 ra-porunda dedi ki: Kaşgar'da Hu-tai-ta (Akeakal) 呼岱達³⁶'nın kardeşi, Su-lai-man (Sulayman) 蘇賴滿 ve K'u-li (Kuli) 庫里, üç Andican'lı yakalanmışlardır. Savaş sona erdikten sonra, onlar tahrikde bulunup bulunmadıklarından dolayı yargılanacaklardır. İmparator'dan gelen ferman'da, niçin onların hemen sorguya çekilmedikleri soruluyor ve gecikme sebebiyle, ilgili memurlar suçlanıyor. Eğer suçsuz larsa onlara gereği gibi muamele edilecektir. Aksi halde, şsilerle birleşirlerse kanunlara göre idam edilmek suretiyle diğer olaylar önlenecektir."

THHL, XII, 45, s. 11a

16 Haziran (1857) tebliğ olmuştur:

"Muavin Komutan olan T's-k'o-shih-pu 特克什布 ve Shou-peı 守備 rütbeli Mi-tien-ts'g-shih 米殿策史 'e, Yarkend'e bağlı Barçuk'daki şsilere saldırdıklarından dolayı Chüeh-hua-ling (Çiçekli ve tüylü bir yeşim taşı) 玳花銅 mükafatı verilecektir."

THHL, XII, 45, 11b

23 Haziran'da (1857) Nei-ko'ya şöyle bildirilmiştir:

"Hai-p'u 海模'nun verdiği rapora göre, Aksu'daki şsilerin püskürtülmesi sebebi ile, Börk'lerin mükafatlandırılması rica olunur. Aksu'ya bağlı Ko-p'ing (Kelpin) 柯平³⁷ adlı yerde, şsilerden 500 den fazla kişi ansızın karakola baskın yapmışlardır. Orada Börk ünvanlı Ha-sé-mu (Kasım) 哈色木, müslüman askerlerini idaresi altına alarak şsilerle çarpışmış ve onlardan bir çoklarını öldürmüştür. Ayrıca şsileri mağlup edip geriye püskürttükten sonra, Sai-lin-ti 賽林底 adlı karakola kadar takip ederek şsilerden 10 dan fazla kişiyi öldürmüştür. Bu

durumda şsiler mağlup olarak kaçmış ve 10 mil'den fazla uzaklığa kovulmuşlardır. Tüfek, mızrak ve atları ellerinden alınmıştır. Beşinci dereceli Ting-ling (Tüylü Şapka Sembolu) 頂翎³⁸ taşıyan, altıncı dereceli Börk ünvanlı Kasım, şsileri geriye püskürtmüş ve bu suretle yayılmasına mani olmuştur. Çok cesaret göstermesi sebebiyle dördüncü dereceli Ting-tai (Şapka Sembolu) 頂帶³⁹ ile mükafatlandırılacak ve teğvik emilecektir."

THHL, XII, 45, s. 11b

23 Haziran'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Aksu'da Pau-shih büyük memuru olan Hai-p'u 海模, Ch'i-lan (Çilan) 齊蘭 adlı posta istasyonunda şsilerin mağlup olmaları ve Çin askerlerinden bir kısmı ayrılarak müdafada bulunması hakkında rapor vermiştir. İmparator'dan gelen ferman'da bu konu hakkında şöyle sorulmaktadır: "Şsilerin nereden geldiklerini henüz daha niçin öğrenmedin? Ayrıca diluar rapora göre, şehirdeki muhafızlar azalmış ve bu duruma göre, bunların bölümlere ayrılması güçleşmiştir. Düşünüldü ki, İli'deki askerlerden 1,000 den fazlasının yerlerine varmasından sonra, Ling-tui büyük memuru olan Hai-la-na 錫拉那 onları idaresi altına alarak Barçuk'a getirerek ve fırsat gelince de ileriye atılıp şsileri ortadan kaldıracaktı. Bu tedbirin uygun olduğu görüşülüp kabul edilmiştir."

THHL, XII, 46, s. 1a

1 Temmuz'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing 常清'in bugünkü raporuna göre, müslümanlar karışıklık çıkarmışlardı. Bu şsileri bastırmak üzere, Çin takviyesinin buraya gönderilmesi ricasında bulunmuştur.

Müslümanlar karışıklık çıkardıkları zaman, onları durdurup bastırarak için her şehirden askerler gönderilmişti. T'u-şrh-hu-t'g (Turgut) 土爾扈特⁴⁰ v.s. gibi askerlerinden 3,000 kişi, Yü-jui 裕瑞 idaresi altına verilerek şsileri bastırmak için yola çıkıp geldiler. Ch'ang-ch'ing 常清, Çin seddi dışının durumunu iyi bilen bir subaydı. Kendisi, şsileri ortadan kaldırmak için gönüllü olarak cepheye gitmek istediğine göre, onun geriye dönerek Yü-jui 裕瑞 ile birlikte Turgut askerlerini ezrine alarak fırsat buldukça ileriye yürüyüp saldırması emre edilmişti. Ayrıca Pa-fu-li 法福禮, Ch'ang-ch'ing 常清 ile görüşmeler ve Yarkend bölgesinden giden mühim bir yolu öğrenerek o yol bo-

yunca yürüyebilecekler ve âsileri ortadan kaldıracaklardı. Asla belli bir yerde oturmaları ve âsilerin etrafa yayılmalarına müsaade etmesinler.

THHL, XII, 46, s. 4b

26 Temmuz'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir: "P'ei-chêng 培成, âsilerin tehlikeli durumu ve acele olarak ka yoldan takviyenin gönderilmesi lüzumu üzerinde rapor vermiştir.

"Onun raporuna göre, Hoten'deki müslümanlar isyan etmişlerdir. Po esü-k'ar-mu (Posgam) 坡斯坎木⁴¹, Lo-ho 洛和⁴² ve Ku-ma (Guma) 瑪瑪⁴³ adlı üç posta istasyonu harap edilmiştir. P'ei-chêng 培成 onları kalkındırmak için asker göndermiştir. A-ha-ya 阿哈雅⁴⁴ adlı posta istasyonunda birbirlerine rastlamışlar ve çarpışmışlardır. Asiler Chang-ku-ya (Zanguya) 張吉牙⁴⁵ köyüne çekildikleri zaman, Pa-êrh-man (Parman) 帕爾慢⁴⁶ daki müslümanlar arkadan ansızın Çin askerlerine taarruf etmişlerdir. Çin askerlerinden 30 dan fazla kişi öldürülmüş ve bir ka da esir edilmiştir. Bundan başka, büyük toplar ve tüfekler de ellerinden alınmıştır. Parman, Hoten şehrine çok yakındır. Oradaki müslümanlar şimdi tahrik edilmişlerdir. Eğer onlar doğrudan doğruya Hoten'e edecek olurlarsa, az olan Çin askerleri onlara karşı koymak için zorlanacaklardır.

"Âsilerin Hoten'de karışıklık çıkarmasına dair, Yeh-pu-ch'ung-ê 布冲額'nin önceki raporuna göre, seçilip gönderilen askerlerden 200 kişi, Aksu'daki 300 kişilik muhafızlarla birleşip, yani 500 kişi olarak Liu Hsing 劉興'in emri altında Ts'ao-ti (Otlu Yer) 草地⁴⁷ den hareket etmişlerdir. Aksu'daki muhafızların yerine, yeni askerler Urumçiden seçilip gönderileceklerdir. Liu Hsing 劉興'in önderlik ettiği askerler hemen hemen Hoten'e varmışlardır. Verilen karara göre, P'ei-chêng, bu askerleri idaresi altına alarak âsileri muhakkak durdurup den kaldırmaya çalışacaktır. Hoten ise, uzak ve تنها bir köşede bulunmaktadır. Civarında istifade edilebilecek askerî birlikler yoktur. Fakat kat P'ei-chêng'in raporuna göre, âsilerin durumu da çok tehlikelidir. Bu sebeple takviyelerin gönderilmesine devam edilmelidir. Yine karara göre Hai-p'u, Urumçiden hemen asker göndermelidir. Aksu'daki muhafızlarda 300 kişi, her şeyden önce Ts'ao-ti'den Hoten'e yetismeli ve Liu Hsing'in emri altındaki ordu ile beraber Hoten'de buluşmalıdır. Bu birleşik kuvvetler âsileri kaldırmaya kâfi gelecektir. Bu sebeple P'ei-chêng, dik katle onlara önderlik etmeli ve âsilerin hepsini temizlemelidir. Onların

tekrar yayılmalarına asla müsaade edilmesin!"

THHL, XII, 46, s. 5b

3 Ağustos'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir: "Ch'ing-ying 慶英 ve Ku-ch'ing 固慶, Çin askerlerinin âsilerle karşılaşarak önce galip gelmesi, sonra da mağlubiyete uğramasını anlan ve Shan-kan Tsung-tu'dan askerlerin işesinin çabucak gönderilmesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu harpte, Yarkend'deki askerler, batı yoldaki âsilerle çarpışarak zafer kazanmışlar; fakat doğu yolundaki âsiler tarafından baskına uğrayarak mağlup edilmişlerdir. Şimdi, İli'deki askerler Barçuk'tan Yarkend'e yürümektedirler. Ch'ing-ying v.s. kendi askerlerine önderlik ederek onlarla beraber yandan hücum edecekler ve âsileri çabucak ortadan kaldıracaklardır. Asilerin yayılmasına asla müsaade edilmesin! Shan-hsi ve Kan-kuo-pin'in Temmuz ayında verdiği rapora göre, batı yolundan gönderilen 140.000 Liang'dan 30.000 Liang, Yarkend'e aittir. Şimdi belki de gelmiştir. Bu âsileri tasarruf etmek için, Ch'ing-ying v.s. gibi, İmparatorun geçen fermanında söylendiği gibi, âsileri çabucak ortadan kaldıracaklardır."

THHL, XII, 46, s. 6b

8 Ağustos'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir: "Ch'ing-ying v.s. Yarkend içindeki müslüman kalesinde bulunan âsilerle mücadele için aramaları hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu harpte, âsiler Yarkend'e bağlı Çin ve müslüman şehirlerini kuşatarak sıkıştırmışlardır. Yu-chi rütbeli Ts'ehsiang 德祥 v.s., Ch'ing-ying v.s. tarafından tayin edilmiş ve askerlerini idareleri altına alarak hücum etmiş ve devamlı olarak zafer kazanmışlardır. Asiler de bozulmuş ve her tarafa kaçmışlardır. Ayrıca, Barçuk şehrine hücum eden âsiler de sık sık cezalandırılmışlardır. Çin askerlerinin T'u-mu-shu-k'o (Tumşuk) adlı posta istasyonuna vardıklarını duyunca, perişan halde kaçıp saklanmışlardır. Bu suretle Çin askerleri, Guma bölgesinden hareket ederek geri kalan âsileri arayıp yakalamaya gitmişlerdir. Hoten'de de âsiler tamamen bastırılmıştır. Ancak Khasar ve Yangişar'daki âsilerin durumu hakkında haberler henüz gelmemiştir. Askerlerin acele olarak toplanıp ileriye sürülerek kuşatılan şehir-

lerin serbest bırakılması lâzımdır.

'Oh'ing-ying ve diğerlerinin raporlarına göre, batı yolundaki âsiler kalabalık bir halde toplanmışlardır. 2,000 den fazla Çin kuvvetleri ni ileriye sürmeğe henüz daha cesaret edilememiştir. Şimdi, Urumçi ve Kaşgar'dan gelen Moğol askerleri de en yakın zamanda Yarkend'e yetişeceklerdir. Karara göre, Fa-fu-li, bu kuvveti emrine çabucak alarak âsileri ortadan kaldırmak için Yangışar v.s. gibi yerlere yetişecektir. Asla geç kalınmasın ve iyi fırsatlar kaybedilmesin! Ayrıca Yarkend şehrinin serbest bırakılmasına rağmen; Ch'ing-ying, geri kalan âsileri sanki ağacın köklerini kazır gibi temizlik yapacaktır."

THHL, XII, 46, s. 9a

21 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li şöyle bir rapor vermiştir: Âsiler Yarkend içinde karışıklık çıkarmışlar. Fakat Çin askerleri tarafından yakalanarak bir çokları öldürülmüşlerdir. Geri kalanlar ise mağlup edilerek geriye çekilmiş ve batıya kaçmışlardır.

"İmparator'dan gelen fermanla şöyle denmektedir: Bu harp, sadece u-fak bir galibiyettir. Öldürülen âsilerin sayısı da belli değildir. Ölen askerler, Hsing-pu'ya bildirilecek ve önceki misâllere göre muamele göreceklerektir. Gayretle harbeden askerler ise, ancak büyük bir zafer kazanmalarından sonra, mükâfatlandırılacaklardır."

THHL, XII, 46, s. 9b

21 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'den gelen askerler, âsilere karşı taarruzda gayretle harbetmişlerdir. Hsieh-ling rütbeli I-lê-ha-pu Fu-chu-li 伊勒哈布富珠哩 ve Fang-yü rütbeli Tê-ko-chi-ch'un-hsi-la-su-tê-ko-tu 德克吉春錫拉 蘇德格郎 (?)'ya ayrı ayrı Badur ünvanı verilecektir. Muavin Tsung-kuan 副總管 49 rütbeli Po-lê-kuo-su 博勒果素, Tso-ling (Niru-Ya 50 nggin) olan T'a-na-ch'i-na-mo-k'u 塔那奇納莫庫吉善 ve tu-ssü 都 rütbeli Huo-ch'ieh-pu-fu-ko-chi-shan 霍伽布富克吉善 mükâfatı 51 rütbeli Yang Ch'êng 楊成 v.s., Hua-ling (Çiçekli Tüy) mükâfatı ile mükâfatlandırılacaklardır. Ch'ien-fêng-hsiao 前鋒校 52 rütbeli I-chi-ssü-hun 伊吉斯渾 v.s. ise, Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı ile mükâfatlandırılacaklardır. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 46, s. 10a

23 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li'nin raporuna göre, Farvud bölgesi içindeki âsiler, Çin kuvvetleri tarafından mağlup edildikten sonra, yeniden bağırma ile toplanıp karışıklık çıkarmışlardır. Emri altındaki Çin askerleri onlarla karşılaşarak onları mağlup etmişlerdir.

"İmparator'dan gelen bir fermanla şöyle denmektedir: Müslüman âsiler, yağma yapmak maksadiyle akılsız müslümanları kandırarak karışıklık çıkarmışlardır. Çin kuvvetlerinin gelmesini haber alınca da, her tarafı bol bol soymuşlar ve hemen kaçarak geri dönmüşlerdir. Bu vaziyete göre, haklı müslümanlar karakoldan gizlice kaçıp gitmişlerdir. Ancak kandırılan müslümanlar ise, toplanmışlar ve dağılamıyorlar. Onlar geriye gitmek istiyorlar. Fakat bunun için de cesaret bulamıyorlar. Duruma göre ne hüküm ne de teskin edilmezlerse âsiler ne kadar öldürülürlerse, o kadar artıracaklardır.

"Şimdi Çin askerleri insanlığa uymayan şeyler yapmasınlar! Askerler bu bir kısmı küçük yolda pusuya yatsınlar ve âsilerin dönüş yolunda onlara taarruz etsinler! Ordular arasında bol bol bayraklar bulunması suretiyle askerlerin maneviyatı kuvvetlendirilecektir. Bu yolla çabucak başarıya ulaşılabilecektir. Yapılan masraflar da boşa sarfedilmemiş olacaktır. Ayrıca askerler de yorulmıyacaklardır."

THHL, XII, 46, s. 10b

23 Ağustos'da (1857) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Fa-fu-li, Yangışar'a bağlı müslüman kalesinin geri alınması, Çin askerlerinin kuşatılmasından kurtarılması ve büyük zaferin kazanılması hakkında bir rapor vermiştir.

Yangışar'ı işgal eden âsiler, evvelâ Fa-fu-li'nin emri altındaki askerler tarafından büyük köprüde mağlup edilmişlerdir. Bundan sonra âsilerden birer kişiye Liu-shu-ch'üan (Sögütlü Bulak) 柳樹泉 53 adlı yerde rastlanmıştır. Çin askerleri, tüfek ve toplarla birden ateşe geçmişlerdir. Fakat onları püskürtmek için, lâzım olan atlı askerler yoktu. Bunun için K'uei-ying, Urumçi'deki askerlerini ve iki kanada ayrılmış olan atlı askerleri getirmiş, arkalarında pusuya yatan âsileri bozmuş ve Yangışar'dan istifade ederek onları takip etmişti. Orada sayı ile sayılaşarak jaredede âsiler öldürülmüş ve bir çok atlarla silâhları ellerinden alınmıştır."

linmiştir. Bu suretle müslüman şehrini geri alınca, Çin'li kalesini kuşatan âsiler de bu haber üzerine kaçıp saklanmışlardır. Fa-fu-li v.s. şehirleri işgal eden âsilere süratle saldırmışlardır.

*Yine verilen karara göre, kaçan âsiler aranarak bulunacak ve fer kazanan Çin askerleri önderleri ile Kaşgar'a yürüyecek, kötü insanları kaldıracak ve o yerlerdeki âsileri temizleyeceklerdir. Harpte gayretle harbedenlerin ve öldürülenlerin hepsine dair, büyük memur tarafından rapor verilecektir."

THHL, XII, 46, 10b

29 Ağustos'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Barçuk'taki âsilerin saldırıları sırasında gayretle harbeden Liang-hsiang Chang-ching 糧餉章京 54 rütbeli Kuo-tai 國燭 v.s., Hu-lung 梁-龍 v.s. ye, Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verileceklerdir. Bundan başka rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 2b

8 Eylül'da (1857) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Fa-fu-li, Çin kuvvetlerinin şehhi kuşatılmaktan kurtarılması ve müslüman şehirlerinin geri alınması hakkında şu raporu vermiştir: 'Çin kuvvetleri Yangışar'daki müslüman şehrini geri aldıktan sonra geri kalan âsileri Kaşgar'a kaçıp müslüman şehirde toplanmışlar ve nehrin yolunu değiştirerek Çin şehrini sular altında bırakmışlardır. Ağustos ayının üçünde Fa-fu-li, askerlerini idaresi altına alarak oraya doğru yürümüştür. Âsiler onun orayattığını duyunca, her tarafa kaçıp dağılmışlardır. Çin askerleri de bir kaç yola ayrılarak, âsileri takip edip onlara saldırmışlardır. Bu suretle sınıra kadar temizlik yapmışlardır. Verilen karara göre, Mogol askerlerinin hepsi önce esas birliklerine döneceklerdir. Gönderilecek askerler de durdurulacaktır. Bundan başka, âsilerin zulümleri altında tuttukları müslüman şehri yeniden kurtarılacaktır. Bunun için Fa-fu-li v.s. planlar yapacak ve müslümanları teskin edip herkesi kendi yerlerine koyacaktır."

THHL, XII, 47, s. 2b

8 Eylül'da (1857) tebliğ olmuştur:

*Yarkand v.s.deki isyanlar sırasında gayretle harbedenlerden İli'deki Liang-tui büyük memuru Hsi-la-na 錫拉那; Tso-ling rütbeli i-k'o-t'ang-pu-ta-li-shan 依克坦布達哩善, Fang-yü rütbeli Huo-ch'ieh-t'ang-pu-ta-li-shan 霍克德, Tu-ssü rütbeli Yang Ch'êng 楊成, Chia-la Chang-ching (Solan-Yançin) 甲喇章京 55 rütbeli Chiao-chia-k'o 交加克, Binbaşısı Chi-shêng 吉陞, Yüzbaşı Wu-tien-k'uei 武殿魁 'ya Badur ünvanı verilecektir. Ts'an-tsan büyük memuru olan Fa-fu-li'ye Birinci derece, çiçekli tüy olan şapka sembolu 花翎頭品頂帶; Urumçi'deki Liang-tui rütbeli Yeh-pu-ts'ung-ê 葉布冲額, Ling-tui büyük memuru olan Wu-t'uei-ying 奎英 ve Yü-jui 裕瑞, Tso-ling rütbeli Hua-lien-t'ai-shan 花連泰鄂奇爾景巴, Fang-yü rütbeli Ho-sê-pên 和色本永謙, Yu-chi rütbeli T'a-ssü-han-a 塔斯杭 v.s. ye Hua-ling mükâfatı verilecektir. Fi-t'ieh-shih (Bitikçi) 畢式 56 olan Tê-kuei 德貴 v.s. ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 2b

10 Eylül'da (1857) Chün-chi büyük memuru v.s. ye bildirilmiştir:

"Müslüman âsileri karakola girip karışıklık çıkarmışlardır. Kaşgar'da başlı müslüman şehri, hücum edilerek zaptedilmiştir. Aynı zamanda Çin şehri de kuşatılmıştır. Kaşgar'daki subay ve memurların hepsinin esaretinde imal ve hataları vardır. Bunlar arasında, korkaklar, çekimserler ve korkulan dolayısıyla gayretle harbedemiyenleri, araştırıldıkları sonradan cezalandırılacaklardır. Yangışar'a bağlı müslüman şehrinin kaybolmasına gelince, Wu-lê-hsin-t'ai 烏勒欣泰 lâyük görülen suçlar, imparatorun fermanında söylenmiştir. Cha-la-fên-t'ai v.s. olaylar sırasında imal göstermiş kimseler, ayrı ayrı araştırılıp hep birden cezalandırılmışlardır. Ch'ing-ying v.s. gibi idarecilerin de cezaları vardır. Ch'ing-ying'in önceki raporuna göre, isyanların sebepleri hakkında farklı haberler verilmiştir. İsyancıların tamamen bastırıldıklarından sonra, sebepleri beraberce araştırılacaktır. Bu anda isyancılar karakolun dışına çıkamazlar. Bütün kabahatları tesbit etmek zor bir iş değildir. Halen Fa-fu-li Kaşgar'da kalıp, yeni kalkınma işleri üzerinde çalışacaktır. Verilen karara göre, kendisi de yakından her şeyi dikkatle araştırıp olduğu gibi rapor verecektir. Ayrıca âsilerin karakola girişlerini, oradaki müslümanların niçin farketmemişlerdir? Karakolun içindeki müslümanlar da kalemli bir halde peşlerine takılmışlardır. İdareci Börk'ler, niçin duruma

nakin olamamışlar ve çekinmişlerdir? Karara göre, onlar da affedilmeyecekler ve cezalandırılacaklardır."

THHL, XII, 47, s. 5b

4 Ekim'de (1857) tebliğ olmuştur:

"Hoten'deki âsileri durdurup şehri gayretle koruduğu için, Yanggin rütbesindeki T'u-sha-pu-tu-lin-pu 圖薩布都林布, Ts'an-chiang 參將⁵⁷ rütbeli Wo-ho 倭賀, Shou-peï rütbeli Tung Ch'ien-shan 董遠善, Börk olan A-pu-la-shih Pu-la-t'ê 阿布拉什布拉特 ve T'u-mi-êrh-wu-shu-êrh-k'u-t'u-lu-k'o 土米爾烏舒爾庫圖魯克 v.s.ye Hua-ling (Çiçekli Tüy) mükâfatı verilecektir. Bitikçi olan Fu-shêng-ê 陸頤 v.s.ye de Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verilecektir. Bundan başka, yeni ünvanları verilip rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XII, 47, s. 7a

20 Ekim'de (1857) tebliğ olmuştur:

"Yangişar'daki âsilerin saldırılarında, gayretle çalışan Chu-shu 主事⁵⁸ rütbeli Chi-ch'un 吉存, Tu-sêü rütbeli Chang Yao-lin 張耀林, Yu-chi rütbeli Po-fu 伯富, Shou-peï rütbeli Chung-jui 忠瑞 ve Wang Wên-hsi 王文熙 v.s.ye, Hua-lin (Çiçekli Tüy) mükâfatı verilecektir. Yüzbaşı Li Chieh 李傑 v.s.ye de Lan-ling (Mavi Tüy) mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 5b

29 Kasım'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Aksu şehri gayretle korunduğu için, Yuan-wai-lang 員外郎⁵⁹ rütbeli Ya-êrh-chia-na 雅爾佳納, Shuo-peï rütbeli Yang Ch'ing-yueh 楊清越 v.s.ye Hua-ling mükâfatı verilecektir. Yin-fang Chang-chung (Dangacı-Yanggin) 印房章京⁶⁰ rütbeli Po-ying 伯英 v.s.ye de Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 11a

27 Aralık'da (1857) tebliğ olmuştur:

"İşare vasifesini iyice gördükleri için, Shan-hsi eyaletindeki Chih-hsien 知縣⁶¹ rütbeli Yu Hwai-kung 俞懷恭, Yarkend'deki Yanggı⁶²

olan To-jên-pu 多仁布, Börk olan Ni-ya-sêü (Niyaz) 呢雅斯 v.s.ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bitikçi olan Chê-ch'êng-ê 哲成頤 v.s.ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka rütbeleri de yükseltilecektir."

THHL, XII, 48, s. 11a

27 Aralık'da (1857) tebliğ olmuştur:

"Yarkend'deki müslüman âsilere saldırdıkları ve Barçuk şehrini gayretle korudukları için, Yu-chi rütbeli Po-lê-chung-wu 博樂忠武 v.s.ye Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri yükseltilecektir."

THHL, XIII, 49, s. 29

2 Ocak'da (1858) tebliğ olmuştur:

"Kaşgar'daki âsilerin hareketini bastırmak için gayretle harbe sevalerden, Ling-tui büyük memuru olan Hsi-la-na 錫拉那; Tsung-kuan rütbeli Po-lê-kuo-su 博勒果蘇, Muavin Tu-t'ung rütbesine terfi ettirileceklerdir. Tso-ling (Niru-Yanggin) olan T'a-la-ch'i 塔拉奇, Nadur ünvanı ile mükâfatlandırılacaktır. Tso-ling olan Ko-p'ang-chin-pa 噶旁晉巴勒恩志, Fang-yü rütbeli A-mu-êrh-mên-tu-an-shih 阿穆爾們都安扎布, müslüman şehrinde Yanggin olan Tê-kwei 德貴, Yu-chi rütbeli Hai-i-shih 海一士 v.s. Hua-ling ile mükâfatlandırılacaklardır. Wai-wei rütbeli Wang Hung-yao 王鴻耀 v.s.ye, Lan-ling mükâfatı verilecektir. Bundan başka, rütbeleri yükseltilecektir."

NOTLAR

¹Diger kaynaklarda 1852 isyanı hiç geçmiyor. Ancak 1855 ve 1857 isyanları vardır.

²Chün-chi büyük memuru 軍機大臣, Ching-wang 親王 ve diger yüksek memurlarla birlikte, saray içindeki ve dışındaki olaylara bakardı. Bk. TH, II, s. 2797.

³Türk kaynaklarında 'Hak-kuli' şeklinde geçmektedir. Bk. DT, s. 22; Kaşgar Tarihi, s. 308 vd.; Tevarih-i Hamee, s. 98vd.

⁴Pi-ti-êrh 畢底爾 karakolu, kuzey-batısında Burut'lardan Çerik kabilesiyle komşu bulunmaktadır. (HOSL, I, s. 563).

⁵Shou-peï 壽備, Mançu sülâlesinde beşinci dereceli bir subaydır. Bk. TH, I, s. 873.

⁶Pa-tsung (Yüzbaşı) 把總, Mançu sülâlesinde en küçük subay

lardan biridir. Bk. TH, s.1214.

⁷Nei-ko 內閣, Ta-hsüeh-shih'lerden meydana gelmiştir. Tsai-hsiang 宰相 gibi imparatorun müşavirlerindedir. Bk. TH, s.309.

⁸HCS, s.326: Wa-li-han 望利汗; THHL, 16, 21a; Wo-li-han 高里罕; aynı eser, 34, 10a: Wo-li-han 俾里罕; CKCY, s.312: Wo-li-han 俾里罕 yazıyor. Ayrıca DT, s.22: Veli Han Töre; Tevarih-i Hamee, s.99: Veli Han Töre; J.A.Dabb, History of the discovery and exploration of Chinese Turkestan, s.35: Wali Khan Turra şeklinde yazılmıştır.

⁹Tesik-tag 圖舒克塔什, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹⁰Ust-Artuş 五斯圖阿爾吐什 olmalıdır. Bk. Not 29.

¹¹i-ssü-li-kö 伊斯里克, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹²i-lan-wa-ssü 伊蘭瓦斯, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a. I-lan-wu-wa-ssü 伊蘭烏瓦斯 şeklinde de yazılıyor.

¹³Argu 阿爾胡, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden biridir. HCCC, 4, s.3b'de A-erh-hu 阿爾胡 ve A-la-ku 阿喇古 şeklinde yazılıyor.

¹⁴Barçan 巴爾昌, Uc ile Kaşgar arasındaki karakollardan biridir. Bk. HTYL, 1, s.14a.

¹⁵Tsung-ping 總兵, bir kasaba içindeki askerî kumandandır. Bazen da Tsung-çhen 總鎮 veya Çhen-t'ai 鎮台 denir. Bk. TH, II, s.2282.

¹⁶DT, s.22'ye göre, Veli Han Töre, Cihangir'in oğludur. CKCY, s.312 ve THHL, 16, s.8a ise, Veli Han Cihangir'in kardeşi Bahaeddin'in oğludur. Yani Cihangir'in yeğenidir. Ayrıca Tevarih-i Hamee, s.99'da: Veli Han Töre, Sarımsak Hoca'nın oğlu Bahaeddin Hoca'nın oğludur. Doğru Cihangir'in yeğeni olmalıdır.

¹⁷Aksay 阿克薩依, Kaşgar içinde olduğu anlaşılmakta ise de hakiki yeri iyice bilinmemektedir.

¹⁸Wei-ying-chang 韋營長, merkez dışındaki askerî rütbelerden biridir. Rütbesi Yüzbaşı'dan daha aşağıdır.

¹⁹Yu-chi 遊擊, merkez dışındaki askerî rütbelerden biri ve Yüzbaşı, Binbaşı ve Shou-peı 守備'den daha yüksektir.

²⁰Pai-yü-ling-kuan 白玉翎管, Mançu sülâlesinde verilen mükâfatlardan biridir. Beyaz yeşim taşından ve tüylerden yapılmış bir şapka süsüdür. Bk. TH, II, s.2318.

²¹Pai-yü-pan-chih 白玉搬指, Mançu sülâlesindeki mükâfatlardan biridir. Fildişinden veya kristal yeşim taşından yapılmış bir yüzüktür. Bazen da Pan-chih 扳指 şeklinde yazılmaktadır. Bk. TH, s.1209.

²²Li-pu 吏部, Mançu sülâlesindeki altı bakanlıktan biridir. Merkezin içindeki ve dışındaki memurların mükâfatlandırılması, cezalendirilmesi, yükseltilmesi gibi vazifeleri görür.

²³Togusak 託古薩克, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden

biridir. Kurgan 霍爾罕 'ın kuzeyinden 5 mil uzaklıktadır. T'o-k'o-ku-erh-sha-k'o 託克庫爾薩克 da denir. Bk. HTYL, 4, s.3b.

²⁴Iing-tui büyük memuru 領隊大臣, küçük şehri idare eden bir subaydır. Bk. SWC, 4, s.113. Batı kaynağında buna 'Meyen Amban' deniliyor. Bk. Sibirya'dan, IV, s.346.

²⁵Tso-ling 佐領, Mançu sülâlesindeki askerî rütbelerden biridir. Mançua'da Niu-lu Chang-ching (Niru-Yanggin) 牛錄章京 denir. Merkezin içinde ve dışındaki Mançu ile Moğol bayraklı birliklerinde, 150 kişinin önderliğini yapardı. Bk. TH, I, s.209.

²⁶Mançu sülâlesindeki resmî şapkalarla takılmış olan süslerdir. Onlardan biri Hua-ling (Çiçekli tüy) 花翎 dir. Bir de Lan-ling (Mavi tüy) 藍翎 vardır. Bk. TH, s.2381.

²⁷Lan-ling (Mavi tüy) 藍翎 için bk. Not 26.

²⁸Astin-Artuş 阿斯圖阿爾吐什, Kaşgar şehrinin kuzey-batısından 190 mil uzaklıktaki bir müslüman köyüdür. A-ssü-t'u-shih 阿斯圖什, Büyük A-t'u-shih 大阿圖什, A-ssü-t'eng-a-la-t'u-shih 阿斯騰阿拉圖什, A-ssü-t'eng-a-la-t'u-shih 阿斯騰阿喇圖什 ve A-ssü-t'u-a-erh-t'u-shih 阿斯圖阿爾圖什 şeklinde de yazılır. Bk. HCCC, 4, s.3a, 3b ve 5b-6a.

²⁹Ust-Artuş 五斯圖阿爾吐什, Kaşgar'a bağlı müslüman köylerinden biridir. Kaşgar şehrinin kuzey-doğusunda, 30 mil uzaklıktadır. Ayrıca Yu-ssü-t'u-a-erh-t'u-shih 五斯圖阿爾圖什, Yu-ssü-t'un-ha-la-t'u-shih 五斯圖哈喇圖什, Küçük A-ssü-t'u-shih 小阿斯圖什, A-erh-t'u-shih 阿爾圖什 şekillerinde de yazılmaktadır. Bk. HCCC, 4, s.3b ve 4a.

³⁰Büyük Han, Cihangir'in oğludur. SWC, 4, s.128: Pu-su-p'u 布素普; aynı eserde s.134: Pu-tso-lu-k'o 布作普克; HCS, s.326: Pu-shih-erh-k'o 布什爾克; CCHW, I, 56, s.8114: Pu-su-lu-k'o 布素魯克 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca TR, s.6: Buzurg; Imbault-Huart, Recueil de documents...s.50: Bourzouk şeklindedir.

³¹Hsing-pu 刑部, eski idare sisteminde 6 bakanlıktan biridir. Adliye işlerine bakmaktadır. Bk. TH, I, s.392.

³²IA, VI, s.555 'Hokand' maddesine göre, Hudayar, 1845-1858 ve 1865-1875 arasında hüküm süren bir Handir.

³³Çin takviminde her iki seneden sonra artan bir aya, 'Artık Ay' denmektedir.

³⁴Karşar 喀喇沙爾, eskiden Yen-ch'i 焉耆 devleti idi. Önceki ve Sonraki Han-shu; Ohü-shu, Wei-shu, Chou-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu; Yen-ch'i 焉耆; P'uo-kuo-chi: Wu-i 烏依; Shui-ching-chu 水經注; Wu-i 烏依; Kao-sêng-chuan içindeki Pei-mo-lo-ch'a-chuan 高僧傳摩訶庵文傳; Wu-ch'an 烏菴; Hsi-yu-chi: A-ch'i-ni 阿耨尼 devleti; Goës, seyahatnamesinde Chalis veya Chalis diyor. Aurel Stein, burayı 'Bagdad Shahri' sayıyor. Bk. HYTM, s.39. Ayrıca Hsi-yü-t'u-chi ve HCCC, 3, s.15b: Ha-la-sha-erh 喀喇沙爾; HOSL, I, s.581: K'a-la-sha-erh 喀喇沙爾 şeklinde yazılmıştır.

³⁵Kuça'daki Pan-shih büyük memuru'dur.

³⁶Hu-tai-ta 呼岱達, konsolos gibi bir memuriyet olmalıdır.

37 Kelpin 柯平, Aksu'nun 110 mil güney-batısındadır. HCCC, 5, s.4b: Ko-ping 柯平 ve Ko-êrh-ping 柯爾平; HCSL, I, s.542: Ko-êrh-pin 柯爾品; HCTC, II, s.985: A-êrh-pin 阿爾品 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca Imbault-Huart, Recueil de documents...s.26: Orping; HYTM, s.41: Kelpin ve Galpyn şeklinde geçmektedir.

38 Mançu sülâlesinde subayların ve memurların rütbesini göstermek için, şapkalarına çeşitli tüyler takılmakta idi.

39 Mançu sülâlesindeki resmî elbiselerde, şapkaların tepesinde mercan, mavi yeşim taşı ve altın v.s. gibi şeyler takılırdı ve bunlar rütbelere işaret ederdi. Bk. TH, II, s.3178.

40 Turgut 吐爾扈特, Oyrat'lardan biridir. HTYL, 4, s.1a: T'u-êrh-hu-t'e 土爾扈特 şeklindedir. Ayrıca A.Stein, Across the Gobi Desert, s. 238: Torgot; W. Radloff, Sibirya'dan, III, s. 263: Torgut; W. Eberhard, Çin Tarihi, s.312: Turgut şeklinde yazılıyor.

41 Posgam 波斯坎木, Yarkend ile Hoten arasındaki post istasyonlarından biridir. HTYL, I, s.20a: P'o-ssü-k'a-mu 波斯喀木; HCCC, 4, s.9b-10a: P'o-ssü-ch'ia-mu 波斯恰木 ve P'o-ssü-k'an-mu 波斯坎木 şeklinde yazmaktadırlar.

42 Lo-ho 洛河, Lo-ho-k'o-liang-ko-êrh 洛河克梁喀爾 olmalıdır. Posgam'a 120 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s.532. Ayrıca, HTYL, I, s.20a'da Lo-huo-k'o-liang-k'o-êrh 洛伙克梁喀爾 şeklinde yazılmıştır.

43 Guma 固瑪, Yarkend ile Hoten arasındaki posta istasyonlarından biridir. Önceki Han-ehü: P'i-shan 皮山 devleti; Wei-lüeh: P'i-hüeh 皮火 devleti; Wei-shu: P'u-shan 蒲山 devleti; HTYL, I, s.20a: Ku-ma 固瑪; HCCC, 4, s.12a-12b: Ku-ma 固瑪 ve Ku-ma 固瑪; Hsi-yü-t'u-chih: Ku-man 固瑪 şeklinde yazılmıştır. Bugünkü ismi P'i-shan 皮山'dır.

44 A-ha-ya-êrh 阿哈雅爾 olmalıdır. Bu yer Aksu'ya 130-160 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s.542. Hsi-yü-t'u-chih'de: A-k'o-ya-êrh 阿克雅爾 şeklindedir. Bk. HCCC, 3, s.4a.

45 Zanguya 張吉牙, Guma'nın 50 mil kuzey-doğusundadır. Chuang-kuei-ya 張桂牙 veya Chang-ku-ya 章固雅 şeklinde de yazılıyor. Bk. HCCC, 4, s.13a.

46 Parman 帕爾曼, Aksu şehrinin doğusunda 50 mil uzaklıktadır. HCCC, 3, s.3b'ye göre, Pa-êrh-man 帕爾滿 yazılışından başka, I-t'ung-chih 一統志'de Pa-êrh-han 帕爾漢; Hsin-chiang-chih-lüeh 新疆雜志'de Pa-êrh-man 帕爾曼 şeklinde yazılmaktadır. Ayrıca HCCC, 3, 4a'da Pa-êrh-man 帕爾曼 yazılışı da vardır.

47 Ts'ao-ti 草地, Uc'un batısındadır. Bk. HTYL, I, s.14a.

48 Tumsuk 圖木舒克, karakolun ismi olmalıdır. Yangişar'ın 60 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s.504 ve HTYL, I, s.14b.

49 Tsung-kuan 總管, Mançurya, Doğu Türkistan ve avcılık bölgelelerinde askerleri idare eden subaylara denirdi. Bk. TH, s.2283.

50 Pang-yü 防禦, Mançu sülâlesindeki askerî rütbelerden biridir. Rütbesi Tso-ling (Niru-Yanggin)'den daha küçüktür. Bk. TH, II, s.2318.

51 Tu-ssü 都司, Mançu sülâlesinde 4. derecede subayların unvanıdır. Rütbesi Yu-chi'den daha küçüktür. Bk. TH, s.2892.

52 Ch'ien-fêng-hsiao 前鋒校, subay unvanlarından biridir.

53 Liu-shu-ch'üan (Sögütlü Bulak) 柳樹泉, Hami'nin 60 mil güneyindedir. Bk. HCCC, 2, s.15b.

54 Chang-ching (Yanggin) 章京, bir Mançu unvanıdır. Subaylara Yanggin derlerdi. Meselâ, Tu-t'ung'a Koçi-Yanggin 固山章京 denir. Bk. TH, s.2166. Liang-hsiang Yanggin ise, işe işlerine bakan subay demektir.

55 Calan-Yanggin 甲喇章京, bir Mançu unvanıdır. Çince'de onun karşılığı Ts'an-liang 參領'dir. Bk. TH, II, s. 2166. Bir Calan-Yanggin beş tane Niru-Yanggin'i idare eder. Daha açıkça söylenirse, 1.500 kişilik bir birlik başıdır. Bk. TH, I, s.326.

56 Bitikçi 筆帖式, Mançu sülâlesindeki memuriyetlerden biridir. Onun manası da kâtip demektir. Her bakanlık ve hükümet ko-nuğunda bulunmaktadırlar. Bunların hepsi Mançudur. Onun vazifesi de tercümanlıktır. Bk. TH, s.2182. Imbault-Huart buna 'Bit kesi' di-yor. (Recueil de documents sur l'Asie Centrale, s.7)

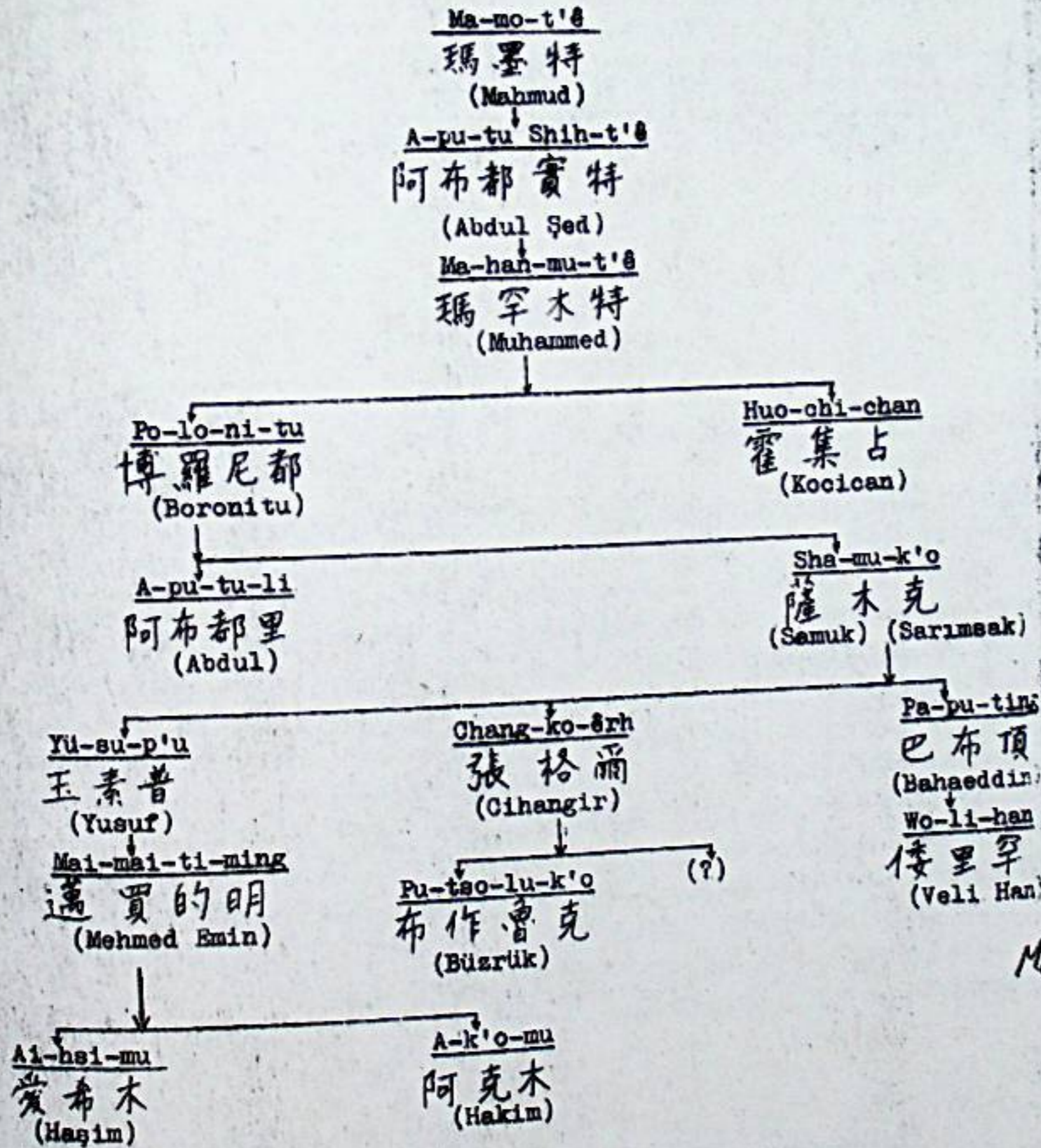
57 Ts'an-chiang 參將 'a Ts'an-jon 參戎 da denir. Rütbesi Fu-chiang 副將'dan küçüktür. Bk. TH, I, s.504.

58 Chu-shih 主事, bakanlıklarda çalışan memurlardandır. Rütbesi Yuan-wai-lang 員外郎'dan küçüktür.

59 Yuan-wai-lang 員外郎, bakanlıklarda bulunur ve sermaye işlerine bakar. Rütbesi Lang-chung 郎中'dan küçüktür. Bk. TH, s. 519.

60 Dangacı-Yanggin 印房章京, damga işlerine bakan bir memurdur.

61 Chih-hsien 知縣, bir idare teşkilâtı olan Hsien 縣'in valisidir. Chih-shih 知事 de denir. Bk. TH, s.2002.

Bk. SWC, CKCY, HCTC ve KTHC.

2. Yerli müslümanların isyanları

a. Sha-mu-mêng'in isyanı
(THHL, IX, 28, s. 20a)

30 Ağustos'da (1854) Nei-ko'ya bildirilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing ve Fa-fu-li, müslümanların toplanarak karışıklık çıkarmaları ve sonra yakalanıp sorguya çekilmeleri hakkında bir rapor vermişlerdir:

"Kağgar'a bağlı Han-ai-li-k'o (Kan-arik) 罕愛里克¹ köyündeki müslümanlardan Sha-mu-mêng 沙木蒙, cesaretle ortaya çıkıp müslümanları tahrik ederek onları toplamış ve Yusuf Hoca'nın gelecek neslinin adına, Ai-chi-t'ê-hu 愛吉特虎² v.s. gibi posta istasyonlarında siyahlılarla karışıklık çıkarmış ve evlere ateş vermiştir. Ayrıca Çinli asker ve ahaliyi öldürmüştür. Şimdi Ch'ang-ch'ing v.s., onları bastırmak için, bir kaç kişi tayin etmiş ve bu işi derhal yakalanıp emrindeki askerlerden Şu-la-mu (Selim) 斯拉木 v.s. 18 kişi ile beraber kanunlaştırmaya göre idam edilmiştir.

"Yarkend'deki üçüncü dereceli Hakim Begi olan A-k'o-la-i-tu 阿克拉依都, dikkatsizliği dolayısıyla isyana sebebiyet vermiş ise de müslüman askerleri ve gardiyanları emrine alarak diğer Börk'lere yardım etmiş ve bir çok işi bulup yakalamak suretiyle isyanın kısa zamanda ve uygun bir şekilde bastırılmasını sağlamıştır. Bunu sırf kendi çıkarı ve teşebbüsü ile yapmıştır. Bu sebeple, onun cezalandırılmamasına karar verildi. Ayrıca Kağgar'daki üçüncü dereceli Hakim Begi olan Ma-mai-t'ê (Mahmad) 邁瑪特, tedbirini alıp askerlerin elebaşlarını yakalamasından, Li-fan-yüan (Dışişler Bakanlığı) 理藩院³'a teslim edilip rütbesi yükseltmek için müzakere edilecektir. Ondan başka, askerlerden Li Chih-ho 李致和, askerleri karşılayıp hücum ettiği sırada öldürülmüştür. Karar verildi ki, o da (Li-pu'ya) verilip şehitlerin örneğine göre teskin edilecektir."

NOTLAR

¹Kan-arik 罕愛里克, Kağgar şehrinden güney-doğuya 90 mil uzaklıktadır. Han-a-li-k'o da denebilir.

²Ai-chi-t's-hu 爱吉特虎, Kaşgar ile Turfan arasında posta istasyonlarından biridir. Yarkend posta istasyonundan 70 mil doğuya 70 mil uzaklıktadır. Bk. HTYL,1,s.18b. Ayrıca Ai-chi-t's-hu 爱吉特呼 şeklinde de yazılıyor.

³Li-fan-yüan 理藩院, Mançu sülâlesi zamanında kurulmuştur. Moğollara, müslümanlara ve yabancılara ünvan verilmesi, bunların imparator ile görüşmeleri, bağış vermeleri, cezalandırılmaları, mükâratlandırılmaları ve askerî işleri ile meşgul olur. bk. TH,s.1932.

b. Kuça isyanı¹

THHL,XII,45,s.4a

Artık Mayıs ayının 2 sinde (1857) Chün-chi büyük memuru v.s.ye bildirilmiştir:

"Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 rapor verdi ki, Ku-ch'ê (Kuça 庫車²)daki müslüman âsiler karışıklık çıkarmışlar ve ikna edilmele ri üzerine dağılmışlardır. Âsilerin elebaşları da yakalanmışlardır.

"Kuça'daki müslümanlar toplanarak karışıklık çıkarmışlardır. Ve Kuça'daki Pan-shih büyük memuru) olan Wu-êrh-ch'ing-a 烏爾清阿 tarafından ikna edildikten sonra, iyi niyetli olanlar dağılmışlardır. Ayrıca, kendisi milis ve müslüman askerlerini idaresi altına alarak silere saldırıp elebaşlarından bir kaçını yakalamıştır. Geri kalanları da gitgide dağılmışlardır. Değiştirilmeleri için Kaşgar'a gönderilen askerlerden 200 kişi, ileri yürüyüşe geçerek yerlerinde kalacaklardır.

"Her şehrin müslüman halkı son zamanlarda çok sâkindir. Niçin Kuça'ya bağlı Su-pi-t'ai 素比提 gibi köylerde birdenbire karışıklık karmışlardır? Sorumlular, sebepleri öğrendikten sonra, olduğu gibi rapor vereceklerdir. Ve âsiler yakalanıp bir daha karışıklık çıkarmalığına meydan verilmemelidir!"

THHL,XII,45,s.6a

Artık Mayıs ayının 19 unda (1857) tebliğ olunmuştur:

" İli generali olan Cha-la-fên-t'ai'ın verdiği rapora göre, Kuça'daki müslümanlar karışıklık çıkarmış ve Wu-êrh-ch'ing-a tarafından yakalanıp öldürülmüşlerdir. Âsiler sorguya çekildikleri halde, verilen kararlar İli generaline bildirilmemiş ve isyan edenler de öldürül-

memişlerdir. Bu, karşımıza mühim bir mesele çıkarmaktadır. Verilen kararlar İli âsilerin öldürülmesi sebeplerini öğrenmek ve olup bitenleri anlamak içindir. İli generali derhal becerikli bir Yanggin tayin edecektir.

"Bu gün Wu-êrh-ch'ing-a, Kuça'daki müslüman âsilerin karışıklık çıkarılmaları hakkında bir rapor vermiştir. Bu rapora göre, Hu-na-ssü 胡那素 v.s. üç köydeki müslümanlar, toprak vergisi vermediği reddetmişlerdir. Bunları yakalamak için, bizzat kendisi Börk'leri göndermiştir. Bunun üzerine müslümanlar toplanarak isyan etmişlerdir.

"Fakat bu raporda söylenenlerin hepsi doğru değildir. Çünkü sorguya çekilenlerden 15 kişiyi öldürdükten başka, Kuça'daki Çin'lilerle müslümanların beraber oturması ve mahallinde hapis hane olmaması bahanesiyle sorguya çekilmeyenlerden 15 kişiyi de, daha önce kılıçtan geçirmiştir. Ayrıca Wu-êrh-ch'ing-a düşüncesiz olarak kabahat işlediğini kabul ettiği ve Hsing-pu'ya başvurmak istediğini ilâve etmektedir. Anlaşılan, kendisi gerçekten saklıdır. Belki cebri toprak vergisinden başka bir şey isyana sebep olmuştur. Sonra, teskin edemediği için, âsileri öldürmek suçuyla ağızlarını kapamıştır. Şimdi Cha-la-fên-t'ai, önceki fermanla söylendiği gibi, derhal bir kimseyi tayin edip gizli bir soruşturmaya başlar. Sıkredilen suçları varsa, olduğu gibi rapor verecek ve onu hiç saklamaz." "

NOTLAR

¹CKCY,s.308-315'e göre, Kuça isyanının tarihi 1855'tir. Ve İhsan Hoca v.s. 13 kişi bu isyanlardan istifade ederek Kaşgar'a girmişlerdir. Fakat raporlara göre, CKCY'de verilen bilgiler ve tarih yanlıştır. Doğru tarih 1857'dir. Ayrıca, CKCY'de Kuça isyanının sebebi ayrı ayrı izah edilmektedir: "Hsien-fêng saltanat devrinin başında, Kaşgar'a ait Astin-Artuş köyünde piriç madeni işletiliyordu. Halkı orada zorla çalıştırıyorlar ve onlara çok zulme diyorlardı. Onun için müslümanlar şikâyetle bulunuyorlar ve nefret ediyorlardı. 1855'te Kuça'daki Pan-shih büyük memuru'nun hizmetçileri müslümanların başı ile birleşip halkı çok ağır şartlar altında çalışmaya zorladılar. Bunun üzerine müslümanlar hep birlikte karşı koydular."

²Kuça 庫車, Önceki ve Sonraki Han-shu, Chin-shu, Wei-shu, Liang-shu, Chou-shu, Sui-shu, Yeni ve Eski T'ang-shu, Sung-shih, Kao-sêng-chuan, Hsü-kao-sêng-chuan ve Sung-chuan: Kuei-tzu 龜茲 veya Chiu-tzu 渠犂; Shui-ching-chu: Chü-tz'ü 渠犂; Ch'u-san-tsang-chi 出三藏記: Chü-i 拘婁; Tsa-ming 雜名: Kuei-tzu (Kucina) 龜茲; Hsi-yü-chi: Ch'ü-chih; Yeni T'ang-shu: Ch'iu-tzu 丘茲; Ch'ü-tzu 渠犂 ve An-hsi 安西; Yüan-shih: K'u-usien 苦先 ve K'u-ch'a 苦义 şeklinde kaydetmektedir. Bk.HGCC 3,s.9b-11b ve HYTM,s.47.

3. Dönggen¹'lerin isyanları

a. 1862 isyanı

(HCTC, VI, s.4303)

Hsien-fêng saltanatından beri, Çin kıtasında çok olaylar cereyan etmiştir.² Shan-hsi ile Kan-su'daki müslüman âsiler³ de ayaklanmaya başlamışlardır. Korkunç ateş gibi savaş havası, Çin'in batı bölgesini (Yeni Doğu Türkistan) kaplamıştır. Şu halde, ihtiras sahibi gruplar ve kurnaz insanlar uymuş ve savaşa zorlanmışlardır. Bu suretle, Tanrı dağı'nın güney ve kuzeyinde 20,000 Çin mili kareden fazla bir saha harp ateşiyle kavrulmuştu. Her yerde âsiler, kirpinin kürkü gibi isyan etmişlerdir. Başlangıçta, 1862'de İli'ye ait San-tao-ho 三道河⁴ daki müslüman âsilerden Yang San-hsing 楊三恒 ve Ma Erh 馬⁵, âsileri toplayıp isyan için hazırlanmışlardır. Fakat haber alındığından, âsilerin elebaşları ve yardımcılarından 20'den fazlası yakalanmıştır.

Pa-yen-tai (Bayanday) 巴彥岱⁶ daki Ling-tui büyük memuru olan A-k'o-ta-ch'un 阿克達春 ve Dangacı-Yanggin olan E-t'êng-s 額騰額 sandılar ki, müslümanlar daima karışıklık çıkarmışlardır. Gelyeekte felâketlerin olmaması için hepsini ortadan kaldırmak lâzımdır.

Fakat general Ch'ang-ch'ing bunu kabul etmemiş ve demiştir ki: İli'deki 9 şehirde⁷ hep müslümanlar otururlardı. Eğer iyi insanları kötü isyancılardan ayırmıyarak hepsini öldürürsek, isyanlara sebep olacaktı. Bu sebeple, ancak Yang San-hsing ve Ma Erh'e münhasıran kanunlara göre, cezalandırılmış; geri kalanlara dokunulmamıştır.

NOTLAR

¹W. Eberhard, Çin Tarihi, s.324: Dungen; W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s.412: Dungen; Forsyth, Trade Routes...s.3: Tunganis A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türki, I, s.237: Dönggen; M.E. Buğra Doğu Türkistan, s.23: Tungan şeklinde geçmektedir. Ayrıca HMSH, 6, s.16: T'ung-kuang 通光, Han-chuang-hui 漢裝回 ve Han-hui 漢回; PCTC, s.59: Tung-kan 東干 şeklinde yazılıyor.

²Çin içinde "T'ai-p'ing İsyancıları" (1850-1864) vukubuldu. Dişaridan Rusya, İngiltere, Fransa v.s. sık sık istila etmişlerdir.

³Bu âsiler de Döngendirler.

⁴San-tao-ho (Üçüncü Nehir) 三道河, İli nehrinin kolları rından biridir. Bk. HCSL, I, s.306.

⁵W. Radloff'a göre, âsilerin adları Lio-Achun ve Pai-dan-ma-l'dir. (Sibirya'dan, IV, s.412). Bu adlar yanlış olmalıdır.

⁶Bayanday 巴彥岱, İli şehrinin 70 mil güney-doğusundadır. Bugünkü adı Hui-ning 惠寧'dir. Bk. HCCC, 2, s.19b.

⁷İli içindeki 9 şehir şunlardır: Sui-ting (Ugarik) 蘇定, Ning-yüan (Kulca) 寧遠, Hui-yüan (Küra) 惠遠, Kuang-jên (Uker-Borosuk) 廣, Chan-tê (Çagan-usu) 瞻德, Kung-ch'ên (Korqos) 拱辰, T'a-lê-ch'i (Talki) 塔勒奇, Hui-ning (Bayanday) 惠寧 ve Hsi-ch'un 熙春. Bk. HTYL, 2, s.1a-2a

b. 1864-1865 isyanları

(KTHC, 1, s.1-6)

T'ung-chin 同治 saltanat devresinin (1862-1874) üçüncü yılının Nisan ayında, Kuça'daki yerli müslümanlardan¹ Ma Lung 馬隆 v.s., ya önceki âsilerden T'ien-la-man (Teoman?) ve Su-la-man (Sulayman) 蘇拉曼 ile gizlice birleşip isyan etmişlerdir.³ 5 Nisan'da âsileri idare edenler olarak Kuça şehrini ateşe vermişlerdir.

Mayıs ayının üçünde, Pan-shih büyük memuru olan Sha-ling-a 薩凌, Yangışar'daki Ling-tui büyük memuru Wên-i 文藝 ve Yarkend'deki Pa-pan büyük memuru Wu-jên-pu 武仁布 aileleri ile birlikle öldürülmüşlerdir. Chün-wang ünvanlı Cha-sha-k'o (Yasak) 札薩, rütbesini taşıyan Ai-ma-t'ê (Ahmad) 愛瑪特 tehdit edilmiş ise teslim olmak istememiş ve bu yüzden kılıçtan geçirilmiştir.

Bunun üzerine, Aksu'daki Pan-shih büyük memuru olan Fu-chu-li 富楚哩, hemen İli'ye haber göndererek yardım ricasında bulunmuştur. Fakat İli'den takviye gelmediğinden, Aksu şehri de hemen zaptedilmiştir. Bu arada Kuçanın kuzeyinde, Fu-chu-li'nin ailesi de kendilerini ateşe vermekle birlikte antihar etmişlerdir. Doğudaki 4 şehri⁵ teker teker ele geçirmişler. Karaşar'daki Pan-shih büyük memuru olan I-ch'i-li 伊奇哩 'yi öldürmüşlerdir.

Urumçî'de Tu-t'ung (Koçı-Amban) olan Ping-jui 平瑞 haber alınca,

asker göndermiş fakat bu kuvvet Su-pa-shih (Subaşı) 蘇巴什 6, e gelince tamamen yok edilmiştir. Bunun üzerine, Urumçi şehrinde de karışıklık çıkmıştır.

"T'i-piao 提標 7 askerî birliğinde Ts'an-chiang rütbeli So Huan-chang 索煥章, Kansu'daki eski T'i-tu ünvanlı So Wen 索文'in oğludur. Çoktan beri isyan etmeyi düşünmektedir. Ho-chou 河州 8'daki müslümanlardan A-hun (Ahun) 阿渾 9 T'o Tê-lin 妥得麟 10 ile beraber kurtuluş yaparak birbirlerine yardım etmişlerdir. Daha evvel, Tê-lin müslümanlık ilminden istifade ederek Chin-chi 金積 11 ile Ho-huang 河隍 arasında dolaşmış, olaylar 13 sırasında üç kadın kaçırap Çin seddinin dışına çıkararak Urumçi'ye gelmiş ve misafir olarak Huan-chang'ın evinde kalmıştı. Huan-chang da ona Hoca gibi saygı göstermiş ve onunla beraber isyan etmeye çalışmıştır. T'i-tu ünvanlı Yeh-pu-ch'ung-ê 葉布訥 12 bunun farkına varamamış ve hazırlanamamıştır.

"24 Mayıs'da müslüman grubu güney geçitteki camide toplanmıştı. Çinde meşaleleri yakıp müzakere etmekte idiler, mızraklar etrafa deşip saçmaktadır. Chu Hsiao-kuei 朱小貴 adlı bir Çin'li sürgün, 14 bunu zapt etmiş ve T'i-tu'ya haber vermiştir. T'i-tu da So Huan-chang'ı çağırıp sordurmuştur. Fakat o bir şey yok diye söyleyip, Chu Hsiao-kuei'yi kurtulmuş olarak kestirmiştir. 15 Bunun üzerine şehrin içindekiler bağırışmaya başlamışlardır.

"18 Haziran gecesi, T'o Tê-lin ve So Huan-chang adlı iki âsi güney geçitteki müslümanları şehre girip bol bol yağma etmeye tahrik etmişlerdir. Bu durum karşısında, Yeh-pu-ch'ung-ê, So Huan-chang'ın evinde saklanıp kız gün saklanıp zehir yutarak intihar etmiştir. 16 Bundan başka, Urumçi'de bulunan askerler yardım maksadıyla güneye sevk olunduğlarından buradaki kuvvetli bir birlik kalmamıştır. Kalanlar da toprak işleri ile meşgul yüz kadar milis kuvvetinden ibarettir. Bu sebeple Ping-jui 平瑞 Mançu kalesinde kalıp savunmadan başka çare bulamamıştır.

"Ayrıca, aynı günde Ch'ang-chi (Çangi) 昌吉 17'de isyan çıkmıştır. Chih-hsien ünvanlı En-chin 恩錦 ölmüştür. Tien-shih 典史 18 ünvanlı Ch'in 秦 soyadlı bir memur âsileri ayıpladığından, ailesi ile birlikte öldürülmüştür.

"Bundan başka, güney yolundaki âsiler de Tu-lu-fan (Turfan) 土魯番 19'a girip karışıklık çıkarmışlardır. Ling-tui büyük memuru olan Jung-ch'ing 榮慶 on günden fazla bir müddet savunmada bulunmuş ise de sarıklı müslümanların (Yanî Uygur'lar) hepsi isyan etmişlerdir. Bu

asker Turfan'dan da elden çıkmıştır. Ch'i-t'ai 奇台 20 ve Ku-ch'êng (Guçen) 庫車 21'in doğusundaki bölge de karışıklık içinde kalmıştır. Olaylar bu meydana gelmiştir:

"Evvelâ Ch'i-t'ai Hsien'deki bilgisiz bir memur, vergi toplamak için arabasından inmiş ve istediği gibi vergi almıştır. Yanî her aile başına bir Tan 石 kadar vergi. Hsien-ling 縣令 22 ünvanlı Hêng-i 恆頤, kendi vacifeye başlamış ve verginin toplanmasını önceden kabul etmiştir. Ancak duyurup çağırarak karşı koymuştur. Hêng-i, halkın isyan ettiğini tahmin etmiştir. İdareciler de âsi elebağları cezalandırmışlardır. Bu hali protesto ederek protesto etmiştir. Ayrıca Hsien-ling'in idaresi altında olan müslümanların hepsi, yüzlerce kişi, yerli müslümandırlar. Onlar isyan ettikçe bahanesiyle kabaca davranmışlardır. Shan-hei ve Kansu eyaletlerinden gelen müslümanların hepsi (Yanî Döng'en'ler) 23 küfür savurarak Su-lai-ho 木壘河 24 deposundan silâhları alıp harbetmişlerdir. Hêng-i'nin doğru bir tedbir alamaması için, Döng'en'ler aleyhinde bulundukları yerli müslümanlara 25 yardım etmişlerdir. Bu suretle, yerli müslümanlar daha korkmuş olmuştur. Fazla olarak, yerli müslümanlar bu durumdan istifade ederek Ch'i-t'ai'ı ateşe verip soymuşlardır. Guçen'de katli yapılmış ve Ku-k'ang (Teneger) 庫康 26'a gelmişlerdir.

"15 Ağustos'da Teneger, âsiler tarafından zapt edilmiştir. Hsien-ling tarafından Yu-hou 裕厚 kaçmıştır. Abalinin hepsi ölüm tehdidi altında idir. Tam bu sırada, En-chin yetişip Kung-ning 鞏寧 27'e yardım maksadıyla sefer göndermiş, fakat ayın 26'sında bu işe maddeleri âsiler tarafından zapt edildiğinden şehre yardım yapılamamıştır.

"1 Eylül'de Kung-ling şehri de âsiler tarafından zapt edilmiştir. Bu durum üzerine, Ping-jui kendi kendini ateşe yakmak suretiyle intihar etmiştir. Chên-ti-tao 陳迪道 28 bakanı olan I-ch'ang-a 伊昌阿 da kendini kuyuya atmak suretiyle intihar etmiştir. Hsieh-ling 協領 ünvanlı Jung-ch'ing başta olmak üzere emri altındaki memurlardan yüzlerce kişi öldürülmüştür. Askerleri ve halkı ise, on binden fazla idi. Ti-hua 迪化州 29 bakanı olan K'ung Chao-hêng 孔昭恆 ise, bir bahane bulup önceden kaçmıştır.

"Ayrıca, ili'den iki bin kişilik bir takviye kuvveti gelmiş ise de, şehrin düştüğünü öğrenir öğrenmez hemen geri dönmüş ve bu kuvvetin yarısı yolda ölmüş veya yaralanmıştır. Bundan başka, Ma-na-ssü (Manas) 瑪納斯 30'daki Döng'en'ler de isyan etmişlerdir. Sui-lai (Yang-Balgasun) 蘇萊 31'deki Hsien-ling ünvanlı Tuan Kuei-ling 段桂齡 öldürülmüştür.

Bu demektir ki batı yolunda Kung-ning şehri elden çıktıktan sonra, artık yukarı bölgedeki hiç bir yerin güvenliği kalmamıştır.

Güney yoluna gelince, Kaşgar'daki müslüman başı olan Chin Hsiang-yin 金相印 da âsileri toplamış ve Burut âsisi olan Ssü-ti-k'o (Siddik) 思的克³² ile birleşerek isyan etmiştir. Ve devamlı olarak Yarkend ile Hoten'i³³ elinde tutmuştur. Yarkend'de Ts'an-tsan büyük memuru olan Chüeh-lo-k'uei-tung 覺羅全棟, Orta Tugay 中營 birliğinde Yu-chi rütbeli Tê-hsiang 德祥, Sol Tugay 左營 birliğinde Yu-chi rütbeli Ch'ang-sun 常順 v.s., 13 kişi; müslüman memurlardan 16 kişi; Hoten'de Ling-tui büyük memuru olan Ch'ing-ying 慶英, müslüman işleri ne bakan Chu-shih memuru Tu-lin-pu 都林布 v.s., 7 kişi ve müslüman memurlardan 21 kişi, hepsi, aynı zamanda öldürülmüşlerdir. Sınırdaki muhafızlardan da hiç biri sağ bırakılmamıştır.

Doğu yolundaki Ha-mi (Hami) 哈密³⁴, Doğu Türkistan'ın güneyine ve kuzeyine giren bir kapıdır. Pa-li-k'un (Barkul) 巴里坤³⁵ ise, kuzey yolunun boğazıdır. Hami'deki müslümanlar çoktan beri isyan etmeye hazırlanıyorlardı. Şimdi de fırsattan istifade ederek evleri ateşe verip Yüzbaşı olan Kao Wan-ch'ing 高萬清'i öldürmüşlerdir. Şehri hemen ele geçireceklerdi. Fakat Chün-wang ünvanlı Yasak rütbesini taşıyan Po-hsi-êrh 伯錫爾³⁶, sarıklı müslümanları emrine alarak âsilerle çarpışmış, bunun üzerine âsiler batıya kaçmaya başlamışlardır.

19 Eylül'da Barkul'daki Yu-chi rütbeli Ho Kuan 何官, âsilerin elebaşlarından Ma T'ien-pao 馬天保'i bulup öldürmüş ve ondan başka 1,000'den fazla âsiyi kılıçtan geçirmiştir. Ve sonra da kaleyi savunmuştur. Ayrıca milis kuvvetlerini disiplin altına almıştır. Ondan dolayı şehirde sükûnet vardır. Tam o sırada, âsilerin elebaşlarından Shêng 馬陞, bir sürü âsiyi idaresine alarak doğuya yürütmüştür. Guçen de ihtiyatlı olarak korunmuştur. Ling-tui büyük memuru olan Pao Hêng 保恒, 4,000 Moğol askerinin yardım etmesini rica etmiş ve Hui-ch'ing 惠慶'i T'ung-tai (Önder) 統帶 ünvanı ile taltif için rapor vermiştir. Bundan sonra Hui-ch'ing, askerleri emrine alarak yetmiş-tir. Fakat Chi-mu-sha (Jimsa) 濟木薩³⁷ şehri elden gitmiştir. Hsien-ch'êng 縣丞 rütbeli T'ao Yüeh 陶明, dangasını bırakıp kaçmıştır. İmparator'dan gelen fermanda, Yü-hou ve K'ung Chao-hêng'in, ikisinin de yakalanıp kanunlara göre cezalandırılmaları emrolunmuştur.

Doğu Türkistan'ın durumuna göre, İli, merkezidir. Bütün yetkiler, İli generalinin elinde toplanmıştır. Ancak İli generali Hui-yüan (Küra)

36 şehrinde oturur. Halbuki kuzey bölgesi o kadar geniş ve nüfusu çoktur ki, âsiler kolayca saklanabilirler. Bu sebeple, 9 ayda Hui-ning (Bayanday) 惠甯³⁹'deki müslümanlar isyan çıkarmışlardır. Bunu Hui-yüan'daki isyan takip etmiştir. Bayrak askerlerinden Kên-lao-pa 根老八, bir kumarbazdır; 1,000'den fazla serserinin başına geçmiştir; karışıklıktan istifade ederek yağma hareketine katılmıştır. Gittiği yerlerde âsiler kitleler halinde ona uymuşlardır. Ve hep beraber Bayanday'a varmışlardır. Böylece Döngen'ler ile sarıklı müslümanlar birleşmişlerdir.⁴⁰ Ayın 14 ünde T'o-t'e soyadlı bir Ling-tui büyük memuru, harpte kurban olmuştur. Âsiler de Ning-yüan (Kulca) 甯遠⁴¹'a girmişlerdir. Ayın 28 inde, Ch'a-ha-êrh (Çahar) 察哈爾⁴² askerî birliğinde Ling-tui büyük memuru olan Hsi-t'ung 希通 soyadlı bir subay⁴³ yardım etmek için gelmişse de mağlup edilmiştir. Çin askerlerinden 1,000'den fazlası öldürülmüş veya yaralanmıştır.

Kasım ayında, Ming-hsü 明緒, Ch'ang-ch'ing yerine general olmuştur. Ayın 16 sında âsiler Guçen'e bağlı Çin kalesini almışlardır. Harpte Yu-chi rütbesini taşıyan bir subay başta olmak üzere emri altındaki askerlerin hepsi öldürülmüştür. Aynı zamanda Mançu kalesi de kuşatılıp alınmıştır. Pao Hêng çok hasta olduğu için, yerine Hui-ch'ing'i geçirmiş ve ölünceye kadar kaleyi savunmayı elden bırakmamıştır. O sırada Çin İmparatoru, Wên Ch'i 文祺'i batı bölgesinin askerî işlerine bakmak Urumçi'deki T'i-tu rütbesine; Cha-k'o-tang-a 札克當阿'yı Hami'deki Pan-shih büyük memurluğuna; Po-hsi-êrh'i Pang-pan büyük memurluğuna atamış ve görevi etmiştir. Wên Ch'i de, Wên Lin 文麟'e, Ch'i-t'ai'a gidip işleri başırlığının başında bulunması için bir rapor vermiştir. Ayrıca Wên Lin'in Ch'i-t'ai'deki asker ve ahalden 200'den fazla kişiyi emrine alması ile beraber, Wên Ch'i kendisi de bizzat Çin askerleri ve sarıklı müslümanlardan 200'den fazla kişiye önderlik ederek Hami'den batıya yürütmüştür. Nihayet ayın ortasında Barkul'da ölmüştür. Bunun üzerine Barkul'daki Ling-tui büyük memuru olan Ss-p'u-shih-hsin 色普詩新, onun yerini alarak T'i-tu vasifesi görmüştür. Ayın 27 sinde Jung 榮 soyadlı bir Ts'an-tsan büyük memuru ve Ê 額 soyadlı bir Ling-tui büyük memuru, Ning-yüan'e yardım etmek üzere beraberce gelmiş ve Kao-ch'ê-t'ai 告車台'de yenilgiye uğramışlardır. Harpte askerlerden 2,000'den fazlası ölmüştür.

Tarbagatay ise, İli'nin kuzey-doğusunda bulunmaktadır. Yanı eski ad Tergut ve Hui-t'ê (Hoit) 輝特⁴⁴ hakimiyetleri altında olan Chun-

pu (Cungarya) 準部'daki Ya-êrh (yar) 雅爾 45 şehridir. Mançu idaresi altına alındıktan sonra, Mançu ve Çin askerlerinden biner kişi buraya yerleştirilmişti. Hsien-fêng saltanatı dördüncü senesinde (1854), işgaliyeti dolayısıyla her birinden 300 kişi azaltılmıştır. Muavin Komutan'ın yerine Tarbagatay'da Yu-chi rütbeli Mi-ch'ing 米慶 46 ile İmam (İmam) 伊瑪木 Ahun v.s. beraberliğizlice ihanete hazırlanmışlardır. Ts'an-tsan büyük memuru olan Hsi-lin 錫霖 ve Ling-tui büyük memuru olan Po-êrh-kuo-su 博爾果蘇, bunu anlamışlar ve samimi olarak onları ikna etmişlerse de neticede bu iknanın bir faydası olmamıştır. 1 Ocak gününde (1865), âsilerden 200 kişilik bir grup, Çin askerlerinin hazırlanamamasından istifade ederek şehrin içine dalmıştır. Hsi-lin v.s. hemen askerlerin başına geçerek onları çarpışa çarpışa şehirden dışına atmışlardır. Âsilerin silâhlarının yarısı kaybolmuştur. Sonra âsilerin elebaşlarından bazıları teslim olmayı kabul etmiş gibi gözükerek gelmişlerdir. Ts'an-tsan büyük memuru ile Ling-tui büyük memuru konuşuzca mahiyetindekileri çağırıp görüşme gitmişlerdir. Ayın dördünde Mi-ch'ing 米慶 ile şehrin dışındaki camide görüşme yapmışlardır. Derken, pencerenin yarığından bir mızrak içeri uzatılmıştır. Po-êrh-kuo-su defederek onu kırmıştır. Mi-ch'ing'in yüzü sararmıştır. Po-êrh-kuo-su bir olayın vukubulduğunu anlamıştır. Kırılmış mızrağı elinde tutarak Mi-ch'ing'e dik dik bakmış ve onu öldürüncüye kadar göğsünü delik delik etmiştir. Müslüman âsiler bağırarak katliama başlamıştır. Hsi-lin, Po-êrh-kuo-su, Li-shih-t'ung-p'an 理事通判 rütbeli Yin-têng-s 音騰, Chu-shih rütbeli Fu-lê-fei-t'u 富勒斐圖, askerleri, hizmetçileri ve arabacıları, hepsi, katledilmişlerdir. Tam o zamanda, yeni taltın edilen Ts'an-tsan büyük memuru olan Wu-lung-s 武隆額 bunu haber alınca, kalenin kapılarını kapatmıştır. Bu sebeple, âsiler hücum etmişlerse de kaleyi alamamışlardır. Ve dört tarafa dağılıp katliam ve yağma hareketine girişmişlerdir. E-tao-ch'iao 二道橋'daki tüccarların vahalinin 1,000'den fazlası öldürülmüş, hiç biri kurtulamamıştır. Tarbagatay'daki Liu 劉 47 soyadlı bir madenci başı ve T'êng 滕 soyadlı bir köylü başı, madenci ve işçilerden yüzlerce kişi toplayarak şehri kurtarmaktan kurtarmak için gelmişlerdir. Fakat San-kung 三工 48 yerinde de Chao 趙 soyadlı bir Yüzbaşıya rastlayıp durdurulmuşlardır. Ertesi gün sabaha karşı, müslüman âsiler önemli yolları öğrenip onlara hücum etmişlerdir. Madenciler ve işçilere talimat verilmediği ve ellerindeki silâhlar da az olduğu için bunların yarısından fazlası öldürülmüş veya

paralanmıştır. Ayın 14 ünde İli'deki âsiler Bayanday şehrini almışlardır. Şehirde kalanlardan 20 bin kişi katledilmiştir. Ling-tui büyük memuru olan Mu-k'o-fa-s 穆克發額 49 da ölmüştür. Sonra, Guçen de kuşatılmıştır. Bir çok günden sonra, âsiler toplarla şehre bir kaç defa saldırı etmişlerdir. Fakat Hui-ch'ing ellerinden geldiği kadar savunmayı bırakmamıştır. Durumları çok tehlikeli idi. Sê-p'u-shih -hsin, esasen Guçen'deki Hsieh-ling rütbeli bir subaydır. Kendisinin ailesi halen kuşatılmış olan şehrin içindedir. Ailesini kurtarmak için Barkul'dan derhal 200 Mançu ve Çin'li askerden başka silâh da getirmiştir. Ayın 25 ünde Fu-chia-ch'ung 富家端'a varmış ve âsilere raslayarak onları bağlayıp etmiş, askerleri de oraya yetiştirmişlerdir. Chên-piao 陳標 50 birliğinde Yüzbaşı olan Kao Chi-kuan 高吉官, generalin ailesinde bulunduğu bir şahıstır. Bu sebeple askerlik mesleğini iyi öğrenmiştir. O dedi ki: " Büyük bir âsi grubu muhakkak buraya gelecektir. Çin askerleri şerhden istifade ederek kalenin altına saklasınlar! Bu suretle Çin askerlerinin sayısı âsiler tarafından bilenecektir. Şehir de kuşatılmaktan kurtulabilir. Buna mukabil, tehlikeli şeyler arkadan gelecektir. Bu teklifi ağılcasına yapmasına rağmen kimseye dinletememiştir. Ayın 26 ünde güneş doğar doğmaz, âsiler büyük bir grup halinde gelmişlerdir. Çin askerleri 5-6 saat müddet gayretle harbetmişlerdir. Tüfekleri bitmiş ve toplarının namluları iyice kızmış olup kurşunları da bitmek üzere idi. Wên Lin tarafından disiplin altına alınan atlı askerlerden 1,500 kişi, harp meydanından 200 mil uzaklıkta durup yaklaşmaya cesaret edememişlerdir. Ancak uzaktan bakmışlardır. O anda, âsilerin önüne teslim olalım diye bağırarak gelmişlerdir. Kao Chi-kuan da onları bağlayıp önem vermemiştir. Fakat Mançu askerlerinin ihmallerinden âsiler istifade edip şehre girmişlerdir. Sê-p'u-shih-hsin, Tso-ling rütbeli Hui-pin ve Hsieh-ling rütbeli Kung-na-pu 功納布, hepsi, harpte ölmüşlerdir. Savaştan kaçabilen Çin askerlerinin sayısı on kadar bile kalmıştı. Âsiler de binden fazla ölü vermişlerdir. Yani bu harpten sonra, âsiler Barkul'daki askerlerden korkmaya başlamışlardır. 9 Şubat'da Mançu kalesi kaptedilmiştir. Hui-ch'ing başta olmak üzere cari altındakilerin 7,000'den fazlası öldürülmüştür. Aynı günde, Barkul'daki milis lideri Hsü Hsüeh-kung 徐學功 51'un milislerine alarak Urumçi'ye derhal hücum ettiğini haber alınca, şehri tahafaa için geri dönmüşlerdir. Bu sebeple, bu konu üzerinde çalışanlar dediler ki: " Guçen şehrinin düşmesi gerektiği halde, bir türlü

captedilmemiştir. Bu, ancak Tanrı'nın koruması ile izah olunabilir.

Ayrıca, Asilerden Ma Shêng doguya gittikten sonra, Asi'alebaşısı lan T'o Tê-lin tarafından ordusunun bir kanat başı ünvanı ile taltif dilmıştır. Bu yüzden Ma T'ai 馬泰, Ma Chung 馬仲, Ma Ming 馬明 ve Ma Kuan 馬官 ile beraber Başkumandan rütbesine terfi ettirilmişlerdir. Bunun dışında, lâyık olmadıkları halde terfi ettirilenlerin ismi di hesabi yoktur. Buna karşı T'o Tê-lin de Ma Shêng v.e. tarafından Ch'ing-chên-wang (Müslümanların kralı) ünvanı ile saygı görmekte ve ney-batı yolunu⁵² kontrol etmektedir. Onun dışında, Chin Hsiang-yin ve de Andican'lı Pa-she (Paşa) 卜自夏⁵³ ile birleşip batıdaki dört şehre girmişlerdir. Andican, Hokend'e bağlı sekiz şehirden biridir. Kaşgar ile komşu olarak bulunmaktadır. Ruslar, Hokend'i hakimiyeti altına aldıktan sonra, T'a-shih-kan (Taşkent) 塔什干⁵⁴ı işgal etmişlerdir. Ancak Andican serbest bırakılmıştır. Onun lideri olan A-ku-po (Yakup) 阿可柏⁵⁵, kurnaz ve idare kabiliyeti olan bir kimsedir. Son ates, gibi bir bileşini toplayarak kendi kendine Ho-shih Po-k'o (Kuş Begi) 和碩伯克 ünvanını almıştır. Turfan ve Pi-chan (Piçan) 關展⁵⁷ batısındaki yerli müslümanların hepsi ona uymuşlardır. Ve Paşa lakabı ile tanınmıştır. Paşa tâbirinin aslı Börk'tür.⁵⁸ Onun grubu çok kalabalık olmanakla beraber batı modeli tüfek ve topları alıp Andican'ın emniyetini sağlamıştır. 16 Mart'ta Paşa Yangışar'ı almıştır. Oradaki Ling-tui büyük memuru olan T'o-k'o-t'o-pu 托克托布, müslüman işlerine bakan Yanggin olan Mu-t'u-shan-i-ming-a 穆圖善伊明阿, şehri savunan Tu-sü rütbeli Ch'ang-sun 常順 ve Bitikçi olan Wên Hsiu 文秀, hepsi, öldürülmüşlerdir.

Nisan ayında, Tarbagatay'a bağlı demir fabrikasındaki işçilerden 1,000'den fazlası toplanarak Tarbagatay şehrini savunmağa gitmişlerdir. Müslüman Asiler onlarla çarpışmışlar, fakat onları yenememişlerdir. Bunun üzerine, Ha-she-k'o (Kazak) 哈薩克 Asilerine rüşvet verip kendilerine yardım için onları tahrik etmişlerdir. Fakat gene Çin askerleri tarafından pükürtülmüşlerdir. Çok geçmeden, Hu-t'u-k'o-t'u (Kutuktu) 圖克圖⁵⁹ ünvanlı Kun-k'o-cha-la-san 棍嗎札拉芬, La-ma (Lama) rahipleri ile 10 Su-mu (Sumu) 蘇木⁶⁰ kadar Mogolları, 2,000'den fazla kişiyi⁶¹ emrine alıp Tarbagatay'a yardım etmiştir. Fakat harpte muvaffak olamamıştır. Ertesi gün, Asiler kalabalık bir halde gelmişlerdir. Onlar zafer kazandıkları için, bu başarıyı o kadar küçük görmüşlerdir ki, her biri, eyeri gevşeterek at üzerinden inmiş ve yaya yürümüşlerdir.

Çin askerleri sessiz olarak pusuda beklemektedir. Aralarındaki mesafe birkaç adım kala, emir altındaki askerler ansızın kalkmışlardır. Kun-k'o-cha-la-san öncü olarak karşılaşmış ve vahşi Asilerden bir kaçını öldürmüştür. Mogol askerlerinde arkadan ileriye sürmüşlerdir. Wu Lung-ê 武隆額 de askerleri emrine alıp yandan hücum etmiştir. Asiler hemen atlarına binerek kaçmışlardır. Onlardan bir çokları öldürülmüş, geri kalanlar ise mağlup edildikten sonra camiye saklanmışlardır. Kun-k'o-cha-la-san, Çin askerlerinin birleşip Asilerin yuvalarının dağılmasını teklif etmişse de; Wu Lung-ê bunu kabul etmemiştir. Asiler de hemen hendekleri derinleştirmiş ve duvarları yükseltmişlerdir. Bu suretle, yenilemez olmuşlardır. Fırsatı kaçırdığı için herkes Wu Lung-ê'yi suçlamıştır. Ayrıca İli generali Tarbagatay'a yardım etmek için, Soion) 素倫⁶² ordusunda Ling-tui büyük memuru olan Ho-pu ve Hsi-po (Şibe) 錫伯⁶³ ordusunda Ling-tui büyük memuru olan T'u-k'u-êrh 圖庫爾'e askerlerinin başına geçmelerini emretmiştir. Fakat bunlar yolda Asiler tarafından kuşatılmışlardır. Ve Tarbagatay'a tam bir kuvvetle varamamışlardır. Bundan başka Wu Lung-ê, Erh-tao-ch'iao 二道橋'a hücum ettiği zaman netice alamamış ve harpte Tugay memuru olan Mu-lung-a, Bitikçi olan Ha-su-ho-pêng ve Hsi-kuo v.s. ölmüşlerdir. Kun-k'o-cha-la-san ise, her harpte muvaffak olamamış ve Nan-hu (Güney Gölü) 南湖⁶⁴'ya sığınmıştır. Nisan'da İli'deki Asiler Hui-yüan'a hücum etmeğe gelmiş ve kuşatıldığı şehirdeki türbelerin hepsini atesle verip mahvetmişlerdir. 12 Mayıs'ta Hsiao Sui-ting (Ugarik) 蘇定⁶⁵ şehrine derhâl hücum etmişlerse de, T'a-êrh soyadlı bir Ling-tui büyük memuru ve Shên 沈 soyadlı bir Asiler buraya yardıma koşup Asilerden yüzlerce kişi öldürmüşlerdir. 12 Mayıs ayının 16 sında, batıda 6 şehirdeki Çin askerleri Hui-yüan'a buluşmuşlardır. Bu büyük ordu, Hui-ning'deki Asileri temizlemek için hareket etmişse de, Ti-wo-pao 地窩堡⁶⁶'da gene yenilgi almıştır. Harpte, onlardan 3,000'den fazlası ölmüş ve T'a soyadlı bir Ling-tui büyük memuru da telef olmuştur. Bu sırada, İli ve Tarbagatay valgelerindeki durum, tıpkı kazan içindekiler misâli korkunç bir haldedir. Ayrıca, Urumçi'deki Asiler de bir daha doguya doğru yürüyüp, Hami önüne gelmiş ve bu kuvvetten ayrılan bir kısım Ch'i-t'ai'a girmiştir. Aynı harpte, Asiler Guçen'i alınca, hemen hemen hepsi yuvalarına dönmüşlerdir. Wên Han de, Ch'i-t'ai'a yetişip savunmuş ve bin bir güçlkle

deyanmıştır. Tam o zamanda, Barkul'daki Ling-tui büyük memuru olan Na-êrh-chi 訥爾濟, Wên Lin için 50,000 Liang 兩 değerli olan işe maddesini Ts'ao-ti'den Ch'i-t'ai'a göndermiş; fakat yolda âsilere rastlamıştır. Wên Lin, âsilere karşı harbetmek için milislerini göndermiş ve kendisi de Na-êrh-chi ile beraber işe maddelerini bırakarak Barkul'a kaçmıştır. Onlarla kaçan ahalinin sayısı 20,000 kişi idi. Bu sebeple Ch'i-t'ai da ele geçirilmiştir. Barkul'daki Çin askerleri, onların içeri girmelerini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Wên Lin, ahaliyi kayıp alıp yemeleri maksadile kale dışına yerleştirmiştir. Kendisi de bir sat ata binerek kale içine girmiştir, Çok geçmeden haber gelmiştir ki, Hami'deki T'ai-chi (Taycı) 台吉 ünvanlı P'a-t'a-no-shih 怕他諾, sarıklı müslümanlardan 10,000 kişiden fazlasını kandırarak âsilere tihak ettirmiş ve Çin kalesini zaptetmiştir. Harpte Cha-k'o-tang-a hit olmuştur. Barkul'a işe gönderilmesi de kesilmiştir. Wên Lin, eldeki çıkan şehri geri almak arzusu ile Çin askerlerinden yüzlerce kişi ve lislerin başına geçerek Sung-shu-t'ang 松樹塘⁶⁷'a yürüp bunları raya yerleştirmiştir. 15 Haziran'da Hami'deki âsilerden büyük bir sürü çarpmada yenilmiş gibi davranarak Çin askerlerini pusuya düşürmüşler ve onları şaşkına çevirip dağıtmışlardır. Wên Lin de Barkul'a ait t'ang-hu 三塘湖⁶⁸'ya çekilmiştir. Çin öncülleri bütün gün zor harbetmiş ve onda yedisi yaralanmışlardır. Ayın 20 sinde âsiler doğrudan doğruya şehrin doğusundaki Ta-ch'üan (Büyük Çeşme) 大泉⁶⁹ yere ilerlemişlerdir. Ho Kuan askerlerin başına geçip, siperin çıkması ve gayretle karşı koymuştur. Ayın 22 sinde âsiler yürüyüp güneyindeki dağın eteklerine yaklaşmışlardır. Mızrakları orman gibi kılmiştir. Şehrin içindeki kalenin içine bakmalarını emretmiştir. Bu suretle, onların maneviyatını yükseltmiştir. Akşam, âsiler yemek pişirirken, çıkan duman her kapladığı zaman, Ho Kuan bu fırsattan faydalanmış, askerlerinden 1,000 den fazlasını getirerek baskın yapmıştır. âsiler de arı gibi kalabalık bir halde karşı koymuşlardır. Her iki tarafın tüfekleri ve topları birbirlerine ateş etmişlerdir. âsilerin atlılarından binlerce kişi de neye doğru hücum etmişlerdir. Bu zamanda kalenin güneyindeki Çin topları iki defa onlara isabet kaydetmiştir. âsiler yer değiştirip kalenin doğusuna yürümüşlerdir. Onların gayesi, yandan hücum etmektir. Tam o sırada Mançu Tugayı içindeki Hsieh-ling rütbeli I-lê-t'un 伊勒屯 ve Hsieh-ch'i-hsiao 驍騎校⁷⁰ rütbeli Chin Lien-shêng 金連生 v.s., bunlarla devamlı olarak ateş etmiş ve isabet kaydetmişlerdir. Bunun üzerine âsiler kaçmışlar, kalenin üstündeki Çin askerleri de sevinçten bağırıp çarpmışlar ve kalenin dışına çıkıp yardım etmişlerdir. Hele baskınları, kapıdan çıkamadıkları için, halat ile aşağıya inip âsileri kovmuşlardır. Demek ki cesaretleri bir anda yüz misli kadar artmıştır. Aynı zamanda, âsilerden bir çok silâh, işe maddeleri ve hayvan almışlardır. Na-êrh-chi hemen bu durumu rapor ile anlatmıştır. İmparator'dan gelen cevapta denmiştir ki: "Gayretle harbedenler mükâfatlandırılacaklardır. Wên Lin harpten çekindiği için kendisine mükâfat verilmeyecek ve katibi de beş derece tenzil edilecektir."

Çok geçmeden Chên-piao birliğinde Binbaşı olan Fu Kuo-hsiang 傅國, işe naklinde emniyeti sağlamak için askerlerin başına geçerek Fu Kuo-hsiang (Fener) şehrine giderken âsiler tarafından baskına uğramıştır. Fu Kuo-hsiang kuşatılmaktan kaçmışsa da, emri altındaki askerlerden pek azı kalmıştır. Böylece batı yolunun durumu daha da tehlikeli bir hal almıştır. Güney yolunda ise, Kaşgar'a bağlı Çin'li bir kale bir zaman fazla bir zaman kendini savunabilmiştir. Sonra takviye gelmemesi sebebiyle, 12 Temmuz ayında Paşa (Yakup Bey) tarafından hücumla alınmış Fu Kuo-hsiang büyük memuru olan K'uei-ying 奎英, Wang K'uei-ying'in soyadı, oğlu Yü-chün 育俊, torunu Ling-ching 靈景, Fu Kuo-hsiang büyük memuru olan Fu-chu-ling-a 福珠凌阿, Niu-chiu 鈕, Fu Kuo-hsiang, oğulları Ying-chün 英俊, Ying-min 英敏, Ying-chih 英志, Fu Kuo-hsiang ve bir gelini kendilerini ateşe atmak suretiyle intihar etmişlerdir. Bayrak memurlarından 17 kişi ve müslüman memurlardan 13 kişi de intihar hareketine katılmışlardır.*

NOTLAR

¹HCS, s. 326: Bu yerli müslümanlar Döngen'dirler.

²HCTC, VI, s.4030'da T'ien-man-la 田滿拉 ve Su-man-la 蘇滿拉 olarak yanlış yazılmıştır.

³HCS, s. 326'da başka bilgi verilmiştir: Kuça'daki Döngen'lerden Ma Lung v.s. toplanarak Pu-ko-nieh-ting 布格爾丁 Hoca'ya "Baş" ünvanı verip isyan etmişlerdir. Ayrıca M.E. Buğra başka şekilde izah etmektedir: "Aynı yılın (1864) 12 Temmuzunda Kuça şehrindeki Türk ve Tungan'lar isyan ederek şehri aldılar ve üyük tarikat şeyhi Rasidin Hoca'yı hükümdar seçerek ona "Han Hoca" ünvanını verdiler." Bk.DT, s.24 ve Şarki Türkistan Tarihi, s.300.

⁴Yasak 札薩克 , bayrak birliğinin başıdır. Bk. CTPO,s.11. Moğolcası Casah'dır.

⁵Dogudaki 4 şehir, Uc, Aksu, Kuça ve Piçan'dır. Bk. SWC,4,s. 113.

⁶Subaşı 蘇巴什 , Karaşar ile Turfan arasındaki posta istasyonlarından biridir. Turfan'a ait Toksun'a 110 mil uzaktadır. Bk. HCSL,I,s.586. Ayrıca HCCG,4,s.15b'de: Subaşı, Sarı-kul'un 230 mil kuzeyindedir.

⁷Mançu sülâlesi zamanında T'i-tu'nun emri altındaki yeşil bayraklı Tugay'lara T'i-piao denir. Bk. TH,s.1260.

⁸Ho-chou 河州 , Shan-hsi eyâletinin batı bölgesinde büyük bir şehirdir. Mançu sülâlesi zamanında Lan-chou-fu ya aittir. Bk. TH,s.1670.

⁹Hsin-chiang-chi-yu 新疆紀遊 , s.195: A-hung 阿洪 ;HMSH, 6,s.123: A-hun 阿罕 ; HCS,s.326: A-hung 阿洪 şeklinde yazılmaktadır.

¹⁰HCS,s.326'da: T'o Ming 明 olarak yazılıyor ve Kansu'ya bağlı Lin-hsia 臨夏 'deki müslümandır diye kaydediliyor. HMSH, 6,s.123'de: T'o Ts-lin 得璜 olarak yazılıyor ve Ho-chou 河州 'daki müslümanlardandır diye kaydediliyor. Lin-hsia ise, Ta-hsia 大夏 nehrine yakın anlamındadır. Ho-chou da bunun başka bir adıdır. Bk. TH,s.2389.

¹¹Chin-chi 金積 , aslında Chin-chi-pao 金積堡 'dır ve Serri nehrin güney-doğu kenarında bulunmaktadır. Mançu sülâlesinin T'ung-chih saltanatı devrinde Kansu eyâleti içindeki Ning-hsia-fu 寧夏府 'ya bağlıdır. Bk. TH,s.2942.

¹²Ho-huang 河隍 , Ho-huang 河隍 'ın yanlış yazılışı olmalıdır. Sarı ırmak ve Huang nehrinin kısaltılmış şeklidir. Bk. TH, I,s.1671.

¹³Kuça isyanlarından bahsetmektedir.

¹⁴Batı kaynaklarında Çin'li sürgünlere Çampan deniliyor. Bk. Schuyler, Turkestan, I, s. 338 ve Sibirya'dan, IV,s.369.

¹⁵Bu olay hakkında HMSH,s.123'de şöyle söylenmektedir: "T'ung-chih saltanatının ilk zamanında Shan-hsi ile Kansu arasındaki yol geçilememiştir. Bu sebeple işlerin oraya gönderilmesi de koşulmuştu. Tu-t'ung emri altındaki Mançu ve Çin'li askerlerin ihtiyacı karşılanması için bir milyon'dan fazla Liang, 1862'den beri kesilmiştir. Yerinde toplanan para bunun onda birinden daha azdır. Asilerin generali olan So Huan-chang, bir müslüman ve Urumçi'deki T'i-piao birliğinde Ts'an-chiang 提督'ün rütbeli bir subaydır. Kendisi, Ho-chou'lu Ahun T'o Ts-lin ile beraber isyan etmiştir. 1864 Mayıs ayının başında, Kuça'daki Çin askerlerine yardım etmek bahanesi ile askerlerinden bir kısmını ayırmış ve bu fırsattan istifade edip isyan etmiştir. Aynı 21 inde, saat 19-21 arasında takviye kıtaatı yola çıkmıştır. Saat 21-23 arasında sürgünlerden Chu Hsiao-kuei, ihanetini haber vermiştir. T'i-tu olan Yeh-pu-ch'ung-ê, bunun hakkında soruşturma yapmak için So Huan-chang'ı memur etmiştir. Neticede Chu Hsiao-kuei iftira ve tahrik suçu ile kılıçtan geçirilmiştir. Bundan sonra isyan hakkında bilgi veren yoktur"

¹⁶HMSH,6,s.123'de, Yeh-pu-ch'ung-ê'nin yakalanmış olduğu kaydedilmekte ise de nasıl öldüğüne dair bir izahat verilmemektedir.

¹⁷Çangi 昌吉 , T'i-hua'nın kuzey-batısındadır. Yuan-ti-chih 元地志 ekinde, Yang-chi 仰吉 ; Hsi-yü-t'u-ti-jên-wu-lieh 西域土地人物略 'de Ch'ang-tu 昌都 olarak yazılmaktadır. Bk. HCCG,1,s.19b.

¹⁸Tien-shih 典史 , Hsien'e bağlı memurlardan biridir. Vesikalara ve maliye işlerine bakar. Bk. TH,I,s.353.

¹⁹Turfan 吐魯番 , eskiden Kao-ch'ang 高昌 devleti idi. King-shih'de T'u-êrh-fan 土爾番 veya Huo-chou (Qoço) 火州 şeklinde yazılmıştır. Bk. HCCG,2,s.1a-1b.

²⁰Ch'i-t'ai 奇台 , T'i-hua'nın güney-doğusundadır. Bk. HCCG, 1, s. 23b.

²¹Güçen 古城 , Ch'i-t'ai'nın 90 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCCG,1,s.25a.

²²Heien-ling 縣令 , Chih-hsien'in bir başka adıdır.

²³Shan-hsi ve Kansu eyâletlerinde oturanlara "Çin'li Müslüman" (Döngön) denir. Bk. HMSH,6,s.29.

²⁴Mu-lei-ho 木里河 , Ch'i-t'ai'nın 90 mil doğusundadır. Bk. HCCG,1,s.24b.

²⁵Sarıklı müslümanlar (Uygur'lar) demektir. Wei-shu: Yuan-ho 袁紀 , Wu-hu 烏護 , ve Wu-ho 烏纒 ; Sui-shu: Wei-ho 魏紀 ; ve Hui-ho 回纥 ; T'ang sülâlesi zamanında: Hui-ho 回纥 ; Pei-shih-chih: Kusi-ku 瑰吉 ; Hsi-yü-chi: Wei-wu-êrh 魏吳兒 ; Yuan-shih: Wei-wu-êrh 魏吳兒 ve Wei-wu-êrh 魏吳兒 ; Mançu sülâlesi zamanında: Ch'an-hui 完顏 ; bugün Wei-wu-êrh 維吾爾 şeklinde yazılmıştır. Bk. HYM,s.74 ve POTO,s.58. Ayrıca W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s. 413'de "Sart" olarak geçmektedir.

²⁶Fu-k'ang 阜康 , Kung-ning'in 120 mil doğusundadır. Bk. HTYL,2,s.4b. Ayrıca T'ê-na-ko-êrh (Teneger) 特納格爾 veya Tun-la 墩刺 da yazılmaktadır. Bk. HCCG,1,s.22a.

²⁷Kung-ning 鞏寧 , T'i-hua şehrinin 8 mil batısındadır. Bk. HTYL,2,s.3b.

²⁸Tao 道 : Mançu sülâlesi zamanında, bir eyâlet bir kaç bölüme ayrılıp her bölüme Tao denir ve Fu-chêng-sü 布政使 memuru tarafından idare edilirdi. Bk. TH,s.2585. Chên-ti-tao, Chên-hsi ile T'i-hua arasındaki idari bölgedir.

²⁹Chou 州 , Mançu sülâlesi zamanında Shêng (Eyâlet) ve Fu 府 dan küçük, Hsien'den büyük bir idari bölgedir. Chih-chou 知州 memuru tarafından idare edilirdi.

³⁰Manas 瑪納斯 , Kung-ning şehrinin 330 mil batısındadır. Bk. HTYL,2,s.5b. Yuan-shih'de Ma-na-sü 馬納思 şeklinde yazılmaktadır.

³¹Sui-lai 蘇來 , T'i-hua şehrinin 340 mil batısındadır. Bk. HCCG,1,s.7b. Yang-pa-ko-êrh-hsün (Yang-Balgasun) 陽巴喀勒斯 de yazılmaktadır.

32 Saü-ti-k'o 思的克 ise, DT, s.24'e göre, "Siddik Bey" olup bir Kırgak'tır. Kendisi öteki inkılapçılarla birleşmek istemiyerek Hokend hükümdarı Hudayar Hana itaat arsetti. Hokend Hanı, Buzruk Han Töre'yi Kaşgar valisi ve Yakup Kusbeyini başkumandan tayin edip Kaşgar'a gönderdi. Bunu gören Siddik Bey, Yangişar'a gidip vaziyet almışsa da, Yakup Kusbeyinin terkip ettirdiği bir suikast neticesinde öldürülmüş ve Kaşgar vilayeti resmen Hokend Hanlığına ilhak edilmiştir.

33 M. E. Buğra'ya göre, 14 Şubat 1864'de Hoten ahalisi Abdurrahman Paşanın kumandası altında isyan ederek Çin'lileri yeketmiş ve Abdurrahman Paşanın babası Hoten Müftüsü Habibullah Hacı'yı Hacı Padişah namıyla hükümdar seçmiştir. Bk. DT, s.24 ve Şarki Türkistan Tarihi, s.366 ve 381-389.

34 Hami 哈密, Moğolcası Kamul; HSMH, 6, s.21: Uygur'lar buna Ha-mu-êrh (Kumul) 哈密 veya K'u-mu-êrh (Kumul) 庫木耳 diyorlar. Sonraki Han-shu: i-wu-lu 伊吾盧; Chin-shu 晉書: i-ho Hsien 宜和縣; T'ang sülâlesi zamanında: i-chou 伊州; Yuan sülâlesi devrinde: Ha-mi-li 哈密力; Ming sülâlesi zamanında: Ha-mei-li 哈密里 ve Ha-mi Wei 哈密衛; Mançu sülâlesi devrinde Hami T'ing 哈密廳; bugün Hami Hsien 哈密縣'dir. Bk. HCCC, 2, s.13a-14b. Ve HYTM, s.31.

35 Barkul 巴里坤, Pa-êrh-k'u-êrh 巴爾庫爾 ve Pa-li-k'u-lê 巴里庫勒 da deniyor. Han sülâlesi devrinde: P'u-lei 蒲類 devleti; Mançu sülâlesi devrinde: Chen-hsi Fu (ve T'ing) 鎮西府 (廳) idi. Bk. HCCC, 2, s.8a-9a ve HYTM, s.21.

36 Po-hsi-êrh'in Âsilerle mücadelesi hakkında HSMH, 6, s.14-15'de fazla bilgi verilmiştir: 29 Ağustos 1864 gece yarısında, Hami'deki Çin'li müslümanlardan Ma Chao-ch'iang 馬兆強 ile Ma Huan 馬環 v.s. Hami'nin sokaklarını ve köylerini ateşe verip yağma etmişlerdir. Oradaki Pan-shih büyük memuru Wên Ch'i, Urumqi'deki yeni T'i-tu Wên Hsiang, Muavin Komutan Wang Tê-fu 王德淳 ve Chün-wang ünvanlı Po-hsi-êrh emirleri altındaki müslümanlarla çıkıp harbetmişler ve Chao-ch'iang v.s. 1,000 fazla kişiyi öldürmüşlerdir. Geri kalan Âsiler T'u-ku-li-k'o (Tugulik) 土庫里'ye kaçmışlardır. Bu sebeple, Chün-wang sarı at başlığı ile mükafatlandırılmıştır. Eylül ayının 2 sinde, Tugulik'daki müslüman Âsi olan Ma T'ien-ts'ai 馬達才, gümrük bürosunda çalışan memurları, işçileri ve 70 Çin'li aileyi öldürmüş ve Hsien-ch'êng 沁城'e hücum etmiştir. Bunun üzerine, Chün-wang Yanggin olan Pa-hai 巴海 ve Shou-pei rütbeli Chao Ying-chieh 趙英傑'e Âsileri yakalamalarını emretmiştir. Onlar Âsileri Kuzey dağında bulunan Pan-fan-kou 板房溝'ya kadar takip edip T'ien-ts'ai ile babasını öldürmüşlerdir. 1856 Şubatında Lung-yu 龍右 yolu geçilemediğinden, rapor verilerek Su-chou, Moğolis tan'daki çölün güneyi, Kuei-hua 歸化 şehri yoluyla işenin sağlanması istenmiştir ki, gidip geliş bu yoldayız gün sürer. Pa-kat o zamanki posta istasyonları çölün kuzeyinde idi. An-hsi 安 güneyde posta istasyonu kuracak hali yoktu. Ayrıca o zamanda Hami'deki Mançu askerleri ancak 500'den biraz fazla idi. An-hsi 安'den gelen takviyeden 200 kişi ayrılıp savunmaya geçilmişse de bu kadar kuvvet kâfi gelmemiştir. Sarıklı müslümanların ve Çin'li milislerin fazla olmasına rağmen, savaş daha öğrenmemişlerdir. Bundan başka, Turfan'daki müslüman Âsiler de sık sık mey-

dan okunmuşlardır. Mayıs ayında müslümanlardan Heh-lao-wa 黑老哇 ve Su-pu-kô 蘇布格 v.s. isyan etmişlerdir. Pan-shih büyük memuru olan Cha-ko-tang-a kurşunla vurulup ölmüştür. Âsiler de Çin kalesini ele geçirmiş ve müslüman kalesine girip Chün-wang'ı tehdit etmişlerdir. Bu yüzden Chün-wang güçlük çekmiştir. Başlangıçta, Su-chou'da Komutan olan Tê-hsiang, 1,000 kişi ile ona yardım edeceğine söz vermiştir. Fakat Su-chou'daki müslümanlar da isyan etmişlerdir. Bu sebeple, askerlerinden bir kısmıyla ayrılmıştır. Haziran 1866'da, Barkul'da Komutan olan Ho Kuan, ona yardım etmesi için Yu-chi rütbeli Ling-hsiang 凌祥'a emretmiştir. Bu suretle, müslüman kalesi kurtulmuştur. Âsiler de Turfan'a kaçıp saklanmışlardır.

37 Jimsa 濟木薩, Ti-hua'nın 400 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCCC, 1, 8a. Ayrıca HTYL, 2, s.23a'da Chi-mu-sha 吉木薩 şeklinde yazılmaktadır.

38 Hui-yüan 惠遠, İli merkezinin 15 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, 1, s.9a.

39 Hui-ning 惠寧'e eskiden Bayanday denmiş olup, İli'nin 70 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC, 2, s.19b.

40 İli'deki isyanlar hakkında DT, s.24 ve Şarki Türkistan Tarihi, s.367-370'de şöyle söylenmektedir: "Aynı yılın (1862) sonlarında İli vadisindeki Türk ve Döngen'ler birleşip Çin askerlerini ve Çampan'ları yeketmişler, Alâ Han isminde bir Türk başkumandanı hükümdar seçmişler ve ona Alâ Han Sultan ünvanını vermişlerdir." Bu bilgi Çin kaynaklarında yoktur. Kaldı ki verilen tarih te yanlıştır. Ayrıca batı kaynakları hakkında bk. W. Radloff, Sibirya'dan, IV, s.411-431.

41 Ning-yüan 寧遠'a, eskiden Ku-lê-cha (Kulca) 固勒札 denirdi. Chin-ting-shih 金頂寺 de denir. Yeri, İli merkezinin 120 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC, 1, s.9a.

42 Çahar, Çahar Kalmık soyudur. Doğu Türkistan Mançu hakimiyeti altına alındıktan sonra, Çahar eyaletindeki Çahar askerlerinden 1,800 kişi İli nehrinin güneyine nakledilmiştir. Bk. SWC, 4, s.108. Ayrıca Sibirya'dan, IV, s.345 ve 414'de Çagor ve Çahar şeklinde geçmektedir.

43 W. Radloff, buna Siratu diyor. Bk. Sibirya'dan, IV, s.414.

44 Targut ve Hoit, E-lu-tê (Ölet) 額魯特'ye bağlı 4 Oyrat 衛拉特'a mensupturlar. Hoit, eskiden çok küçük olduğu için, diğer Oyrat olan Dörbet 杜爾伯特'ye tabi olmuştur. Sonra Targut, Rusya'ya göçmüştür. Onun yerine Hoit geçmiştir. O zamandan beri 4 Oyrattan biri olmuştur. Şu hale göre, Ming sülâlesindeki 4 Oyrat, Ho-sho-t'ê (Hoşot) 和碩特, Chun-ko-êrh (Cungar) 準噶爾, Dörbet ve Targut'tur. Sonraki 4 Oyrat, Hoşot, Cungar, Dörbet ve Hoit'tur. Ayrıca Mançu, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra, Targut bir daha Rusya'dan dönmüştür. Bk. Mêng-ku-yu-mu-chi 蒙古遊牧記, 11, s.279-280.

45 Yar 雅爾, Tarbagatay'ın 200 mil kuzey-batısındadır. Eskiden i-k'o-ming-a-t'ê 伊克明阿特 kabilesi burada göçebe olarak yaşamıştır. Bk. HCCC, 2, s.23a.

46 HCTC, VI, s.4308'de Mi-hsing 米興 olarak geçmektedir.

47 HCTC, VI, s. 4308'de Liu Kuang-ho 劉光和 olarak kaydedilmektedir.

48 San-kuang 三工, Urumçi'nin 20 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, I, s. 18a.

49 Mu-k'o-fa-s 穆克發額, yanlış bir yazılıştır. Doğrusu, Mu-k'o-têng-s 穆克登額'dir. Bk. HCTC, VI, s. 4309.

50 Mançu sülâlesi zamanında, her eyâletteki Komutan'ın emri altında bulunan Çin'li askerlere Chên-piao 鎮標 denirdi. Bk. TH, s. 2997.

51 Hsu Hsieh-kung 徐學功, bir Ti-hua'lıdır. Esasen general ailesinde büyümüş ve çiftçilik yapmıştır. Asiller Kung-ning'e hücum ettikleri zaman, işe göndermek için, yedi kardeşi ile birlikte bir kaç defa muhasarayı yarmışlardı. Sonra kardeşleri olmuşlardır. Kendisi milis kuvvetlerinin başına geçerek asilere karşı koymuştur. Asiller de onun gösterdiği cesareten korkmuşlardır. Bk. HCTC, VI, s. 4309. Fakat burada Hsieh-kung 學攻 olarak yanlış yazılmıştır.

52 HCTC, VI, s. 4309'da Hsi-an 西安 yolu olarak yanlış yazılmıştır. Doğrusu Hsi-nan (Güney-batı) 西南 yoludur.

53 HCTC, VI, s. 4309 ve HSMH, 6, s. 124'de Pa-hsia 帕夏 şeklinde yazılmaktadır.

54 Taşkent 塔什干, eskiden Chaj denirdi. Wei-shu: Chê-shê 者吉; Sui-shu: Shih-kuo (Taş Devleti) 石國; Hsi-yü-chi: Chê-shih 赫詩; Ching-hsing-chi: Chê-chih 赫支 ve Ta-wan 大宛; Yeni T'ang-shu: Chê-chih 赫支 ve Chê-chê 柘柘; Yüan-shih: T'a-shih 塔史 ve Ch'a-ch'ih 察赤; Ming-shih: Ta-shih-kan 達失干; Mançu sülâlesi zamanında: T'a-shih-han 塔什罕 şeklinde yazılmaktadır. Bk. HYTM, s. 70.

55 HCTC, VI, s. 4309 ve HSMH, 6, s. 124: A-ku-po 阿古柏; HCS, s. 326: Ya-k'u-po 雅庫伯; CCHW, I, 89, s. 8498: Yeh-ku-po 耶古柏 şeklinde yazılmaktadır.

56 Kuş Begi 和碩伯克, Başkumandan'dır. (Fdeyth, Trade Routes... s. 6) HCCC, 2, s. 3b ve HSMH, 6, s. 124: Hu-shih Po-k'o 胡什伯克 şeklinde yazılıyor.

57 Piçan 關展, Han sülâlesi zamanında Hu-hu 狐胡 devleti idi. Hsi-yü-t'u-chih'de eski Shan-shan 鄯善 devleti tahmini doğru değildir. Bk. HCCC, 2, s. 6a-6b.

58 HCTC, VI, s. 4309'da aynı izah vardır. Bilindiği gibi, bu yanlış bir bilgidir. Doğrusu Pa-hsia 帕夏 tabiri, "Paşa" (general) kelimesinden alınmıştır.

59 Kutuktu 胡圖克圖, Tibet'teki büyük Lama'nın ünvanıdır. Mogolcası "Hutuhtu" ve "Hutuhta"dır. Bk. Sibirya'dan, I, s. 164. Ayrıca Hu-t'u-k'o-t'u 胡土克圖 ve Hu-t'u-k'o-t'u 胡土克圖 şeklinde de yazılır. Bk. TH, s. 575 ve 2362.

60 Sumul 蘇木, Mançu, Soyon ve Kalmık'larda teşkilât bölümdür. Bk. Sibirya'dan, IV, s. 344.

61 HCTC, VI, s. 4311'de Moğol askerlerinden 3,000 kişi, Lama rahiplerinden 1,000 kişi ve Çin'lilerden 300 kişi olarak kaydolun-

maktadır.

62 Solon 素倫, Tunguz boyudur. Mançu'lar Doğu Türkistan'ı hakimiyeti altına aldıktan sonra, Şibe askerlerinden 1,000 kişi ve Solon askerlerinden 1,000 kişi v.s.'yi İli nehrinin güneyine yerleştirmiştir. (SWC, 4, s. 108)

63 Şibe 錫伯, Tunguz boyudur. Sibirya'dan, IV, s. 34vd. Şibe vekiinde geçmektedir. Ayrıca bk. Not 62.

64 Nan-hu (Güney Gölü) 南湖, büyük ve küçük olmak üzere iki nan-hu'ya ayrılmıştır. Büyük Nan-hu, Hami'nin 76 mil, Küçük Nan-hu ise, 36 mil güneyindedir. Bk. HCCC, 2, s. 15a.

65 Sui-ting 綏定, Hui-ning şehrinin 30 mil kuzeyinde olup İsmi Wu-ha-êrh-li-k'o (Ugarık) 烏哈爾里克'dir. Bk. HTYL, 2, s. 1b.

66 Ti-wo-pao 地窩堡, Ti-wo-p'u 地窩鋪'nun başka yazılış olmalıdır. Urumçi şehrinin 30 mil batısındadır. Bk. HCCC, I, s. 19a.

67 Sung-shu-t'ang 松樹塘, Chên-hsi (Barkul) merkezinin 100 mil güney-doğusundadır. Bk. HCCC, 2, s. 9b.

68 San-t'ang-hu 三塘湖, Chên-hsi (Barkul) şehrinin 240 mil kuzeyindedir. Bk. HCCC, 2, s. 9b.

69 Ta-ch'uan (Büyük Çeşme) 大泉, Chên-hsi (Barkul) şehrinin doğusundadır. Bk. HCCC, 2, s. 9a.

70 Hsiao-ch'i-hsiao 驍騎校: Mançu sülâlesi zamanında, Sekiz Bayrak askerlerinden Hsiao-ch'i Tugayları vardı. Bunlar, Hsiao-ch'i-ying-t'ung-ling 驍騎營統領 ve Hsiao-ch'i-hsiao subayları tarafından idare edilirdi. Bk. TH, s. 3259.

71 Yakup Beyin Kaşgar'ı almasından sonraki isyanlar, konumuz dışında olduğundan, burada bunlardan ayrıca bahsedilmemiştir.

II. HOKEND'LİLERİN MÜDAHALESİ

1. Ticaret münasebetleri

a. Ticaret meseleleri

CCHW, I, 56, s. 8113

1828 yılında tebliğ olunmuştur:

"Tê-ying-a 德英阿¹ v.s., kuzey yolundaki çay ile Rheum officinale'ye dair bir takım ticaret yönetmelikleri üzerinde araştırmalar yapıp alınacak tedbirler hakkında rapor vermişlerdir.

Raporda yapılan tekliflerin tafsilâtli ve yerinde olduğu belirtilmiştir. Na-yen-ch'êng'in raporuna göre, Cihangir'in karışıklık çıkaracağı, Andican'lıları Doğu Türkistan içinde ve dışında tahrik etmesi sebebiyle vukua gelmiştir. Bu sebeple, Andican'lıların çay ile Rheum officinale'yi alıp karakol dışında satmaları kesin olarak yasak edilmelidir.

Bunun üzerine İmparator, durumun yerinde dikkatle incelenip göre yönetmelik yapılmasını emretmiştir. Şimdi, Tê-ying-a v.s.'nin raporuna göre, güney yolu hakkındaki yönetmelik, Na-yen-ch'êng tarafından incelenip rapor verilecektir.

"Kuzey yolu ise, İli ve Tarbagatay'dan geçmekte ve Kazak ve Kırgız kavimleri bu yol civarında bulunmaktadır. Güney yolundaki şehirler olduğu gibi, bu yol üzerinde de ticaret yapılması kesin olarak yasak edilecektir. Çünkü karakol dışındaki Hokend'liler gibi müslüman kabileler her zaman karışık çay ve ince çay içerler ve daima kaçak olarak alıp karakol dışına getirirlermiş. Hatta İli'de kalan Andican'lılar, oradan fazla ücret alarak Kazaklarla alışveriş yaptıkları zaman, onlarla beraber bu çayları karışık olarak dışarıya götürmüşlerdi. Böylece, sene kaçak olarak karakol dışına çıkarılan çayların miktarı, 100,000 300,000 Çin kilosu tutuyordu. Bundan başka, bu Andican'lılar aynı zamanda Güherçile gibi yasak malları da gizlice götürmüşlerdir. Bu hususta, emniyeti ihlâl edilmiştir. Bu sebeple, Andican'lıların geliş ve

çaylarını kesmek için, her şeyden evvel, yabancıların kullandıkları çayın pasak etmek gerekir. Halen karakol dışına sevkolunan çay, cinsince karışık çaydır. Bunların hepsi, kuzey yolundaki tüccarlar tarafından Kuei-hua 歸化² şehrinde alınıp Guçen'den İli'ye sevkolunmaktadır. Andican'lılar bunları yeniden buradan alıp karakol dışına göndermektedirler. Bunun üzerine, çayın İli ve Tarbagatay'a gönderilmesi ve Andican'lılara kaçak olarak alması kesinlikle yasaklanmıştır. Büyük çay ve kilolu çayı ise, zaten Andican'lılar almazlar. Bunlar kuzey yolundaki tüccarlar tarafından asker ve ahali için satın alınıp sevkolunur. Malın sonra da alınıp gönderilmesi serbesttir. Ancak ikinci derece çay İli tarafından resmi mallarla birlikte ve 30,000 Çin kilosundan fazla olarak getirilecektir. Böylece Çin askerleri, istedikleri gibi çay alırlar! Son zamanlarda verilen karara göre, gelecek yıldan itibaren ikinci derece çayın miktarı on binlerce kilo artırılacak ve istenilen miktardan istediği kadar alabilecektir. Ve İli'ye gönderip orada iş için kalsın! Bu suretle, kurnaz tüccarın fırsattan faydalanması önlenmiş olacak ve asker ile ahali de pahalı çay içmeyecektir.

"Rheum officinale ise asker ve ahali'nin senelik ihtiyacı azdır. Karar verildi ki, o da çay meselesi gibi araştırılıp münasip bir tedbir alınacaktır. Çay alışverişi için, ticaret memurlukları kurulacaktır. Bu memurlar, Urumçi'deki Tu-t'ung ile Shan-kan Tsung-tu tarafından görüşmeler yapılarak İli ve Tarbagatay'ın belli yerleri seçilecektir. Bu suretle, İli-çhou 烏州³ ve kuzey yolundaki tüccarlar daha kolay kontrol edilebileceklerdir. Ancak, ticaret memuru tayin edilinceye kadar, tüccarların aldıkları çay ve Rheum officinale'lere, Urumçi'deki Tu-t'ung tarafından tasdikname verilecektir. Tasdiknamede, kontrolü kolaylaştırmak maksadıyla, malın cinsi ve kilosunu yazılacaktır. Bundan başka, askerler malın geçitlere gönderilip kontrol edeceklerdir. Eğer mallar tasdiknamede yazılı beyana uyarsa geçmesine müsaade edilecektir. Kaçak olarak alınan karışık çay ve ince çay getirilirse, kaçak kanununa göre, cezalandırılacaktır. Buna mukabil, görevli askerler mali gasbeder, saklar veya kaybolursa veya görevlerinde ihmal gösterirlerse en sert şekilde cezalandırılacaklardır. Ayrıca, karar verildi ki, K'u-şrh-k'a-la-wu-su (Kuytun) 庫爾喀喇烏蘇⁴'daki Ling-tui büyük memuru idaresinde K'uei-t'un (Kuytun) 奎屯⁵ adlı yere, bir memur tayin edilecek ve orada bir karakol kurulacaktır. Görevli memur dikkatle kontrol edecek ve gerektiği gibi teker teker kaydedip, İli ile Tarbagatay'a bildirecektir.

cektir. Tüccarlar İli'ye varınca, İli'deki büyük memur v.s., askerlik görevlendirip Ts'a-érh-ch'i (Talki) 塔爾奇⁶'deki birinci durakta daha kontrol edecektir. Şehre girdikten sonra, memurlardan T'ung-chih sorumlu olacaktır. Kendisi dosya hazırlayıp kaydedecek ve her ay yekûn yapıp mufassal rapor verecektir. Aynı zamanda Tarbagatay'da Ts'an-tsan büyük memuruna aynı şekilde hareket etmesi bildirilecektir. Bunun yanında, İli bölgesi içindeki karakollarda, Kazak'ların yaptıkları alışverişler Hsieh-ling gibi subaylar vasıtası ile kontrol edilecektir. Bu subaylar, çay ve Rheum officinale'lerin kaçak olarak karakol dışına katıyen çıkarılmamasını sağlamak için tüccarlarla bir kontrat yapacaklardır. Buna rağmen kaçakçılık olayları vukubulursa, her iki taraf birden ağır şekilde cezalandırılacaktır. Bu suretle Andican'lilerin geliş gidişi kesilecektir. Bundan başka, görevli T'ung-chih memur gibi memurlara, her zaman dikkatle kontrol etmeleri hususunda tebliğat yapılacaktır. Kaçak olarak alınıp saklanmış çay tesbit olunursa daha ağır cezalara çarptırılacaklardır. Esasen İli ve Tarbagatay'da resmî çaydan içecek hem zengin hem dürüst bir aile yoktur. Karar verildi ki, Urumçi'deki Tu-t'ung'un ticaret memurluğunu kurmasından sonra tüccarlar ikinci derece çayı sevkettiklerinde fatura üzerinden satış yapmalarına karar verilmiştir. Büyük çay ve kilolu çay ise, Guçen'deki ticaret memurunun müsaadesine tâbidir. Çayın İli ve Tarbagatay'da satılması Tu-t'ung'un vereceği tasdiknameye bağlıdır. Ne fatura ne müsaade ne de tasdikname olmazsa, kaçak muamelesine tâbi tutulup cezalandırılacaktır. İli'nin senelik çay ihtiyacı tesbit yoluyla ancak bir yıl sonra belli olacaktır. Böylece tesbit olunacak ihtiyaç rakamı Shan-taung-tu ve Urumçi'deki Tu-t'ung'a bildirilecektir. Tâ ki fatura ona göre verilsin! Her zaman böyle hareket olunsun!"

CGHW, I, 56, s. 8114

1828'de tebliğ olunmuştur:

"Na-yen-ch'êng v.s., yabancıların alışverişlerini sıkı bir şekilde kontrol etmek ve bozulmuş, tefessüh etmiş alışkanlıkları ortadan kaldırmak maksadile ticaret mahalleri kurulmasını hedef tutan bir rapor vermişlerdir.

"Kasgar ve Yarkend sınırda bulunmaktadır. Karakol dışındaki kabilelere mensup tüccarlar, buralara gelmek için Hokend'den geçmemelidirler. Bu kabilelerin hepsi ticaret ile iştigal etmektedir. Hokend ile ola-

ticari münasebetleri kesmekle, bu gibi sadık ve uslu kabilelerin geçimlerine de tesir edilmiştir. Bu doğru değildir. Şimdi, onların raporlarına göre, mühim geçitler araştırılıp bulunacak ve Kazak'ların İli'de ticaret yapmasını mümkün kılan yönetmelik gibi bir yönetmelik oralarda onlara da uygulanacaktır.⁷ Onlar için, en iyi çare budur.

"Yapılan teklife uygun olarak verilen karara göre, Karanga 喀浪圭 karakolunun dışında Ming-yul 明約洛 adlı yer de ticaret mahalli kurulacaktır. Aynı zamanda, kulesi de tamir edilecek ve genişletilecektir. Tu-seü 都司 ve Shou-pai 守備, 200 asker emirlerine alarak oraları idare ve kontrol edeceklerdir. Bütün malların alışverişinde, İli'deki ticaret yönetmeliği uygulanacaktır. Rapor da belirtildiği üzere, bundan sonra ticari malların fiatları görüşülüp tesbit olunacak ve mallar birbirleriyle mübadele edilecektir. Bu suretle, Çin'in madeni parasının karakol dışına çıkmaması sağlanmış olacaktır. Eğer tüccar ve halktan gümüş para kullananları görülürse, aldıkları mallar müsadere edilecek ve bundan başka, ağır şekilde cezalandırılacaklardır. Böyle bir hareket, şüphesiz sınır idaresinde, yerinde bir tedbirdir. Yalnız kendi namına hareket etmesi ve görevinde zamanla ihmal göstermemesi hususunda dikkatini çekmek gerekir. Bundan sonra, büyük memur v.s., her zaman gayretle araştıracaklar ve daima yönetmeliğe göre hareket edeceklerdir. Asla ihmal olunmasın ve karışıklığa sebebiyet verilmesin!"

CGHW, I, 56, s. 8114

1828'de tebliğ olunmuştur: "Daha önce, karakol dışındaki kabilelerin hepsi ticaret ile iştigal etmişlerdir. Hokend ile olan

ticari münasebetleri kesmekle bir çok yabancıların zor duruma düşmesinin sebebiyet verilmiştir. Bu doğru değildir. Onun için Na-yen-ch'êng v.s.'nin raporlarında teklif edilen ticaret yönetmeliği kabul edilmiş ve buna göre hareket edilmiştir. Şimdi, Buhara da ticaret yapmak için saygı ile ricada bulunmuştur. Bu kabile de Asi Cihangir'in ailesini saklamıştır. Buna rağmen, Hokend gibi şailere açıkça yardım etmemiştir. Bu sebeple ticaret ricası kabul edilebilir. Ancak gayet dikkatli araştırma yaparak Hokend tüccarlarının fırsattan faydalanmalarına imkân verilmemelidir. Yoksa uygun olmaz. Maksat Hokend ile ticari münasebetleri kesmektir. Aksi halde yabancıların tuzasına düşülmüş olur; Hokend'e göz dağı verilmediği gibi diğer yabancılar da büyük altından güllerler. Şimdi, Na-yen-ch'êng'in yaptığı araştırmaya göre, Buhara Hokend'in hareketinden gerçekten çok mutasarrır olmuştur; bu sebepten, K'ala-t'i-chin (Kara-tigin) 喀拉提錦 ve Pa-ta-k'o-shan (Badakşan) 達克山⁸ yoluyla buraya gelmeyi çok istemektedir. Bu istek yerine getirilecektir. Fakat gene de teyakkusu elden bırakmamalıdır. Elverişli ki Hokend ile birleşerek isyan etmelerine imkân bırakılmasın! Hatalara sebebiyet verilmesin!"

OTPO, s. 288

1828'de tebliğ edilmiştir:

"Andican'lılar daima ticaret yapmak için karakola girmiş ve Çin kitasından Rheum officinale, çay ve güherçile alıp diğer yabancılarla satmışlardır. Bu gibi şeyler çok kötüdür. Bundan sonra, İli'deki ticaret mahalline derhal memurlar tayin edilecek ve görevlerine başlayacaklardır. Andican'lılar karakola kadar gelip, alışveriş yaptıktan sonra ayrılacaklardır. Aileleri ve malları şehirlerde bırakılmaz. Bu suretle isyanlar önlenmiş olacaktır."

OTPO, s. 388

1828'de tebliğ edilmiştir:

"Verilen karar gereğince, İli'de 10 seneden fazla oturan Andican'lılara, siraat yapmaları için müslüman ailelerin yanında kalmalarına müsaade edilmiştir. Fakat evlenmeleri ve mülk edilmeleri yasaktır. Ayrıca, güney yolunda oturan ve henüz kovulmayan yabancıların hepsi müslüman aileler nezdinde toprak işleriyle uğraşabilirler. Kanunlara aykırı hareketleri görülürse, hemen dışarıya atılacaklardır. Her sene bu

bir kısmı kovulursa sayıları değişeceğinden sayım yaptırılacak ve bu hususta bir rapor verilecektir."

OTPO, I, 56, s. 8113-8114

1828'de tebliğ olunmuştur:

"Hokend'liler daima ticarettен istifade ederek diğer yabancıları baskıdan mahrum etmişlerdir. Bundan başka, kendileri de kıymetli malları gibi Asi Cihangir'in ailesini saklamışlardır. Bu defa, Andican'lılar karakol dışına kovulmuşlar ve fazla olarak çay ve Rheum officinale alışverişleri de kesilmiştir. Ticaret bakanları olan Ming-pa-shih (Bin-pa) 明巴什 Mai-ma-t'ê Hsi-li-p'u (Mahmad Şerif) 邁瑪特習里譜, Şalümanlardan Ohih-mao-lo (Cemal) 之毛洛 adlı bir Hakim Begi tarafından teşvik edilmesi neticesinde bir kimse ile mektup göndermiştir. Bu mektupta kullanılan tabirler, eskisi gibi mağrur ve kaba değilse de, gene de matluba muvafık görünmüyor. Bu sebeple, görüşme teklifi Na-yen-ch'êng v.s. tarafından kabul edilmemiş ve karakol dışına atılmıştır. Yaşadıkları hareket çok doğrudur. Ticaret münasebetleri kesileliden beri, yabancı kabileler çok güçlük çekmiş ve Hokend'den şikâyet etmişlerdir. Her takdirde yasağa dikkat ve gayretle devam olunursa, Hokend'in sıkıntısı zamanla artacağı şüphesizdir. Sonunda bize boyun eğmek zorunda kalacak ve bir daha da kafa tutmaya cesaret edemeyecektir. Diğer taraftan, Hokend'in barış isteğinin ciddiyetine inanılıp kabul edilirse, bu hareket, onun diğer yabancılar nezdinde itibarının artmasına yol açacaktır. Bu takdirde onun tuzasına düşülmüş olmaz mı? Na-yen-ch'êng v.s., bunu anlayıp ona göre uygun bir tedbir düşüneceklerdir. Ayrıca, her takdirde önemli geçitler dikkatle araştırılıp kontrol edilecektir. Biraz çay ve Rheum officinale'lerin alınmasına bile müsaade edilmeyecektir. Karakol dışındaki uslu kabileler ise, ticaret yönetmeliğine göre alışveriş yapacaklardır. Ancak, Hokend'li tüccarların kühazlıkla işe karışmalarına imkân bırakılmıyacaktır. Yoksa yabancılar büyük altından güllerler. Şimdi, esir Çin askerleri ve müslümanlar geri verilmişlerdir. Zaten bu husus, duruma fazla tesir etmez. Asi Cihangir'in ailesi, Hokend'de saklanmış olsa bile bunun üzerinde fazla düşünülmeğe ve teslim olmaları için onları zorlamaya değmez. Çünkü, Na-yen-ch'êng v.s.'nin raporlarında şöyle söylenmiştir: Cihangir'in oğlu, Büzrük, en kötüsünden, olsa bile bir Cihangir kadar olur. 10-20 bin asker onu bastırmaya yeter. Bu

sebeple onun ne önemi vardır? Bu itibarla, Na-yen-ch'êng, imparatora daha önce verilmiş olan emirlerini tatbik ederek Hokend'e atılmış olan âsinin ailesinin tesliminde ısrar etmeyecektir. Eger Hokend, ticaret münasebetlerinin kesilmesi dolayısıyla hakikaten pişman olur ve Cihangir'in ailesini teslim etmek suretiyle isyanın kökü kazınırsa çok iyi olacaktır. Aksine, tehdit edilmesine rağmen, sanki bulunmaz bir malın gibi bu aileyi saklamakta devam eder veya gerçekten bir şey vasi göze alırsa bu takdirde yapılacak şey tıpkı ağacın gövdesinden yeni bir dal çıkmış gibi daha karışık olacak değil mi? Bundan başka Na-yen-ch'êng iade olunan Çin askerleri ve müslümanlardan Tê-k'o-chi-pu 德克金布 'ya Hokend'in durumunu sormuştur. Acaba o yalan söylemiş olabilir mi? Tafsilat vermiş mi? Karar verildi ki, esir olan Çin askeri ve müslümanlardan hem akıllı hem de sadık olanlar seçilip İshak ile beraber, onlara teker teker sorulacak, böylece Hokend'in durumu birer birer dikkatle araştırılıp bir rapora bağlanacaktır."

CHW, I, 56, s. 8114

1829 yılında tebliğ edilmiştir:

"Jung-an, çay ve Rheum officinale'nin kaçak olarak yabancılara satılmasının yasaklanması ve bunun tatbikati hakkında bir rapor vermiştir.

"İnce ve karışık çayların, İli ile Tarbagatay bölgelerine sokulmasını yasaklamak için, Kurkara-usu'ya bağlı Kuytun adlı yerde karakol kurulmuş ve kontrole başlanmıştır. Bir sene içinde Batı ve Kuzey yörelerindeki kaçakçılar tamamen temizlenmiştir. Andican'luların da diğerleriyle birleşerek kaçakçılık yapmaları önlenmiştir. Bundan başka, İli ve Tarbagatay'ın ihtiyacı olan ikinci dereceli çay ile büyük ve küçük ve kilolu çaylar, görevli tüccarlar tarafından her zamanki gibi sağlanmış ve günlük hayatta hiç bir zaman darlık yaratılmamıştır. Şimdi, bu bölge artık sükûnete kavuşmuştur. Karar verildi ki, İli genel ve Tarbagatay'daki Ts'an-tean büyük memuru, ince çayın dahile sokulmaması için, Kuytun'dan asker sevk edilip dikkatle kontrol yapılmasını emreceklerdir. Bundan başka, Kuytun ve Talki'deki birinci kademede bulunan askerlerin gasp, rüşvet ve kasden savaçlama gibi yolsuz hareketlerine asla müsamaha gösterilmeyecektir. Bu hareketleri yapanlar olursa, tüccarın ve ahalinin şikâyeti dikkate alınacak, yapanlar iki kat cezaya çarptırılacaktır. Ayrıca, sınırdaki karakolların

her zaman dikkatle korunacaktır. Zamanla biraz da olsa, asla ihmal gösterilmeyecektir."

CHW, I, 56, s. 8114

1830 yılında tebliğ olunmuştur:

"Kaşgar v.s. yerlerdeki tüccarların ve müslümanların karakollara girip çıkarak kaçakçılık yapmalarını önlemek maksadıyla hazırlanan ceza tasarrufları tasdik edilmiştir."

CHW, I, 56, s. 131-132

"1831 yılında, Pi-ch'ang, Kaşgar'daki Ts'an-tean büyük memuriyetini tayin olundu. Hokend, büyük bir Çin kuvvetinin geldiğini ve İli, Uç Kaşgar'dan olmak üzere üç koldan Hokend üzerine hücumla geçtiğini haber alınca, savunmak için, sınırların iki tarafında setler inşa etti. Ayrıca, Rusya'ya elçi göndererek yardım talebinde bulundu. Rusya ise, Hokend ile Çin arasındaki savaşın yeni başlamış olduğunu ileri sürerek Hokend elçisinin Rusya ülkesine girmesini kabul etmedi. Bu suretle, dışarıdan bir yardım alamayan Hokend, Çin'e ticaret münasebetlerinin yeniden kurulması teklifinde bulundu. Bunun üzerine, imparator, Ch'ang-ling ile Yü-lin'in Kaşgar gitmelerini ve Yang Fang'ın dönmesini emretti."

"Temaiz ayında (1831) Ch'ang-ling Kaşgar'a geldi. Hokend'den gönderilen üç elçi, cereyan eden olayları anlatıp ticari münasebetlerin yeniden kurulmasını teklif ettiler. Başka teklifleri olmadığını söylediler. Bu teklife karşılık, Ch'ang-ling, âsi liderin teslim edilmesi ve esir Çin askerleri ile ahalinin serbest bırakılması şartını ileri sürdü. Bu elçilerden ikisi iade olunmuş, öbürü ise rehine olarak tutulmuştu. İki ay karşı teklife cevap verilmedi.

"Ekim ayında (1831) Hokend, iki elçisiyle beraber gitmiş olan Börk Çin'e yeniden gönderip şu cevabı verdi: "Esir Çin askerleri ve ahalinin serbest bırakılabilir. Ancak âsi liderin bağlanıp teslim edilmesi, Karan'a aykırıdır. Bundan başka, ticaret münasebetlerinin yeniden kurulabilmesi için, vergi alınmaması ve daha önce Hokend'lilerin gasbe edilmiş mülklerinin geri verilmesi şarttır." Bu talep, ilk teklifden farklı idi.

"Ch'ang-ling, sınır emniyeti için alınacak tedbir konusunda şöyle

söylemiştir: "Hokend ile, Buhara, Ta-şrh-wa-ssü (Darvas) 達爾瓦斯 ve Kara-tigin v.s. kabilelerin arasında anlaşmazlık vardır. Hokend'in kendisine bağlı Taşkent ve Andican gibi yedi yerde¹⁰ kaleleri yoktur. Bu sebeple harpte daima atlı ile hücum etmektedir. Fakat at üzerinde tüfeklerle zor atış etmektedir. Eğer tüfekli orduya raslarsa, hem kaçmaktadır. Bundan başka, karakol dışındaki Kırgız ve Kazak'lar da Hokend'in zulmünü görmüşler ve Çin kitası içine göçmek istemişlerdir. Karakol içindeki müslümanların hepsi de Hokend'in yağmalamasından nefret ederler. Bu itibarla, Hokend tecavüzde bulunmak isterse, Çin askerlerinden 30-40 bin kişilik seçme askerle İli ve Uç sınırlarından Hokend'e üç koldan hücum edileceği söylenebilir ve Buhara v.s. yerleri birden harekete geçileceği önceden haber verilsin. Bu takdirde, Çin askerleri Hokend'in içine daha girmeden, üç almak isteyen komşularıyla birlikte savaşacaklardır. Dört tarafından düşmanları ile çevrilecek ve bir vuruşta temizlenecektir. Buna mukabil, Çin askerleri tek başına sınır dışına çıkarsa, münasebetler gergin bir safhaya girecektir. Çünkü bu takdirde ev sahibi ile müsafir arasındaki münasebetlerin değiştirilmesi gibi bir durum hasıl olacaktır. Hem de mesafe Karanga karakolundan Hokend'e kadar 600 Çin milinden fazladır. Bu iki yer arasında, Hokend ile Pu-lu-k'o 布鲁克¹¹'nin sınır oldukları yerde T'ieh-lieh-k'o-ling (Terek Dawan) 鐵列克嶺¹² bulunmaktadır. İki dağ arasında nehir akmaktadır. Böyle bir araziye bir kişinin bile gitmesine müsaade edilmesi çok tehlikeli olup dağın öbür başına iki günde bile ulaşılmaması pek mümkün değildir. Yani Çin askerlerinin sefer yapmasına değmez. Bu durumda, eskiden beri tutuk bulunan bir Hokend elçisinin geri gönderilerek Hokend'i ikna etmesi, ayrıca, fırsattan istifade edilerek Börk olan Huo-şrh-tun 霍爾敦'un mektup ile bu yerin kontrolünü sağlaması düşünülmüştür."

"İmparator bunların hepsini kabul etmiştir. Hokend umulmadık bir sevinç göstermiş olup ticaret yapmak için mümessillerini hemen göndermiş, mukaddes kitabını tutarak yemin etmiş ve Çin'e hediyeler vermiştir."

COHW, II, 138, s. 8984

1831'de tebliğ olunmuştur:

"Ch'ang-ling v.s.nin yeniden kalkınma üzerinde verdikleri rapora göre, çay ve Rheum officinale yasağı kaldırılmalıdır. Uzaktaki kabileler de sadakat arzemiş ve hediye sunmuşlardır. Ayrıca, Hokend, atların elebaşlarını teslim etmek suretiyle af dileyip sadakat gösterdikten sonra, ticaret yapmasına müsaade edilmelidir.

"Bu suretle Hokend denenmelidir. Geçen sene (1830) karakola giren atların elebaşlarının isimlerini havi liste görevli general v.s. ye verilmiş ve yakalanmaları cihetine gidilmiştir. Onların çoğu muhakkak tevkif edilecek ve kaçmalarına, saklanmalarına imkân bırakılmıyacaktır. Ancak karakol dışındaki yabancılar içinde hilekârlar çoktur. Atların elebaşlarını bağlayıp teslim etmeleri için büyük bir mükâfat isteyeceklerdir. Asla kanılmasın! Yabancılar gülmüş olunsun!"

COHW, I, 29, s. 7813

1832'de tebliğ olunmuştur:

"Ch'ang-ling v.s. raporlarını vermişlerdir. Karakol dışındaki yabancılar karakola girip alışveriş etmiş ve vergi alınmamasını rica etmişlerdir. Şimdi, Hokend affedilip ticaret yapmasına müsaade edilmesinden başka, vergi alınmamasını da rica etmiştir. Kanun karşısında hepsi eşit olduğu için, bundan sonra Yarkend ve Kaşgar'daki karakolların dışında bulunan kabileler ile Kırgız'lar da karakola girip vergi vermeden ticaret yapacaklardır. Bu, onlara bir lütuftur. Bu lütuftan istifade etsinler; kendilerine her türlü kolaylık gösterilsin!"

COHW, I, 56, s. 8114

1832'de tebliğ olunmuştur:

"Ha-liang-a 哈浪阿¹³ v.s.nin verdikleri raporlara göre, Hokend Hanı Mai-mai-ti-li (Mahmad Ali) 邁買底里¹⁴, elçisini ve 100 den fazla Andican'lı tüccarı göndermiştir. Bunlar, Kaşgar'da isyan eden Karan müslümanlardan 80'den fazlasını da yanlarında getirmişlerdir. Ayrıca bunların malları, atları ve koyunları da karakol içine alınmıştır. Ha-liang-a v.s. de Hokend elçisi olan Tiao-ko-şrh-pai (Tugel Bay) 刁高拜 v.s. ye İmparatorun lütuftâr emrini ileri sürmüştür: "Hokend, vergisiz olarak alışveriş yapacaktır." Elçisi de İmparatorun

tesirinden korkmuş ve işgüçsüzlüğünden duygulanmış olarak candan teşekkür etmiştir. İmparator bunun hakkında bir rapor okuyunca çok sevinip demiştir ki, mademki Hokend tövbe edip itaat arz etmiştir; o halde geçmiş bütün kabahatleri affedilecek ve karakol içine girip vergisiz olarak ticaret yapması kabul edilecektir. Aynı zamanda, Ha-liang-a v.s. , Hokend ile Çin tüccarları arasında ticaret yaptırmak üzere, müslüman tüccarların Hokend elçisine uygun bir fiyat vermesini sağlayacaktır. Ayrıca karışıklık çıkarmamaları için, Çin memurlarının aralarına sokulmaları yasak edilecektir. Bundan başka, sekiz şehirdeki¹⁵ müslümanların işlerine bakmak, Pi-oh'ang'in asıl vazifesidir. Her zaman dikkatle kontrol etmek suretiyle yanlışlıkları önliyecek ve sonsuz bir sınır emniyeti sağlayacaktır. Buna mukabil, şayet kendisi idaresizlik gösterir veya rüşvet almak gibi kanunsuz işlere sapıp isyana sebebiyet verirse, Ts'an-tsan büyük memuru olan Pi-oh'ang cezalanacaktır."

CCHW, I, 56, s. 8116

1858'de tebliğ edilmiştir:

"Fa-fu-li ile Yü-jui, Hokend elçisi ile ticarî münasebetler hakkında yapılan görüşmelere dair bir rapor vermişlerdir.

Asilerin elebaşısı olan Veli Han, Kaşgar'da karışıklık çıkarmıştır. O, en günahkar, en kötü insandır. Şimdi, Hokend'e kaçmıştır. Fa-fu-li v.s., ticarî münasebetlerin, ancak Veli Han'ın tesliminden sonra başlayabileceğini Hokend'e bildirmişlerdir. Bu da güzel bir tedbirdir. Ancak, Hokend'deki B-şrh-hsin (Arşın) 廣滿心¹⁶ Begi v.s.'nin açıklamalarına göre, Veli Han isyan ettikten sonra, başkalarının ona kaçımasını önlemiş ve ayrıca Veli Han'ı da yakalayıp hapsedmiştir. Eğer ticaret yapmaya müsaade edilirse, mukaddes kitaba göre, asi elebaşısı bizzat kendisi cezalandırılacaktır.

"Hokend bu teminatında yine samimi görünmüştür. Mademki, onların mukaddes kitablarına göre, Höca'nın bise teslim edilmesi mümkün değildir; şu halde, ticaretin kesilmesi tehdidi ile elebaşının zorla teslim ettirilmesi yoluna gidilse acaba bu başka bir olaya sebep olabilir mi? Eğer Hokend Veli Han v.s., asi elebaşlarını mukaddes kitabına göre muhakkak cezalandırarak olursa ticarî münasebetlerin yeniden başlamasına izin verilebilir. Bu cezalandırmanın gerçekten yapıp yapılmadığını .

fazla düşünmek gerekmez. Bu, gizlice öğrenilip bir rapora bağlanmaktadır. Çünkü şimdi sınırda sükûnet vardır. Bu husus bir savaşa da yol açamaz. Fa-fu-li v.s. büyük memurlar, müslüman halkı teskin etmelidirler. Ve asilerin fırsattan istifade ederek karışıklık çıkarmamalarına bilhassa dikkat etmelidirler."

NOTLAR

¹Tê-ying-a 德英阿, İli generalidir. 1826'da vazifesine başlamıştır. Bk. HCTO, II, s. 1065.

²Kuei-chou 貴州 eyâletine ait bir şehirdir.

³Kansu eyâletinin merkezidir.

⁴Kurkara-usu 庫爾喀 烏蘇, Hsi-yü-t'u-k'ao 西域圖考 'da T'ang sülâlesi zamanındaki Yeh-ho-shou-cho 葉河子根 sanılmaktadır. Bugünkü ismi, Wu-su (Usu) 烏蘇'dur. Ayrıca, Sibirya'dan, IV, s. 412'de Karkara-usu şeklinde yazılmaktadır.

⁵Kuytun 奎屯, Kurkara-usu'nun doğusunda bulunmaktadır.

⁶İli'ye ait 8 şehirden biridir. Hui-yüan şehrinin 30 ml kuzey-batısındadır. HCCC, 2, s. 19b: T'a-lê-ch'i 塔勒奇 şeklinde. Batı kaynaklarında "Talki", "Tardji" ve "Tarcı" olarak geçmektedir. Bk. Sibirya'dan, IV, s. 311.

⁷Kazak'lar, liderleri tarafından İli ve Tarbagatay'a getirilerek karakoldaki memurlar tarafından kontrol edildikten sonra, içeriye girebilirlerdi. Alışveriş sırasında da Çin memur tarafından idare edilmekte idiler. Bk. HCTO, II, s. 725.

⁸Badakşan 巴達克山, Kao-sêng-chuan: Po-to-ch'a-na 波多義那; Hsi-yü-chi: Po-to-ch'uang-na 鉢鐸創那; Yeni T'ang-shu Ti-li-chih 新唐書地理志: Pa-t'ê-shan 拔特山; Yüan-shih: Pa-ta-ha-shang 巴達哈傷 ve Pa-ta-shan 巴達山; Ming-shih: Pa-ta-hei-shan 巴塔黑商 şeklinde geçmektedir. Ayrıca, E. Chavannes'e göre, Hindu-kuş'un kuzeyinde aynı ismi taşıyan bir şehir de vardır.

⁹Bu suretle, Hokend ezilmiş; aynı yılda Çin ile harbetmeğe başlamıştır. Fakat harpte, sonunda mağlubiyete uğramış ve geriye çekilmiştir. Olay hakkında bk. "Yusuf Hoca'nın İsyanı".

¹⁰Hokend'de 8 büyük şehir vardır. Hokend'den başka yedisi şunlardır: Huo-ohan (Hocend) 霍占, Ma-şrh-chi-lang (Margelan) 瑪爾濟朗, Andican, Na-mu-kan (Namangan) 那木干, T'a-shih-kan (Taşkent) 塔什干, Huo-shih (Os) 霍什, K'o-la-p'u (Kulab) 科拉普. Bk. HCTO, I, s. 201.

¹¹Pu-lu-t'ê (Burut) 布魯特'nin yanlış yazılışı olmalıdır.

¹²Bk. Hideo Matsuda, The Geo-historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region, s.180-181.

¹³Ha-liang-a 哈喇阿, 1830'da Kaşgar'daki Ts'an-tsan büyük memuru idi. 1831'de bu memuriyet Yarkend'e nakledildiğinden o da Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru oldu. Bk. HOTO, II, s.1079.

¹⁴OCHW, IV, 321, s.1062'de Mai-mai-ti-li (Mahmed Ali) 邁買底哩 olarak yazılıyor. HCTC, I, s.207'de Mai-t'a-lien (Madali) 麥大連 ve Mo-ha-ma A-li (Mahmed Ali) 邁哈馬阿里 şeklinde yazılışı da vardır.

¹⁵8 şehir şunlardır: Kaşgar, Yarkend, Yangışar, Hoten, Aksu, Kuça, Uç ve Piçan. Bk. SWC, 4, s.113.

¹⁶Arşın Begi 阿爾申貝克, elli kişinin vergisini toplamaktadır. Bk. HCTC, II, s.1007.

b. Aksakal tayıni

Forayth, TR, s.4-5

"Hokend ile Çin arasındaki ilk münasebetler, Akbeg idaresi zamanında başlamıştır. ¹O zaman pek çok Hokend'li tüccar Kaşgar'a gelip yerleşmiştir. Çin hükümetinin müsaadesiyle. Hokend Hanı, konsolos mahiyetinde olmak üzere, bir aksakalı Kaşgar'kaki ticaret işlerini tedvire memur etmiştir. Ayrıca Hokend'li tüccarlardan 'Chihal Yeki' (Yanf 1/40) nisbetinde vergi almıştır.

"İşte, Aksakallık sisteminin başlangıcı budur ve bu sistem Türkistan'ın özelliğini teşkil eder. Tatbik edildiği takdirde bugün bile bu sistemden pek çok faydalar elde edilecektir.

"Hokend Hanlığı devresinde, Aksakallık sisteminin geliştirilmesi için, bir elçilik heyeti Pekin'e gönderilmiş ve Doğu Türkistan'ın başlıca şehirlerinde aksakalların tayıni edilmeleri istenmiştir. Ayrıca, Yarkend'e ithal edilen Tibet emtiasından da vergi alınması ricasında bulunulmuştur. Çin İmparatoru, bu talebi kabul etmemiş ve Tibet emtiasından vergi almamaya devam etmiş ise de, Hokend Hanının Yarkend, Hoten, Uç ve Aksu v.s. şehirlerine aksakallar tayıni etmesine muvafakat etmiştir. bun

dan başka, Badakşan Mir'in Yarkend'de aksakallık kurmasına da müsaade edilmiştir. Demek ki, Tibet'li tüccarlar, bundan sonra aksakal idaresi altında, Çin'e hiç bir vergi vermemiş ve istedikleri gibi alışveriş yapmışlardır. "

Schuyler, Turkestan, I, s. 342

"(Yusuf Hoca'nın İsyanından sonra) Kaşgar'luların nüfusça azalmaları ve Çin ile Hokend arasındaki devamlı düşmanlık sebebiyle, Çin'liler eskiden yaptıkları gibi hediye suretiyle bozulmuş olan barış ve huzuru yeniden sağlamak istemişlerdir. ²Çünkü Çin'liler önceleri barış ve huzur için Hokend'e bol para vermişlerdi. ³1831 yılında, Alim Patçna ⁴adında bir Hokend elçisi Pekin'e gelip bir antlaşma akdetmişti. Demek ki, Hokend Hanı, Aksu, Uç, Kaşgar, Yangışar, ve Hoten'e ithal edilen yabancı emtialardan vergi alacaktı. ⁵Bundan başka, adı geçen şehirlerde vergi toplamak ve müslümanları korumak için, aksakal istihdamına devam olunacaktı. Buna karşılık, Hokend Hanının Hoca'ları gös hapsi altına alıp isyanlardan menetmesi ve isyan çıkarsa, Hoca'ları cezalandırması sorumluluğu vardı. Bu suretle, Hokend'in tesir sahası içine komşusu olan Kaşgar da girmiş bulunuyordu. ⁶"

OCHW, I, 56, s.8114-8115

1833'de tebliğ olunmuştur:

"Ch'ang-ch'ing v.s., Hokend'in tüccarların başı (Aksakal) sıfatı ile mal vergisini alması üzerinde soruşturma yapıp bir rapor vermişlerdir.

"İmparator raporu inceleyip gerekli emri vermiştir. Bu emre göre, Hokend Hanı, ticarî işler mümessili olan Arşın Begi Mi-êrh-tsa-a-i-p'u (Mirza Alp) 密爾雜阿依普 'yı karakol içine gönderecek ve Yarkend v.s. şehirlerde haraç almak için, emin, güvenilir birisini tüccar başı (Aksakal) tayıni edecektir. O da kendisine bağlı olmak üzere adamlarını seçsin. Ancak diğer kabilelerin karakol içindeki alışverişlerinde Hokend'deki tüccar başı tarafından onlardan mal vergisi alınması kabul edilemez. Ts'an-tsan büyük memuru olan Ch'ang-ch'ing, bu işte çok doğru hareket etmiştir. Ancak, ifade ve üslûba son derece

dikkat etmek gerekir.

"Bildirilecek ki, Büyük Çin İmparatoru, yabancı kabilelere daima hakkaniyet çerçevesinde muamele etmektedir. Senin (Hokend) vergisiz olarak ticaret yapman kabul edilmiştir. Diğer kabilelerden mal vergisi alınmamalıdır. Aynı işe ayrı muamele yapılamaz. Ts'an-tesan büyük memuru olan ben, İmparatora düşüncesizce rapor vermeğe cesaret edemem. Hana bunları anlatacaksın. Her zamanki gibi ticaret yaparsa Çin İmparatorunun sonsuz lütfuna mazhar olur. Hokend'in mümessilini böyle açıkça anlatırsan, o da kötü yollara sapamaz. Hokend'in mümessili güzellikle itaat etsin! Onu, İmparatoru ileri sürerek korkutmak, kendisine gözdağı vermek gerekmez. Yabancıların durumu sakin ise örneğe göre, çağrılıp ikramda bulunulacak ve ondan sonra karakol dışına çıkarılacaktır."

COHW, I, 56, s. 8115

Bir daha tebliğ edilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s., Hokend mümessilinin ikna edilerek itaatını arzemesi ve ikram edildikten sonra hediye verilip karakol dışına gönderilmesi üzerinde bir rapor vermişlerdir.

"Hokend Hanı, bir tüccar başı (Aksakal) tayin edip diğer kabilelerden mal vergisi almak için, daha önce Arşın Begi olan Mirza Alp'i karakol içine göndermiştir. Yanggin ile Hakim Begi v.s., Ch'ang-ch'ing v.s. tarafından tayin edilip hemen ikna etmeğe gitmişlerdir. Tekrar tekrar anlatılması üzerine, Hokend mümessili kendisinin haksız olduğunu anlamış ve hiç bir münakağa edememiştir. O sırada alışveriş yeni bitmişti. Kendisinin karakol dışına çıkması rica edilmiş ve bundan sonra eski ticaret yönetmeliğine göre işlerin yürütülmesi, kendisine söylenmiştir. Ch'ang-ch'ing de onu çağırıp görüşmüş ve şöyle söylemiştir: "Mademki sen tövbe ediyorsun. O halde seni cezalandırmıyacağım. Hokend Hanına söyleceksin. Bundan sonra korku nedir bilsin. Bu takdirde İmparatorun sonsuz lütuflarını görecektin. Haksız şeyleri hiç düşünmes."

"Hokend mümessili yere uzanıp kafasını vururcasına, düşüncelessiz olduğunu kabul etmiş ve sadakat arz etmiştir. Bu sebeple, Ch'ang-ch'ing hemen ona ikram etmiş ve Çin parası, ipekliler ve çay v.s.

vermiştir. Sonra da Çin askerleri, Bürk ve müslümanları görevlendirecek onu karakol dışına çıkarmıştır. Fakat Hokend mümessilinin şimdi çok uslu, itaatlı olmasına rağmen, tıpkı köpek, keçi'nin gene de deşebileceğini hesaba katılmalı, her an dikkatli ve müteyakkız bulunmalıdır. Bu teyakkuz onun istilâ hirsını önleyecektir.

"İmparator bu görüşü çok doğru ve yerinde bulmuş ve şöyle devam etmiştir: Mademki Hokend mümessili itaat edip sadakat arz etmiştir. O halde, Hokend Hanı bundan sonra her zamanki gibi sükûnetle ticaret yapabilir. Şayet yeniden ihtirasa kapılırsa, biraz olsun karışıklık çıkacaktır. Bu sebeple, Ts'an-tesan büyük memuru olan Ch'ang-ch'ing v.s., askerlerine talim yaptıracak ve karakol içinde ve dışında dolaşıp gözetime devam edeceklerdir. Bundan başka, her şehirdeki Pan-shih büyük memuru ve Ling-tui büyük memuru v.s. ye de bu hususu bildirileceklerdir. Onlar hep birlikte gayret ve dikkatle talim edip karışıklık çıkmasına meydan vermeyeceklerdir. Bunların işleri de önceden hazırlanacaktır. Kahat, işleri mükemmel, bakımlı asker yorgun düşmanları beklerdir. Birbirleriyle kaynaşıp yardım edeceklerdir. Böylece, iyi hazırlanmış olunursa, isyanlardan çekinmeğe lüzüm yoktur."

COHW, IV, 321, s. 10622

"1855 senesinin ilkbaharında, Hokend elçisi Pekin'e gelip Badakşan ve Keşmir yörelerinde vergisiz ticaret yapmaları istirhamında bulunmuştur. Ertesi sene (1856), kendisi doğrudan doğruya Badakşan ve Keşmir'den vergi almak için Hsing-té 興德⁷'den rica etmiştir. Haksız olarak ihtirasa kapılmıştır."

Forsyth, TR, s. 5

"Doğu Türkistan'daki Çin hakimiyeti, eskiden beri devamlı isyanlarla tehdit edilmiştir. Nihayet Döngen'ler 1862 yılında ilk isyanı çıkarmış ve 1864 yılına kadar başarı ve başarısızlık birbirini kovalamıştır.

"Döngen'lerin isyanları hakkında Captain Trench tarafından yeni neşredilen "Russo-Indian Question" adlı kitapta bilgi verilmiştir. Bu

rada tekrar tefailata girerek kitabın hacmini genişletmek istemiyorum.
"Döngen isyanı sırasında, aksakallar baş rolü oynayarak müslüman i-
le gürur arasındaki müsadelaye karışmışlardır.⁸ 1864 yılında Yakup Bey
de Kaşgar'luların ricasına kabul ederek savaş sahnesine çıkmıştır:..."

NOTLAR

¹Tevarih-i Hamse'ye göre, aksakalın ilk tayıni Madel(Madali)
Han zamanındadır. (S. 102)

²Çin kaynaklarında başka bilgi verilmektedir. Bk. CCHW, I, 56,
s. 8113-8114 ve SWC, 4, s. 131-132. Ayrıca, Lansdell, H., Chinese
Central Asia'ya göre, Hokend Hanı Mehmed Ali âsilere yardım etmiş
tir. Kendisi, Çin ordusu gelince, geri çekilmiş ve bu ordu ayrıl-
dığında yeniden hücum edip zaptetmiştir. Çin, bu gibi tahriklere
dayanamamış ve Hokend ile antlaşma imzalamıştır. SWC, 4, s. 132'de,
şöyle denmektedir: "Çin askerleri yetişmeden, âsiler önceden kaç-
mışlardı; buna mukabil, yerleşik hayata geçirildiği zaman âsiler-
den hiç biri gelmeyecektir."

³Yanlış bir bilgi olmalıdır. Bu konu hakkında Çin kaynakla-
rında hiç bir şey geçmemektedir. Ayrıca, bahsedilen olayın tarihi
de pek anlaşılmıyor.

⁴TS, sayı 7, s. 7'de Alimşah olarak yazılmaktadır.

⁵Yanlış bir bilgi olmalıdır. Bk. CCHW, I, 56, s. 8114-8115.

⁶Kaşgar'daki aksakallar hakkında Tevarih-i Hamse, s. 100-101
de şöyle söylenmektedir: Yedi Hoca'nın isyanları sırasında, Abdul
Gafur ve Nimet Can; Veli Han Hoca'nın isyanı sırasında Bayhan
Şükür Han ve Seyyid Han; daha sonra Nasreddin Dâd Hâh, Şükür Han
(ikinci defa) ve yardımcısı Hemrah Kul tâyin edilmişlerdir.

⁷Heing-tê 興德, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurudur
1834'de vazifesine başlamış ve 1837'de ayrılmıştır. Bk. HCTC, II,
s. 1077.

⁸Döngen'lerin isyanları vukua geldikten sonra, Aksakallık der-
ri sona erdi. Bk. Tevarih-i Hamse, s. 101.

2. Siyasi meseleler

a. Hokend'lilerin istilâları

CCHW, IV, 321, s. 10622

"Hokend, Çin'in batı bölgesinde ikinci büyük memlekettir¹. Kaş-
gar'dan 1,400 Çin mili uzaklıkta bulunmaktadır. Tao-kuang saltanatı-
nın ilk zamanlarında, Rus'lar tarafından istilâ edilmeğe başlanmıştır²
Hokend Hanı Madali (Mahmed Ali), doğusundaki toprakları zaptetmek su-
retiyle batısındaki kayıpları telâfi edecektir. Bu sebeple, Çin'e u-
fak bir hediye karşılığında büyük bir mükâfat ümit etmiştir.³ Hem ti-
caret yoluyla para kazanmış, hem de fırsattan istifade ederek istilâ
hareketlerine girişmiştir. Muvaffak olursa, yağmalardan bol kazançlar
elde etmekte, muvaffak olamadığı zamanlarda da, emri altındaki küçük
reisleri suçlamaktadır. Çin, yabancı kabilelere lütfükâr muamale et-
miştir. Bu maksatla, sınırdaki mühim yerlerde ticaret mahalleri kur-
muş ve hiç vergi almamıştır.⁴ 1833 senesinde, Hokend Hanı, Yarkend'de
ki Ts'an-tsan büyük memuru Ch'ang-ch'ing'e elçi göndererek aksakal sı-
fatile diğer yabancı tüccarlardan vergi almak talebinde bulunmuştur.
Ch'ang-ch'ing, bu talebi reddetmiştir.⁵

"Aynı senenin sonbaharında, Hokend'li olan Ho-êrh-pu-i (Nur Bay)
諾爾布依, Kırgız'lardan 500'den fazla kişiyi emrine alarak Sa-
rı-Kul adlı yere getirmiş ve vergiye bağlamak bahanesiyle yağma etmiş
tir. Ch'ang-ch'ing, Hokend halkından ağır başlı kimseler gönderip suç-
lamıştır. Bunun üzerine, âsi de geri çekilmiştir."

CCHW, I, 56, s. 8115

1834 senesinde tebliğ edilmiştir:

"Ch'ang-ch'ing v.s., karakol dışındaki Sarı-Kul adlı müslüman

köyünde âsiler tarafından çıkarılan karışıklığın nasıl bastırılacağı hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Bu raporda açıklandığına göre, Yarkend'e bağlı Sarı-kul adlı müslüman köyünde, geçen senenin Eylül ayında Hokendîlilerin liderlerinden Nur Bay, Kırgız'lardan 500'den fazla kişiyi emrine alarak buraya gelmiş, vergi alacağını söylemiş ve sonra da köyü yağma etmiştir. Tam o sırada, Hokend elçisi olan Tiao-ko-êrh-pai (Tugel Bay) 吊噶爾拜 Yarkend'e varmıştır. Bu sebeple, A-pu-tu-êrh-man (Abdurrahman) 阿布都滿滿⁶ Çin hükümetinin emri üzerine durumu elçiden sormuştur. Elçi durumu izahla, âsileri ikna yoluyla uzaklaştırmak için bir kimsenin görevlendirilip Karakol dışına gönderilmesini rica etmiştir. Nihayet âsilerin elebaşısı olan Nur Bay, âsilerin bir kısmını dağıtmış, bir kısmını da köyün civarına yerleştirmiştir. Ch'ang-ch'ing v.s.nin tekrar I-esü-ma-i-êrh (İsmail) 伊斯瑪依爾⁷ emci üzerine, Hokend elçisi cevaben, "köyde kalan âsileri uzaklaştırmak maksadile Hana bir mümessil gönderdiğini, Handan cevap alıncaya kadar kendisinin rehine olarak Yarkend'de kalacağını söylemiştir. Bu defa, Hokend elçisi, Çin'li asker ve ahaliye zarar veren müslüman âsilerin elebaşları, âsileri emrine alarak Sarı-kul köyünde karışıklık çıkardığı sırada, elçinin görevlendirdiği bir kimse onları ikna ederek karakol dışına çıkarmıştır. Ayrıca, bir mümessili Hokend'e gönderip Hana haber vereceğini ve bu suretle bu müslüman köyünde karışıklık çıkaranları geri çektireceğini söylemiştir.

"Elçi bu türlü davranışları ile zeki, açık göz görünüyor. Hokend Hanı âsileri hemen geri çekseydi, Çin ile Hokend barış içinde yaşayacaklardı. Yahut, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru v.s., âsilerle doğruluğun ne demek olduğunu anlatacaklar ve fazla olarak, Hokend elçisi de göndereceği bir kimse ile Hokendîlilerin kendi sınırlarına çekilmeleri gerektiğini bildirecektir. Bu suretle, Çin İmparatorluğu'nun lütuflarını göreceğ ve ticaret edebileceklerdir. Bunun için de kendilerine hakim olmaları ve ihtiras ve karışıklık çıkarmaktan vazgeçmeleri gerekir. Şimdi, Arşın Begi rehine olarak burada tutulacaktır. Hokend Hanının cevabı geldikten sonra, İmparatora rapor verip tedbir alınacaktır. O müslüman köyü, karakol dışında uzak bir yerdedir. Yabancıların hareketleri çok değişiktir. Bu yüzden, Ts'an-tsan büyük memuru v.s., oradaki Börk'e önceden hazırlanmasını ve daha dik katle savunmasını bildireceklerdir. Ondaki başka, her şehre, karakol-

ların gözetlemelerinin daha ciddi ve savunmalarının daha şiddetli yapılmasını emreceklerdir. Ayrıca, takdir kazanmak arzusuyla Çin askerlerinin ihtiyatsız olarak karakol dışına çıkmaları da uygun görülmemiştir. Bu suretle ihmallerden sakınılacak ve sınır meselesi halledilecektir."

CCHW, IV, 321, s. 10622

"1834 yazında, Hokend'deki Börk (Hokend Hanı) sadık görünmüş olup Çin İmparatoruna saygılarını sunmak için elçi göndermiş ve Pan-shih büyük memuru olan Hsing-tê'den Hokend yerine rapor vermesini rica etmiştir.

"İmparator buna karşılık onu övmüş ve mükâfatlandırmıştır. Fakat aynı senenin sonbaharında, Hokend'deki Kuş Begi olan Lê-shih-ko-êrh (Leşker) 勒什噶爾, bir kimseyi tayin etmiş, o da kötü Andican'lı müslümanlarla birleşerek T'a-ha-êrh-ma 塔哈爾瑪⁸'yi işgal etmiş ve şurasını Hokend Hanının emriyle idare edeceğini söylemiştir. Aynı zamanda Sarı-kul'daki Börk olan K'u-êrh-oh'a-k'o (Kurçak) 庫爾察克'yi teslim olması için zorlamıştır. Bu sebeple, Hsing-tê hemen müslüman başı tayin edip âsileri yatıştırılmıştır. Fakat âsi gene de kurnazlık yaparak itaat etmek istememiştir. İmparator da Hsing-tê'ye, Yarkend'deki Börk'e fermanını teslim etmesini ve sonra Hokend Hanına havale edilmesini emretmiştir. Bu suretle, Hokend'in emri altındaki şahısları şartmamasını ve Çin toprağını işgal etmemesini tembih etmiştir."

CCHW, III, 211, s. 9585

1834 senesinde bildirilmiştir:

"Hsing-tê v.s., Yarkend'e bağlı, karakol dışında bulunan Sarı-kul adlı yerin Hokend tarafından işgal edilmesine dair bir rapor vermişlerdir.

"Bu rapora göre, bu senenin Ağustos ayının 21 inde, Sarı-kul'da Kurçak şu ricada bulunmuştur: "Hokend'deki Kuş Begi olan Leşker, Mah-sad Şerif v.s. tayin edip Andican'lı müslümanlardan 40 kişiyi emrine alarak T'a-ha-êrh-ma köyünde yerleştirmiştir. Hokend Hanı da Kuş Begi olan Leşker'in Sarı-kul'u idare etmesini söylemiştir." Ayrıca, âsi, Kurçak'ı teslim olması için kandırmaya çalışmıştır. Bu olayı soruşturmak

marsadile beşinci dereceli Börk olan P'i-lu-ssü 皮魯斯, karakol dışına tâyin edilmiştir. Bununla beraber, âsileri ikna için, Andican'daki Hu-tai-ta (Aksakal?) memuruna bir kimseyi göndermesi de bildirilmiştir. P'i-lu-ssü, Mahmad Şerif ile görüşükten sonra, ona şunu bildirmiştir: "Orası Yarkend'e bağlıdır. Her zaman Hakim Begi ve Şaga Begi v.s. memurları ile idare etmektedir. Senin gibi, orasını işgal edemez." Fakat Mahmad Şerif kurnazlık yaparak bir türlü itaat etmek istememiştir. Az sonra, Hokend'deki Kuş Begi olan Leşker, bir kimseyi tâyin ederek ricasını arz etmiştir. Araştırmak ve öğrenmek için halâ P'i-lu-ssü karakol dışına gönderilmiştir. Sarı-kul ise, tek başına karakol dışında bulunmaktadır. Burası Yarkend boğazında, mühim bir yerdir. Yabancılardan Hokend'liler, geçen sene (1833) Kırgız'lardan vergi almak bahanesiyle, burasını kabaca yağma etmişlerdir. Büyük memur olan Hsing-tê v.s., onları ikna etmek için, Arşın Begi olan Tugel Bay'ın bir kimseyi tâyin edip karakol dışına göndermesini emretmişlerdir. Hokend tekrar bir miktar âsi göndererek orasını hâlen doğrudan doğruya işgali altında bulundurmaktadır. Ayrıca, Hokend Hanının ricasını öğrendiği zaman, kurnaz, inatçı ve kötü görünmüştür. Ona ihtirasına son vermesi ciddi olarak bildirilmezse, bundan sonra daha da korkunç olacaktır. Bu ise, sınır emniyetine çok tesir edecektir. Büyük memur v.s. zamanı isabetle tâyin ederek harekete geçmelidirler.

'Karar verildi ki, İmparatorun bildirişi Hakim Begi olan İsmail'e ine verilecektir. Ve bir nüshası da Hokend'e gönderilecektir. Ayrıca Börk olan İsmail, Hokend'in hakimiyeti altında bulunanların Çin toprağını serbestçe işgal etmemeleri için de, bildirişiyi yollaması bildirilecektir. Bundan başka, Sarı-kul'da Hakim Begi olan Kurçak v.s.'nin dikkatle korunması ve hiç ihmal göstermemesi de bildirilecektir. P'i-lu-ssü gerçekleri araştırıp döndükten sonra, hemen bir rapor vermektedir."

OCHW, IV, 321, s. 10622

"1836 senesinde Pu-ku-oh'ı 布古奇 adlı bir Hokend'li lider, Andican'lı ve Kırgız'lardan yüzlerce emri altına alarak sınırları geçmiş ve sığır ve koyunları yağmalamıştır. Ekim ayında Hokend'deki Börk olan Leşker, âsilerden 2,000 kişiyi

emrine alarak şilâhlarla Sarı-kul üzerine hücum edip orasını zapt etmiştir. Oradaki Börk olan Kurçak, âsilerle yaptığı muharebede yaralanmış ve esir düşmüştür. Ayrıca, Çin İmparatoru, acele oraya yetişip savunmaya, Hokend'in idaresi altındakileri idare etmesini bildirmeye ve âsileri cezalandırmaya, İli'deki Ts'an-tsan büyük memuru İshan 奕山'ı memur etmiştir. Zayıflığını belli etmemesi ve sınır dışına çıkıp savaşa yol açmaması da bildirilmiştir. Niheyet, Hokend Hanı, Börk olan Leşker'i geri çağırmıştır.

'Yolda Kırgız'lar gene tahrik edilip isyan çıkarmışlar; 200'den fazlası geri kalıp T'a-shih K'u-êrh-kan (Taş-kurgan) 塔什庫爾干⁹ v.s. işgal etmişler ve dört bir tarafa dağılıp yağma etmişlerdir. Sarı-kul'da geri kalanlar ise, köyün emniyetini sağlamışlardır. 1837 yazında, onlar, Taş-kurgan v.s. şehirlerdeki âsilerin az kaldığını öğrenmiş ve gizlice sokulup âsilerin reisini kılıçtan geçirmek suretiyle şehirleri geri almışlardır.

Bu suretle, Hokend Hanı müessili vasıtasıyla tövbe etmiş ve sadakat arz etmiştir. Âsiler de kaçıp saklanmışlardır. Bu zamanda Çin'in tesiri henüz kaybolmamışsa da, Hokend pek müteceviz ve korkunç olmuştur. Artık Yakup Beyin istilâsının alâmetleri görünmeye başlamıştır.

'Hokend Hanı Muhammed Ali ahlâksız ve zalim olduğundan, 1843'te kendisini itham eden Buhara Hanının müessilinin sakalını kestirmişti. Bunun üzerine, Buhara Hanı Hokend'e hücum ederek Muhammed Ali Hanı öldürmüştür. Bundan sonra Hokend karışıklık içinde kalmıştır."

NOTLAR

¹En büyük memleket Buhara idi.

²Tao-kuang saltanatının ilk zamanlarında (yani 19 yüzyılın başlarında) Hokend ülkesi Rus'lar tarafından daha istilâ edilmişti. Aksine o zamanki Hokend, gelişmiş ve etrafını istilâ etmiştir. Bk. IA, VI, s. 355.

³Hokend, 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediye göndermeye başlamış ve ondan sonra Çin'in tesiri altında kalmıştır. Bk. SWC 4, s. 118.

⁴Hokend'in vergi vermeden ticaret yapması, 1832 senesinde Çin hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Bk. SWC,4,s.132. Daha önce 1/30 vergi alınmıştır. Bazan mahalli-memurlarca vergi alınmadığı da olmuştur. Fakat bu kanunlara aykırı idi. CCHW,I, 29,s.7812.

⁵Bk. " Aksakal Tâyini "

⁶Abdurrahman, Yarkend'deki Hakim Begi'dir.

⁷İsmail, Yarkend'deki Hakim begi'dir. Bk. CCHW,III,211,s. 9856.

⁸T'a-ha-êrh-ma 塔哈爾瑪, Sarı-kul'un 90 mil kuzeyinde bulunmaktadır. T'a-ha-êrh-man 塔哈爾滿 yazılışı da vardır. Bk. HCCC,4,s.15b.

⁹Tağ-kurgan 塔什庫爾干, bugünkü P'u-li 蒲犁'dir. HOTS,I,s.414'de T'a-shih Hwo-êrh-han 塔什賈爾罕 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, Han sülâlesi zamanında: P'u-li 蒲犁 devleti; Po-kuo-chi: Yü-hui 於鹿; Wei-shu: Ch'üan-yü-mo 權於摩; Ch'ieh-lan-chi: Han-p'an-t'o 漢盤陀; Wei-shu: K'o-p'an-t'o 可盤陀 ve K'o-pan-t'o 渴槃陀; Hsü Kao-sêng chuan: K'o-lo-p'an-t'o 渴羅槃陀; Hsi-yü-chi ve Yeni T'ang-shu'daki K'ang-kuo 康國 maddesinde: Chieh-p'an-t'o 渴槃陀; Sê-i-lu-ch'êng: Ts'ung-ling-shou-cho 葱嶺守捉; Wang-wu-t'ien-chu-chuang: K'o-fan-t'an 渴飯檀; Yeni Tang-shu Shu-lê-chuang: Ho-p'an-t'o 渴槃陀, Han-t'o 漢陀, K'o-kuan-t'an 渴館檀 ve K'o-lo-t'o 渴羅陀 şeklinde geçmektedir. Bk. HCCC,4,s.14b-15b. Ve HYTM, s.70-71.

b. Hokend elçisinin çıkardığı hadise

THHL,XIV,59,s.1b-2a

7 Eylül'da (1859) Chün-chi büyük memuru v.s. ye tebliğ olunmuştur:

"Yü-jui'nun raporuna göre, Hokend, Çin'e elçi göndermek istediğinde bulunmuş, arkasından bir elçilik heyetini hediyelerle birlikte Pekin'e göndermiştir.¹ Heyete durum etraflıca işah olunmuş ve bu suretle kendileri ikna edilmiştir.

¹Hokend Hanı, A-pu-tu K'ai-li-mu (Abdul Karim) 阿不都剋里木'yu elçi olarak Pekin'e gidip hediye sunmakla görevlendirmiştir. Bunun ü

zerine, Te'an-tsan büyük memuru olan Yü-jui tarafından durum etraflıca anlatılarak her şehirdeki Börk'ün İmparatora itaat arz edip hediyeler sunması geleneginin bu yıl kaldırılmış olduğu, bu sebeple Pekin'e elçi göndermeye lüzüm kalmadığı bildirilmiştir. Buna rağmen, Hokend, İmparatora sadakat arz etmek istediğinde bulunmuş ve elçisi cevap için müslüman şehrinde beklemiştir. Bunun üzerine şöyle bir açıklama yapılmıştır: Hokend Hanı elçisi vasıtasıyla İmparatora itaatını arz edecek ve hediyelerini sunacaktır. Onun bu hareketi övülmeğe değer. Fakat elçi, gene hediyelerini geri götürecektir. Eğer Hokend Hanı mektup göndermek isterse, bunda tabii düşünülecek bir şey yoktur. Bağışta bulunmaya karşılık İmparatora rapor verilmesi üzerinde ısrar ederse, yalnız bağışların sunulmasına müsaade edilecektir. O zaman, Yü-jui lütfen bağışları alacak ve onları Pekin'e gönderecektir. İmparator gene örneklere göre, hediyeler ile itimatname verecektir. Böylece, sadakat gösterisi mükâfatlandırılmış olacak ve bu yabancılar için örnek teşkil edecektir."

THHL,XV,61,s.5a-5b

7 Şubat'ta (1860), Nei-ko'ya tebliğ olunmuştur:

"Yü-jui ile Ying-yün 英蓮, Hokend elçisinin, İmparatorun emrine aykırı olarak kalıp dolaşması, asıp kesmesi ve Çin askerleri tarafından dövülüp öldürülmesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Geçen sene Eylül ayında da, Yü-jui bir rapor vermiş idi. Bu rapora göre, Hokend elçisi olan A-mu-tu Kai-li-mu (Abdul Karim) 阿不都剋里木² Yarkend'e gelip Pekin'e giderek bağışta bulunmak arzusunda bulunmuştur. Onun bu sadakatı esasen övülmeğe değer. Bunun üzerine, Yü-jui şöyle bir emir almıştır: Bu sene her şehirdeki Börk'ün İmparatora itaat arz edip bulunması âdeti kaldırılmıştır. Bu sebeple, Hokend elçisinin Pekin'e gelmesine lüzüm yoktur. Eğer bağışta bulunmakta ısrar ederse, Yü-jui lütfen bağışları alacak ve Pekin'e gönderecektir. Bundan başka, Çin İmparatoru, ona hediyeler ve itimatname vermek sureti ile sadakatı mükâfatlandırılacaktır. Şimdiki rapora göre, o büyük memur (yani Yü-jui) durumu böyle bildirmişse de, Hokend elçisi itaat etmek ve yurduna dönmek istememiştir. Hem de, müslüman şehrinde istediği gibi kötülük yapmış ve bir kaç defa asker, ahali ve müslüman ailesini

başlayıp dövmüş ve müslüman kadınların zorla ırzına geçmiştir. Büyük me-
mur, Hakim Begi tâyin ederek onu tekrar tekrar ikna etmiştir. Fakat Ho-
kend elçisi gene karşı koymuştur. Ve Andioan'lı müslümanlardan bir çoğu
nu emrine alarak silâhları elde tutup şehrin içine girmiş ve görüşmek
istemiştir. O büyük memur da hediyelerle birlikte sofrayı hazırlayıp o-
nu içeriye çağırması ve İmparatorun önceki emrini tafsilât ile kendisine
anlatmıştır. Neticede, Hokend elçisi bildiğinden dönmemiştir. Üstelik,
ses ile de karşı gelmiştir. Bunun üzerine, büyük memur Hakim Begine onu
dışarıya çıkarmasını emretmiştir. Kim bilir? Belki de elçinin öldürmeye
teşebbüs etmek gibi kaba ve tehlikeli hareketleri de olmuştur. Dışarıya
götürülürken emri altındakilere yüksek sesle kılıçlarını ve baltalarını
çekmelerini emretmiştir. İlk önce Çin askerlerinden 13 kişiyi kılıç ile
yaralamışlardır. Bunu gören Çin askerlerinden bir grub da elçi v.s. 25
kişiyi döverek öldürmüşler, kılıçları ve baltaları alıp ispat için sak-
lanmışlardır. Aynı zamanda, büyük memur, Hakim Begi müslüman şehrine gi-
dererek Andioan'lı tüccarları v.s.yi teskin etmekle görevlendirmiştir. Böy-
lece sükûnet yeniden avdet etmiştir.

Elçinin kaldığı ikametinde, esirlerin sayısı müslüman kadını Ai-
si-p'a (Anipa) 艾呢怕 dahil 17 kişiyi bulmuştu. Bunlar da sorguya
çekilmişlerdir. Andioan'daki Hu-tai-ta (Aksakal?)'dan edinilen bilgile-
re dayanılarak bir rapor hazırlanıp İmparatora sunulmuştur. İmparatora
bu hususlar arz edilmiştir: O Hokend elçisi, emre karşı gelip ülkede teh-
likeli hareketlere girişmiştir. O, bu gibi davranışlarında pek haksızdı-
rurup dururken suç işlediği için, Çin askerleri tarafından dövülerek öl-
dürülme hakkı etmiştir. Ancak, bundan önce Yarkend'de Ts'an-tsan büyük
memuru Ying-yün, önceden önleyici tedbir almamaları için ceza görmeli-
dir. O da adalete teslim edilip cesalandırılacak ve Andioan'daki müslü-
manlar teskin edileceklerdir. Tâ ki her biri sakin olarak yaşasınlar!
Korkmasın sınır emniyeti sağlansın!"

THHL, XV, 62, s. 3a

12 Mart'ta (1860) Chün-chi büyük memuru v.s.ye tebliğ edilmiştir:
"Bu gün Cha-la-fên-t'ai 札拉芬泰 v.s.nin raporuna göre, Yü-
ju v.s.nin mektubu alınmış ve şöyle söylenmiştir: T'o-ku-ta-mai-chou
古達買州 v.s., Hokend'lilerden 500-600 kişiyi emrine alarak Ho-
kend içindeki T'i-la-i (?) 提拉依 adlı yere yerleştirmişlerdir. Ay-

rica Aksu'ya bağlı K'a-la-pa-ha 卡拉巴哈 adlı yerde bulunan Kır-
gız'lar da dağ içerlerine girip halkı isyana tahrik etmişlerdir. Göze-
tirmek suretiyle, öğrenilmiştir ki, Veli Han ve T'o-ku-ta-mai-chou, Çin
askerlerine baskın yapmak için, Şubat ayında 5,000 âsinin başına geçe-
rek Ping-ling (Musun-dabakan) 冰嶺³'e varmışlardır.

"Daha önce, Yarkend'deki Çin askerleri Hokend elçisini döverek öl-
dürmüşlerdir. Bu mesele hakkında Yü-ju v.s. açıkça rapor vermiş ve
yargılanmışlardır. Şimdi, Hokend öç almak maksadıyla âsilerini buraya
sovketmiştir. Demek ki, önceden büyük memur (yani Yü-ju) v.s., Hakim
Begi görevlendirip Hokend Hanına mektup yollamış ise de, Hokend Hanını
ikna edememiş ve uygun bir tedbir alamamıştır. Halen Hokend âsileri
toplanıp karşı koyacaktır. Bu haberin doğru muyanış mı olduğu henüz
kesin bir şekilde bilinmiyorsa da her ihtimale karşı Çin askerlerinin
hazırlıklı olmaları gerekir.

"Karar verildi ki, Yü-ju, bir yandan çareler düşünülüp Hokend'i ik-
na suretiyle kendisinin yanıldığını gösterecek ve böylece başka hâdis-
nin çıkmasını önleyecektir. Öte yandan velveleye vermeden emniyet ted-
birlerini alacak ve her yerdeki müslümanları teskin ederek tahrik edil-
melerine meydan vermiyecektir. Bundan başka, her zaman Cha-la-fên-t'ai
ile görüşüp gereğini yapacaktır. İsyan çıkmadan bütürülmelidir! Bu su-
rette, sınır emniyetini sağlanacak ve savaş önlenmiş olacaktır."

THHL, XV, 63, s. 2b-3a

7 Mayıs'da (1860) Chün-chi büyük memuru v.s.ye tebliğ olunmuştur:

"Önce Hokend elçisini tâyin edip talepte bulunmuştur. Onun kara-
kola girip kışkırtma hareketlerine başvurmasından korkulduğu için, Cha-
-la-fên-t'ai'a iyice hazırlanması ve sıkı bir kontrol yapması emredil-
miştir.

"Şimdi, Yü-ju v.s.nin raporuna göre, Hokend, Nieh-sü-mi-ting
(Nocmettin) 捏斯寇頂 'i elçi tâyin edip taleplerini sıralamış
ve gene de dostluk ve barıştan dem vurmuştur. Yü-ju v.s., öldürülen
elçinin üzerinde bulunan ve Hokend'e gönderilmek üzere kaleme alınan
mektubu yeni elçiye göstererek nasıl dostluğu avkırı faaliyette bulun-
duğunu anlatmışlar; elçi de bu hareketten çok utandığını söylemiş ve

feldketini kendi eliyle hazırlamış olduğunu ifade etmiştir. Elçi, burada kalan ve Hu-tai-ta (Aksakal) olan Shu-k'u-êrh (Şükür) 舒庫爾⁴ i zincire vurmak için Hokend'e mektubunu önceden yazmış olduğunu ve yeni Hu-tai-ta (Aksakal) buraya geldikten sonra, onunla görüşüp cereyan eden olayları anlatacağını söylemiş ve barış ve dostluğun eskiden olduğu gibi devam edeceğine teminat vermiştir.

"Böylece Hokend, elçisi vasıtasıyla barış dilemiştir. Ayrıca da Hu-tai-ta (Aksakal) 'yı değiştirmiştir. Buna göre, kendisinin haksız olduğunu bir defa daha anlamış ve öç almak niyetinde olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Ancak Binbaşı (yani Hokend elçisi) ricada bulunurken "inanmam" kelimesini sarfetmiştir. Yabancıların kalbinden geçenler bilinemez için kim bilir belki de gizlice kışkırtma hareketlerinde bulunacak, birdenbire isyan çıkaracaktır. Bu yüzden, Yü-jui v.s. ye çok dikkatli olmaları ve hareketlerini daima gözaltı hapsine almaları bildirilmiştir.

"Verilen karar gereğince, Cha-la-fên-t'ai görevlendireceği bir kimse vasıtasıyla büyük memurun raporunda zikrettiği olayların doğru olup olmadığını araştırarak ve sonra tafsilâtli bir rapor verecektir. Eger olmadığını araştırarak ve sonra tafsilâtli bir rapor verecektir. Eger Hokend cevabında gene barış ile dostluk dilerse veya Hu-tai-ta (Aksakal) olan Po-t'a-êrh (Batur) 伯塔爾 v.s. ye verilen cezaların azaltılmasını rica ederse, istediği müsaade verilebilir. Ve duruma göre, tatbık olunabilir. Bu suretle, lütuf gösterilmiş olur. Buna mukabil, Hokend, haksız bir harekette bulunursa, Yü-jui v.s. ile görüşülüp savunma tedbirleri alınacak ve Hokend ikna edilmeye çalışılacaktır. Bu hususlarda, en küçük ihmal gösterilmesin!"

THHL, XV, 64, s. 4a-4b

17 Temmuz'da (1860) Nei-ko'ya tebliğ olunmuştur:

"Yü-jui ile Ying-yün, Hokend'in sadakat arzemesi hakkında bir rapor vermişlerdir.

"Geçen sene, Hokend, Abdul Karim'i Pekin'e gidip hediyeler takdimine memur etmiştir. Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memuru Yü-jui, durumu bu raporla bildirmiş olup bu raporunda, bahis konusu büyük memurun hediyeleri Hokend elçisinden kendisinin alıp İmparatora göndermek istediğini, fakat Hokend elçisinin hemen dönmek istemediğini, onun Yarkend'de

ki müslüman şehrinde kalarak gezip tozduğunu; hem de her şehirde bulunan Andican'lı v.s. leri toplayarak onlara istediği kötülüğü yaptığını ve olaylara sebebiyet verdiğini, bunun üzerine, Yü-jui'nun kendisine bir ziyafet verdiğini, bu ziyafette maiyyetindekilere onu öldürmelerini yüksek sesle emrettiğini, yaralamış olmasına rağmen sonunda askerler tarafından öldürüldüğünü, suç ortaklarından Hu-tai-ta (Aksakal) olan batur v.s. nin de yakalanıp sorguya çekildikten sonra hapsedildiği, Hakim Beginin olanları bir mektupla Hokend'e duyurduğunu bildirmiştir.

"Şimdi, Yü-jui v.s. nin raporuna göre, elçi Neomettin, Hokend Hanının saygılarını getirip istirhamını arzetmiş, kusurunu kabul ettiğini bildirmiş ve hediyelerin lütfen kabul edilmesi istirhamında bulunmuştur. Gösterilen bu sadakat öğülmeğe değer. Hokend'in sunduğu hediyelerin hepsinin evvelki İmparatorun emrine dayanarak Ts'an-tsan büyük memuru tarafından alınıp gönderileceği tabiidir. Hokend elçisi de mukabil hediye ve itimatnameyi bekleyecektir. Bundan başka, ticaret münasebetleri eskisi gibi devam edecektir. Hapsedilmiş bulunan Batur v.s. 15 kişi sırf bir lütuf eseri olarak serbest bırakılacak ve Hokend Hanına teslim edilecektir.

"Böylece biline!

"Yabancılar karşı ona göre nazik davranılsın!"

NOTLAR

¹Çin İmparatorunun tesiri altındaki yabancı kabileler, grup grup sıra ile Pekin'e gelip hediye takdiminde bulunurlardı. Buna Çince tabiri ile Nien-pan 年班 denir. Yani senenin belli zamanlarında İmparatora saygı ve hediye takdimidir. Hokend'in hediye tarihi ve işleri belli değildir. Bk. CTPC, s. 82-83.

²A-mu-tu Kai-li-mu 阿木都劃里木, A-pu-tu Kai-li-mu 阿布都劃里木 'nun yanlış yazılışdır. Bk. THHL, XIV, 59, s. 1b-2a.

³Ping-ling 冰嶺, Tekes nehrinin 650 mil güneyindedir. Ayrıca, Mu-su-êrh Ta-pa-han (Musun-dabakan) 木蘇滿達巴罕 da denir. Bk. HCSL, I, s. 190.

⁴Bk. Tevarih-i Hamse, s. 100.

sında, ve Yarkend'in güney-batısında, göçebe olarak yaşayan 15 Kırgız kabilesi¹² vardı: Ch'ung-pa-ko-shih (Çong-bağış) 冲巴噶什¹³, Hsi-pu-ch'a-k'o (Kıpçak) 希布察克¹⁴, Sha-êrh-t'ê (Sart) 薩爾特¹⁵, Hsi-man (Nayman) 奈曼¹⁶, K'a-êrh-t'i-chin (Karatigin) 喀爾提錦¹⁷, T'i-i-t'ê (Tayit) 提依特¹⁸, T'u-êrh-ko-i-ko-êrh (Tur-gay?) 圖爾格依格爾¹⁹, Su-lê-t'u (Soltu) 蘇勒圖²⁰, Yüeh-wa-shih (Oş) 岳瓦什²¹, E-tê-ko-na (Edigene) 額德格訥²², Ch'a-ha-êrh Ya-sha-k'o (Çahar-Sayak) 察哈爾雅薩克²³, Ya-sha-k'o (Sayak) 雅薩克²⁴, Pa-ch'i-ssü (Bağış) 巴奇斯²⁵, Mêng-ê-lê-to-êrh (Monguldur) 蒙額勒多爾²⁶, Sê-lê-k'u-êrh (Sarı-kul) 色勒庫爾²⁷ kabileleri. Onların göçebe halinde yaşadıkları bölge, E-shih (Oş) 鄂什 adlı yerden çıkan Ts'ung-ling (Pamir) 葱嶺'in kıyılarıdır.

Burut'lar, Uygur'lar gibi müslümandılar. Fakat şehirleri yaktır. Onların göçebe hayatı, Oyrat gibidir; fakat Şamanist değildirler. Burut'lar, fakir ve yaman oldukları için, daima yağma ederler. Oyrat'lar kuvvetli oldukları zaman bile onları idare edemediler.

Burut'ların reisine "Pi" (veya "Bi" yani Bey) denir. Reisten küçük rütbeye "A-ha-la-k'o-ch'i 阿哈拉克齊" denir. Onların memurluğu, büyük olsun, küçük olsun, hep Çin'in Ts'an-tsan büyük memuru tarafından verilip tüylü şapkalar giyerlerdi. Demek ki, ikinci dereceden yedinci dereceye kadar çeşitli memurları vardı.²⁸

İli yakınındaki Burut'lar, her iki senede bir Ling-tui büyük memuru tarafından kontrol edildiler. Senelik kontrol ve idareden sorumluluk, Kaşgar'daki Ts'an-tsan büyük memurundadır. Ayrıca, Burut'lar her sene mümessillerini tayin ederek atlarla Çin'e gelirler ve bu atları bağışlardı.²⁹ Buna mukabil, Çin İmparatoru da duruma göre ipekli kumaşlar hediye ederdi. Bundan başka, hayvanlarını ve derilerini satmak maksadile pazara getiren Kırgız tüccarları, Çin'li tüccarlarla nazaran üçte bir daha az vergi öderlerdi.³⁰

1825 senesinde Boronitu'nun torunu Cihangir, Burut'lardan yüzlerce kişiyi toplayıp Doğu Türkistan'da karışıklık çıkardı. Müslümanların çoğu da bu kargaşaya uydular. Çin'deki Ling-tui büyük memuru Pa-yen-t'u (Bayantu) 巴彥圖, askerlerinden 200 kişiyi emrine alarak Çin Seddinden dışarıya çıktı ise de, asilere rastlayamadı. Buna rağmen, bu zat 100'den fazla Burut'lu kadın ve çocukları öldürerek geri-

ye döndü. Burut'ların reisi T'ai-k'o-lê (Taykulu) 汰克勒 ondan nezaret etti ve 2,000'den fazla kişiyi idaresi altına alarak Çin ordusunu takip edip onların hepsini bir vadi içinde yoketti. Bu sebeple, asiler daha korkunç oldular ve devamlı olarak Yarkend, Yangişar ve Hoten v.s. dört şehri ele geçirdiler. Çok geçmeden, Cihangir, Çin generali Ch'ang-ling 長齡 tarafından yakalanıp idam edildi. Ondan sonra (1830), ağabeyi Yusuf bir daha Andican'lılar ve Burut'lardan binlerce kişiyi tahrik edip istilâ ettirdi.³¹ Nihayet Çin ordusu tarafından baskına uğradılar.

T'ung-chih 同治 saltanatı devresinde (1862-1874) Andican'lı Paşa (Yakup Bey), Tanrı Dağlarının güney bölgesini zaptetti. Kuzeydeki İli de düştü. Bu sebeple, Kaşgar'ın kuzey-batısında bulunan beş Burut kabilesi,³² Soltu, Çahar-(Sayak), Sayak, Bağış ve Sarı-bağış önceden (1840)³³ Rusya'ya tabi oldukları da, Çong-bağış, Kıpçak, Tayit Tur-gay, Oş, Edigene, Sarı-kul, Çerik, Quşçi, No-i-ku-t'ê, Nayman, Karatigin, Monguldur v.s. 14 kabile Andican'a iltihak ettiler.³⁴ 1877'de Çin ordusu Kaşgar'a vardı. Burut reisleri de durmadan Çin'e geçtiler. Çin'deki Kaşgar, Hokand'deki Andican ile temas ederlerdi. Rus'lar, Hokand'e bağlı Taşkent'i aldıktan sonra, öbür üç şehri de işgal ettiler. Bu suretle Hokand kaldırıldı. Andican'ın kuzey bölgesi Rus eline geçti. Fakat Yakup Bey, güney bölgesinde mağlup olan askerleri yeniden toplayarak müslümanların oturdukları sekiz şehri zaptetti ve aynı zamanda Ruslarla anlaşma yapmak suretiyle Andican'ın güney bölgesi ile müslümanların oturdukları bölge birleşip tek bir devlet oldu. Şimdi, Andican'lılar mağlup edilince güney bölgesi de Çin'in eline düştü. Böylece, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki karakolların dış bölgesi Çin'e geçmiş oldu. Ama öbür beş kabile geri dönmedi. Buna rağmen, müslümanların oturdukları bölge, eskisine nazaran daha büyüktü.

1878 senesinde asilerden A-li-ta-shih (Ali-tay?) 阿里達什, Burut reisi A-pu-tu-lê-ha-ma (Abdurrahman) 阿布都勒哈瑪 v.s., halkı tahrik ederek Kaşgar'ın yakınındaki sınıra tecavüz ettirdiler. Çin'deki Ch'in-ch'ai büyük memuru 欽差大臣 olan Liu Chin-t'ang 劉錦棠 kuvvetlerini emrine alarak asilri ortadan kaldırdı. Bu sebeple, Abdurrahman Rusya'ya kaçtı ve sonra da tekrar Ai-ch'i-mu (Haşim) 愛奇木 Han Töre³⁵, Hakim Han Töre 阿奇木汗條勒³⁶ ve Ai-mai-t'i (Ahmad) 艾買提 Hoca v.s binlerce kişiyi toplayıp yeniden saldırmaya

başladı. Adı geçen Töre ve Hoca'lar, peygamber neslindendirler. Hatta, Hacı Han ile Hakim Han kardeşiler ve Cihangir'in torunları Yusuf'un oğulları idiler.³⁷ Bu asiller Po-ssü-t'ang-k'o-lê (Bostan-terek) 博斯塘克勒³⁸ ve Ma-ohi 木吉³⁹ de olmak üzere ayrı ayrı iki yerde Çin ordusu tarafından mağlup edildikten sonra Abdurrahman bir daha Rusya'ya kaçtı. Tanrı Dağlarının güney bölgesi de böylece sukûnete kavuştu.

"Burut'lar yaman savaşçıdır. Ve tam Çin ile Rusya arasında bulunup kuvvetli tarafı tutarlar. Artık sınır dışı suçluların yuvasıdır. 1864 senesinde, Çin ile Rusya, Tarbagatay'da sınır antlaşması imzalamışlardı. Bu antlaşmanın üçüncü maddesi şöyledir: "...Sınır doğuya separ ve Temurlik dağının doruğu boyunca ilerliyerek Kazak ve Kırgız'ların göç ettikleri bölgelere çevrilir ve Kegan 格根 nehrinin kaynağına kadar gider. Buradan güney-batıya separ. Kegan nehri v.s.nin batıya aktığı bölgeler Rusya'ya aittir. Undu Bulak 温都布拉克 nehri v.s.nin doğuya aktığı bölgeler Çin'e aittir. Buradan güneye doğru giderek Karatau 喀喇套'un doruğu boyunca Bir-başa 畢爾巴什 dağına kadar devam eder. Ondan sonra, güneye akan Deratu 達喇圖 nehri boyunca uzanarak Tekes nehrinden sonra, Narin-kalga 那林哈勒哈 nehri boyunca Tanrı Dağları ile sınırlanır. Buradan güney-batıya giderek müsülmanların oturdukları bölge ile Kırgız'ların göç ettikleri bölgeden ayrılır. Ondan sonra, Temurtu-nor'un güneyindeki Kan-Tengri 干騰格爾 dağı, Savabaçi 薩瓦巴齊 dağı, Gunguluk 貢古魯克 dağı ve Kak-şan 喀克善 dağından, yani Tanrı Dağlarının doruğundan Pa'ung-ling (Pamir)'e kadar giderek Hokend sınırına dayanır."

"Bu suretle, Kırgız'ların göç ettikleri bölge, Rusya'da kalmıştır.

incelemelerinde daha açık bilgiler verilmiştir. Bk. Sibirya'dan, I, s. 231-233. Ayrıca, Owen Lattimore, Pivot of Asia, s.133'de, "Kırgız'lar, Tanrı Dağlarındaki Tekeş vadisinden Aksu'ya ve Çin ile Rusya arasındaki sınır dağları boyunca, Pamir ve Karakorum sınırlarına kadar olan bölgelerde bulunmaktadırlar." diyor.

⁴Bk. Chavannes, Les pays d'occident d'après le Wei-lié, T. P., VI, s. 555, not 3ve 4; Kuropatkin, Kashgaria, s. 23; Ashin, Ancient Khotan, s. 55 ve Shiratori, Se iki shi ken kyu, I, s.158.

⁵Hsi-yu-lu'da: Pei-shih-pa 別石把; Hsi-yu-chi'de: Pi-ssü-ma 畢思馬; Ming-shih'de: Pei-shih-pa-li 別失八里 şeklinde yazılmıştır. Bugün Fu-yüan 阜遠 denir. Bk. HCCG, 3, s. 14a ve 22b.

⁶Burut kabilelerinin sayısı, Çin kaynaklarında ayrı ayrı gösterilmiştir. HCSL, II, s.1203-1254: 17; HTYL, 4, s.10a: 17; SWC, 4, s. 117: 20; CTPC, s.82: 20'den fazla; HCTC, II, s.718: 19 olarak yazılmıştır. Hangisinin daha doğru olduğu belli değildir. Çünkü, isimleri geçen eserler, ayrı zamanlarda yazılmıştır. Dayandıkları veriler farklıdır. Tarih sırası ile HCSL ve HTYL en eski, ondan sonra SWC, sonra CTPC; HCTC en yenidir. (CTPC'nin birinci baskısı 1934 senesinde çıkmışsa da, esas itibarile Ch'ing-hui-tien 清會典'den iktibas edilmiştir. Bu sebeple, HCTC'den daha evveldir.) Şu hale göre, Burut kabileleri arasında zamanla birleşme veya ayrışmalar vukubulmuş olabilir. Zaten Çin kaynaklarında Burut urukları ve oymaklarına önem verilmiştir. Buna mukabil, siyaset ve coğrafya alanlarında daha fazla önem verilmiştir. Kırgız'lar yaşadıkları yerlerin adlarını alarak kabilelere ayrılmışlardır. Meselâ, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê v.s. kabileleri, batı kaynaklarında hiç geçmez. Fakat Çin kaynaklarında bu kabileler birer birer zikrolunmuştur. Tahmin olunur ki, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê'de oturan Kırgız'lar, Sarı-kul ve No-i-ku-t'ê kabileleri olarak bu yerlerin adlarını almışlardır. Bundan başka, Kırgız kabilelerinin Çin kaynaklarında birbirine karıştırılmış olması muhtemeldir. Bu hal, kabile sayısında bir tegevviş meydana getirmiş olabilir. Meselâ, SWC'de gösterilen Kırgız kabilelerinden Kitai 契丹 ve Saru 薩魯 'lar, diğer Çin kaynaklarında geçmiyor. Başka isimler zikredilmemiştir. Ayrıca, W. Radloff, Sibirya'dan, I, s. 325-326'da da şöyle söylenmiştir: "Kabile kısımları ve daha küçük birlikler daimi bir değişme halinde olup, soylarla katı şekilde sınırlanmamıştır; çünkü her önemli şahsiyet türlü aul'ları kendi nüfuzu altında topladığından, çok defa reisini adını taşıyan yeni kabileler meydana gelmektedir."

⁷SWC, 4, s.117'de Sayak, Sarı-bağış, Quşçi, Kitai, Saru/Beş kabilenin adı geçmektedir.

⁸Çerik 奇里克 'ler, Uo'un güney-doğusundaki Şato 沙圖 karakolunun dışında, E-ssü-t'a-lê 鄂斯塔勒 adlı yerde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan il'ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s.1235. W. Radloff'a göre, bu kabile Hokend'de yaşıyordu. HCSL'de ha doğrudur. Çünkü bu zamanda Kırgız'lar Çin hâkimiyeti altında bulunuyorlar ve karakol dışında göç ediyorlardı. Hokend ise, Çin'e tâbi olmakla beraber iç işlerinde muhtardı. Çin hâkimiyeti altındaki Kırgız'lar, tabiatile Hokend ülkesinde oturuyorlardı. 19

NOTLAR

¹Batı kaynaklarında, 'doğu' ve 'batı' yerine 'Ong' ve 'Sol' olarak geçmektedir.

²Metnin aslında 'Mêng-oh'ih 蒙池 fabiri düğmüştür.

³Kırgız'ların buldukları bölge hakkında, batı kaynak ve

yüzyılının sonlarına doğru, Çin, Doğu Türkistan'daki isyanlarla başa çıkamadı. Kırgız'ların bazıları Hokend'e, bazıları da Rusya'ya tabii oldu. O zamanlar onların böyle hareket etmesi tabii görülmedir. Ayrıca, HCTC, II, s. 718'de Ch'i-li-k'o 奇里克 yerine yanlışlıkla Ch'i-k'o-li 奇克里 yazılmıştır.

⁹ Quşçi'ler, Uc'un doğusundaki Pa-shih-ya-ha-ma 巴什雅哈瑪 karakolunun dışında, Ha-k'o-sha-lê 哈克薩勒 adlı yerde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan Kaşgar'a gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1239.

¹⁰ No-i-ku-t'e 諾依吉特 'ler, Aksu'nun doğusundaki Mu-tsa-la-t'e (Kuzart) 木雜喇特 nehrinin doğu sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1250.

¹¹ Sarı-Bağış 薩爾巴噶什 'lara, Bugu 布庫 'lar da denir. İli'nin güney-batısındaki E-êrh-kuo-chu-lê 鄂爾果珠勒 karakolunun dışında, Temurtu-nor'un güney sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1247. W. Radloff'a göre, Bugu kabilesi Tekeş nehri havzasında yaşıyordu. Sarı-bağış ise, Isık-kul'dan bu gölün güney-batısındaki Hokend'e kadar olan bölgede yaşıyordu. Bk. Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL. Ayrıca, HCTC, II, s. 702'de Ho kelimesi düşmüştür. HCSL, II, 12, s. 1247 ve CTPC, s. 82'de Sha-êrh-pa-ko-shih 薩爾巴噶什 şeklinde yazılmıştır. SWC, 4, s. 117'de Sha-la-ba-ko-shih 薩拉巴噶什 yazılışı da vardır.

¹² Hen-hsi-yü-t'u-k'ao 漢西域圖考 'ya göre. Çong-bağış, Kıpçak, Sarı-bağış, Monguldur v.s. kabileleri, doğu kısmında bulunmaktadırlar. Bu yanlış olmalıdır.

¹³ Çong-bağış 冲巴噶什 'lar, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki Barçan karakolundan, kuzey-batısındaki Karanga karakoluna kadar olan hattın dışında kalan yerlerde göçebe olarak yaşıyorlardı. Buradan Hokend'e gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1203. Radloff'a göre. Bu kabile Doğu Türkistan sınırında yaşıyordu. Bk. Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.

¹⁴ Kıpçak 希布察克 'lar, Yangışar'ın güney-doğusundaki Terek 鐵列克 karakolundan kuzey-batısındaki Tumsuk karakoluna kadar olan hattın dışında kalan yerlerde ve Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u 伊勒古楚 karakolunun sahilinde göçebe halinde yaşıyorlardı. Buradan Badakşan'a ve Buhara'ya gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1210.

¹⁵ Sart 薩爾特, Kıpçak kabilesine mensuptur. Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u karakolunun dışında kalan yerlerde göçebe halinde yaşıyordu. Bk. HCSL, II, 12, s. 1216.

¹⁶ Nayman 奈曼, Kaşgar'ın güney-batısındaki I-lê-ku-ch'u karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Badakşan, Hokend ve Buhara v.s. ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1217.

¹⁷ Kara-tigin 喀爾提錦, Kaşgar'ın güney-batısındaki Yü-tu-pa-shih (Yurt-başı) 玉都巴什 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Hokend, Darvas ve Hocend v.s. ye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1219. HCTC, II, s. 720'de: Ha-êrh-t'i-chin 哈爾提錦; CTPC, s. 82'de: K'a-êrh-t'i-chin 喀爾提金 şeklinde yazılmaktadır.

¹⁸ Tayıt 提依特, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki I-lan-wu-wa-ssü 伊蘭烏瓦斯 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Çerik ve Bugu kabilelerine gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1223.

¹⁹ Turgay 圖爾格依格爾, Kaşgar'ın batısındaki Wu-p'a-la-t'e 烏帕喇特 karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Tayıt kabilesine gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1224. CTPC, s. 82'de T'u-êrh-si-ko 圖爾格依格爾 şeklinde yazılmıştır ki telâffuz bakımından daha doğrudur.

²⁰ Soltu 蘇勒圖, Kaşgar'ın batısındaki Wu-p'a-la-t'e karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Bk. HCSL, II, 12, s. 1225. Radloff'a göre, bu kabile Çu bölgesinde yaşıyordu. (Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.) Ayrıca, CTPC, s. 92'de Su-lê-t'uan 素勒圖 şeklinde yazılmıştır.

²¹ Oş 岳瓦什, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki Karanga karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Margenlan ve Hokend'e gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1226. Ayrıca, HCTC, II, s. 720'de Yüeh-pai-shih 岳百什 şeklinde yanlış yazılmıştır.

²² Edigene 額德格訥, Oş ile beraber Karanga karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Birbirlerine çok yakındırlar. Bk. HCSL, II, 12, s. 1227. Radloff'a göre, bu kabile Andican'da yaşıyordu. (Phonetik der nördlichen Türksprachen, s. XXXIX-XL.) Ayrıca, SWC, 4, s. 117'de E-tê-ko-na 額德格訥 şeklinde yazılmış ve "Bu kabile, batı kısmının başıdır." diye kaydolunmuştur. CTPC, s. 82'de E-tê-ko-na 額德格訥 şeklinde yazılmıştır. HCTC, II, s. 720'de E-tê-ko-êrh 額德格爾 şeklinde kaydedilmiştir ki yanlışlıktır.

²³ Çahar-sayak 察哈爾雅薩克, Kaşgar'ın kuzey-batısında ki Teşik-taş karakolu dahilinde göçebe halinde yaşıyordu. Burası, Sayak kabilesine yakındır. (HCSL, II, 12, s. 1229) Ayrıca, HCTC, II, s. 719 vd.: Ch'a-ha-êrh Ya-sha-k'o 察哈爾雅薩克 olarak yanlış yazılmıştır.

²⁴ Sayak 薩雅克, Çahar-sayak ile beraber Teşik-taş karakolunun haricinde göçebe halinde yaşıyordu. Buradan Kazak'ların oturdukları bölgeye gidilir. Bk. HCSL, II, 12, s. 1228. Ayrıca, HCTC, II, s. 719-720'de Ya-sha-k'o 雅薩克 yanlış olarak yazılmıştır.

²⁵ Bağış 巴奇斯 'lar, Kaşgar'ın kuzey-batısındaki Teşik-taş karakolunun dışında göçebe halinde yaşıyorlardı. (HCSL, II, 12, s. 1231) Ayrıca, HCTC, II, s. 719; CTPC, s. 82 ve HCSL, II, 12, s. 1231: Pa-ssü-ch'i-ssü 巴斯奇斯 şeklinde yazılmaktadır.

²⁶ Monguldur 蒙額勒多爾 'lar, Kaşgar'ın kuzey-doğusundaki I-lan-wu-wa-ssü karakolunun dışında göçebe halinde yaşıyorlardı. Buraları Çerik ve Bugu kabilerine yakındır. Bk. HCSL, II, 12, s. 1231.

²⁷ Sarı-kul 色勒庫爾 'lar, Yarkend'in güney-batısındaki Langar karakolunun dışından Yangışar'ın güneyindeki Uluk 烏魯克 karakoluna kadar göçebe halinde yaşıyorlardı. Bk. HCSL, II, 12, s. 1233. Ayrıca, CTPC, s. 82'de Sê-lê-k'u-êrh 色呼庫爾 şeklinde geçmektedir.

28 OTFC, s. 82'ye göre, Kaşgar civarındaki Kırgız'lardan, Çong-bağış kabilesinde: ikinci dereceden 1, dördüncü dereceden 1, altıncı dereceden 3, beşinci dereceden 1, yedinci dereceden 1 ünvan ve derecesiz altıncı şapka ünvanından 1 ünvan. Quşçi kabilesinde: altıncı dereceden 1 ünvan. Çerik kabilesinde: altıncı dereceden 3 ünvan ve altıncı şapka ünvanından 1 ünvan. Sarı-bağış kabilesinde: üçüncü dereceden 1, beşinci dereceden 3; Sayak kabilesinde: dördüncü dereceden 1, beşinci dereceden 1; Çahar-sayak kabilesinde: üçüncü dereceden 1; Oş kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Tayıt kabilesinde: altıncı dereceden 2; Kara-tigin kabilesinde: dördüncü dereceden 4, altıncı dereceden 1; Nayman kabilesinde: altıncı dereceden 3; Kıpçak kabilesinde: ikinci dereceden 1, beşinci dereceden 3, altıncı dereceden 9, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 5; Sart kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 7; Turgay kabilesinde: altıncı dereceden 1, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Bağış kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Edigene kabilesinde: derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Soltu kabilesinde: üçüncü dereceden 1; Sarı-kul kabilesinde: beşinci dereceden 2 ünvan bulunmaktadır. Ayrıca, Uo civarındaki Kırgız'lardan Quşçi kabilesinde: beşinci dereceden 2, altıncı dereceden 4, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1; Çerik kabilesinde: dördüncü dereceden 1, beşinci dereceden 1, altıncı dereceden 1, derecesiz, altıncı şapka ünvanından 1 ünvan bulunmaktadır.

29 Çin hakimiyetine giren Kırgız'lar, senede bir veya iki defa münasillerini kayın edip Kaşgar ve Uo'a: at bağışında bulunurlardı. Bu bağışa Po-lö-k'o (Bölek) 伯勒克 derler. Bk. OTFC, s. 82.

30 1832 senesinde Kırgız'ların Doğu Türkistan'da vergi vermeden ticaret yapmaları kabul edildi. Bk. COHW, I, 29, s. 7813.

31 Olay hakkında bk. "Yusuf Hoca'nın İsyanı". Ayrıca, 1830 senesinden sonra, "Yedi Hoca'nın İsyanları" (1845), "Veli Han Hoca'nın İsyanları" (1852-1857), "Döngen'lerin İsyanları" (1862 ve 1864) ve Hokend'lilerin karışıklık çıkarmaları. Bu karışıklıklarda Kırgız'lar da baş rölü oynamışlardır. Olay konumuzla ilgili olduğundan ayrı ayrı açıklamalarda bulunulmuştur.

32 Bu metinde ancak 4 kabile verilmiştir. Sayak kabilesi düşülmüştür.

33 HOGS, I, s. 6b-7a'de şöyle denilmektedir: "1840 senesinde, Ruslar Sibirya'nın hepsini ele geçirdiler. Aynı zamanda Kırgız bozku yanında yaşayan kabileler de Rusya'ya dahil oldular. Şu anda, Issık-ölü civarındaki Kırgız kabileleri de Rus'ların legaline uğramışlardır. Bu sebeple, Rus'ların sınırı doğrudan doğruya Çin sınırıdır. Bu nedenle, iki memleketin dış münasebetleri günden güne azalmıştır. İki memleketin dış münasebetleri günden güne azalıyor. Bundan dolayı, Rus'lar elçilerini tayin ederek ticari anlaşma akdedilmiştir." Ayrıca bk. Aitcher K. Wu, China and the Soviet Union, s. 98.

34 KTHC, 4, s. 20'de 19 kabilenin Andican'a tabi olması hakkında belli bir tarih verilmemiş ve ancak "Ünseden Andican'a meyilli oldukları" kaydedilmiştir.

35 KTHC, 4, 5b: Ai-k'o-mu 爱克木.

36 KTHC, 4, 5b: A-hsi-mu 阿希木.

37 KTHC, 4, 5b: Haşim Han Töre ve Hakim Han Töre, Cihangir'in kardeşi Yusuf'un torunlarıdır. Metin aslında (HGTG) yanlıştır. Çünkü KTHC, HGTG'den daha eskidir. Bundan başka, mantıken Cihangir ve Yusuf'un kardeş olmaları gerekir. Bu sebepten, Cihangir'in torunlarının, Yusuf'un oğulları olması ihtimal dahilinde görülmektedir.

38 KTHC, 4, s. 5b'de Po-ssü-t'ang T'8-18-k'o 博斯塘特勒克, ayrı kitap, 4, s. 6b'de Po-ssü-t'ang Ku-k'ou 博斯塘谷口 şeklinde kaydolunmuştur.

39 Mu-chi 木吉, Sarı-kul'un 400 mil kuzeyindedir. Bk. HOGS, 4, s. 15b.

b. Kırgız'ların kabile teşkilâtı

1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı (Sibirya'dan, I, s. 232-233)

(Kara-Kırgız'lar) Ong (sağ) ve Sol olmak üzere iki gruba ayrılırlar.¹

Ong'lar altı kabileye bölünür:²

1. Bugu³ (Geyik) kabilesi, Fekes nehriyle Isık-kul'un doğu sahili arasında göçebe olarak yaşar. Bana, Bugu'lar arasında şu boyların mey out olduğunu söylediler: Çelek (Manap, "hükümdarlar" soyu), Torgo, Bapa, Yelden, Takabay, Bör (Karaoğır), Dölös (miktarları pek azdır), Kıdık-Kongrat (miktarı azdır), Mongoldur⁴ (miktarları azdır), Sayak⁵ (miktarları azdır), Sıkmayat, Kaba, Asan, Tukum, Arık-Tukum, Küçük, Zerikay, Ondon (son dört soy 1862 yılında Çin'e tabi olmuş,⁶ ve diğerleri de Rusya tarafında kalmıştır; bugün Bugu'ların hepsi de Rus tabiiyetindedir).

2. Sarı-Bağış (Sarı-Sığın) kabilesi, Isık-kul'un kuzey ve batısında göç eder. Bunlar 1860 ta ancak ismen Rusya'ya tabi olup Hokend'te

vergi veriyorlardı, şimdi ise hepsi de Rus eline geçmiştir. Sarı-Bağışlar arasında şu soyların mevcut olduğunu öğrendim: Saru, Kaba, Monguldur, Şıkmanat, Sayak, Dölös, Kongrat, Mundus, Kitay ve Yetigan (Burada Altay'lular arasında da çok rastlanılan Dölös ve Mundus soylarına nasırı dikkati çekmek isterim). Kongrat, herhalde Kırgız'lara ait yabancı bir Türk soyu olup, sonradan Kırgız'lara bağlanmış olsa gerektir. Kitayların, Kırgız'larla karışmış Özbek'lerden olduğu anlaşılıyor.

3. Soltu kabilesi, Çu nehrinin güneyinde göçebe olarak yaşar, bunlar eskiden Hokend'e tâbi olup⁷, şimdi Tokmak vilâyetine bağlıdır. Soltu kabilesinde şu soyların bulunduğunu söylediler: Yetigan, Kuçu, Saru, Monguldur, Kitay, Mundus, Asık.

4. Andican nehri boyundaki Edigana kabilesi, daha 1869 yılında, Isık-kul civarında bulunduğu zaman Hokend'e tabi idi.⁸ Bunların arasında bana sekiz soydan bahsölundu: Dölös, Saru, Kongrat, Monguldur, Mundus, Sayak, Kaba, Şıkmanat.

5. Eskiden Hokend'e tabi olan Çong-Bağış (Büyük sıgın) kabilesi, Kaşgar'ın batısında göçebe olarak yaşar.⁹ Bana bildirilen soy adları şunlardır: Askalı, Taro, Maçak, Uş-Tanga, Kandabas, Koş-tanga, Kuan-şuan (Taro soyuna Teleüt'ler arasında da çok raslanır). Uş-Tanga ve Koş-Tanga hiç şüphesiz Özbek soylarındandır.

6. Çerik (çeri, ordu) kabilesi Hokend'e tabi idi.¹⁰ Bunlardan ancak iki soy adını öğrenebildim: Ak-Cubak, Bay-Çubak, Bay-Çubak.

Soltu kabilesi Ong'lara nazaran daha az olup Talas nehri boyunda göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylardan ibaret bulunur.¹¹ Saru, Beş, Beran, Mundus, Töngtörüp, Kuçu, Kürküren, Yetigan.

Kara-Kırgız'ların sayısı hakkında açık bilgi verebilecek durumda değilim,¹² çünkü Isık-kul'e yaptığım seyahat esnasında Rus hükümetinin elinde bile sarıh istatistik malûmat yoktu."

NOTLAR

¹Bugünkü Türkili, I,s.71'de "Öz Qol" ve "Sol Qol" olarak yazılmıştır.

²A. Zeki Velidi Togan'a göre, Öz Qol'da Tagay, Edigene, İçkilik, Monguş olmak üzere 4 uruk vardır. Öz Qol, esasen Tagay ve Edigene'lerden ibaret olup, İçkilik ve Monguş'lar, Edigene uruğunun arısları sayılır. Bk. Bugünkü Türkili, I,s.71.

³Çin kaynaklarına göre, Bugu kabilesi, ancak HCSL,II,12,s.1247'de geçmiş ve Sarı-Bağış'ın lakabı zannedilmiştir.

⁴Monguldur, Yakup Bey'in isyanları sırasında Hokend'e tabi oldu. Daha önce Çin hakimiyeti altında idi. HCSL,II,s.1231-1232'de daha açık olarak ifade olunmuştur: Monguldur başı, Lieh-pich-ssü 列別斯, 1789 yılında Şei Can Polad 占坡拉特'ı yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple altın şapka ile mükâfatlandırıldı. Öldükten sonra, esas ünvanı ve şapkası, hediye olarak oğlu Mahmud Kuli 邁瑪胡里'ye verildi. Ayrıca Monguldur başı olan Yü-t'o-i-ma-ssü 五托依瑪斯, 1785 yılında Narin nehrindeki köprüyü inşa etmek için çalıştı. Bu sebeple Çin İmparatoru tarafından altın şapka ile mükâfatlandırıldı. Ölümünden sonra, ünvanı ve şapkası, oğlu A-t'i-yen 阿提焉'e verildi. Buna göre, Monguldur'ların Rusya tarafında kaldıkları hakkındaki kaydın doğru olması gerekir.

⁵Sayak kabilesi de Yakup Bey isyanlarından biraz evvel Rusya'ya tabi oldu. Fakat eskiden Çin hakimiyeti altında idi. HCSL,II,s.1229'da şöyle anlatılmıştır: Sayak başı olan Min-shih-la-ha 敏什拉哈, 1761 yılında Çin İmparatoruna hediye takdim etti. İmparator da kendisine üçüncü dereceden çiçekli ve tüylü bir şapka ile hediye verdi. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvan oğlu Man-pi-t'ü 漫畢特'ye verildi. 1815 yılında Man-pi-t'ü de hastalandı ve öldü. Ünvanı, oğlu Murat 穆拉特'a verildi. Ayrıca, Sayak başı olan Temür-can 特木爾占, 1759 ve 1762 yıllarında vazife olarak Kırgız'ların oturdukları bölgeye gidip Erdeni 額爾德尼'ye saldıran Kırgız'ları v.s.yi geri çağırdı; gayretle çalıştı. Bu sebeple kendisine beşinci dereceden çiçekli, tüylü şapka ile hediye verildi. 1788 yılında hastalanıp öldü. Ünvanı oğlu Kulu 庫魯 Hoca'ya verildi. Buna göre, Sayak'ların Rusya tarafında kaldığı yanlış olmalıdır.

⁶Arik-Tukua, Küçük, Zerikay, Ondon v.s. 4 soy, Çin kaynaklarında geçmiyor. Bu sebeple bunların 1862 yılında Çin'e tabi oldukları hakkındaki haber de bir yanlışlık olmalıdır.

⁷Soltu kabilesinin eskiden Hokend'e tabi olması doğru değildir. HCSL,II,12,s.1225-1226'da şöyle denilmektedir: Soltu kabilesinin başı Ni-sha 泥沙, 1758 senesinde Çin İmparatoruna hediyeler gönderip itaatını arzetti. Bunun üzerine, kendisine üçüncü dereceden çiçekli ve tüylü bir şapka hediye verildi. Hastalanarak ölümü üzerine ünvanı, oğlu To-li-ya-t'ü 托里雅特'ye tevcih edildi. Buna göre, Soltu kabilesinin eskiden Çin'e tabi olduğu sabittir."

⁸Bu anda, Rus'lar Hokend'e bağlı Taşkent şehrini legal etti ve Hokend'e saldırdı. Bu suretle, Andican'ın kuzey bölgesi de Rus'ların eline geçti. Fakat Yakup Bey güney bölgesinde askerleri toplayarak Doğu Türkistan'daki müslümanların oturdukları Şehir aldı. Bundan sonra, Rus'larla anlaşarak Andican'ın güney bölgesi ile müslümanların oturdukları bölgeden ibaret bir devlet kurdu. Bu sebeple

0, 1869 senesinde Hokend'e tabi idi. Bk. HOTO, II, s. 720.

9 Çong-Bağış kabilesinin eskiden Hokend'e tabi olmasında bir yanlışı olmalıdır. HCSL, II, 12, s. 1203-1210'da bu mesele tafsileyle izah edilmiştir: Çong-Bağış kabilesinin başı A-wa-lé 阿瓦勒 1759 senesinde, Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu. İmparator da ona beşinci dereceden çiçekli, tüylü bir şapka hediye verdi. Daha sonra, 1763 ve 1765 yıllarında Çin'in resmî atlarına bakması ve Uc'daki isyanlarda Çin'e yardım etmesi dolayısıyla üçüncü dereceli ünvana terfi ettirildi. Hastalanıp ölümü üzerine, ünvanı oğlu Po-shih-hui 博什輝 'ya verildi. 1789 yılında Po-shih-hui, Asî Can Polad'ı yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple ikinci dereceli ünvana terfi ettirildi. Ölümünden sonra, oğlu Su-lan-ch'i 蘇蘭齊 'ye üçüncü dereceli ünvan verildi. 1815 senesinde, kendisi Çin ordusu ile beraber Asî Tsi-ya-tun 孜牙屯'u yakalamaya gayret etti. Pasla olarak o da Tört-Mahmad 圖爾迪邁特'in damadı Mo-ma-shih 莫瑪什'ı tevki etti. Bu suretle ikinci ünvana terfi etti. Çong-Bağış kabilesinin başı Hu-wa-t'ê 胡瓦特, 1775 yılında göçebe işlerine yardımda bulunması dolayısıyla altıncı dereceli ünvanı aldı. 1784 ve 1785 yıllarında Asî Ya-i-ch'i 雅依奇 ve Can Polad'ı yakalamaya çalıştı. Dördüncü dereceli ünvana terfi etti. Öldükten sonra, esas ünvanı oğlu Chan P'a-la-t'ê 恰帕拉特 'ye verildi. Çong-Bağış kabilesinin başı Mêng-wu-êrh 蒙烏爾, 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Çong-Bağış kabilesinin diğer reisi T'u-li-ya-k'o 圖理雅克, 1784 senesinde Po-lé-k'o 伯勒柯'nin kaçması için çalıştı ve bu sebeple, altıncı dereceli ünvanı aldı. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvanı oğlu Wu-shu-êrh 烏舒爾 'e verildi. Diğer reis Toktay 托克泰, 1784 senesinde Po-lé-k'o'nun kaçması için çalıştı ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Hastalanıp ölümünden sonra, esas ünvanı torunu Sha-i-tu-la (Saydullah) 'ya verildi. Diğer reis Hun-ch'i 暉齊, 1763, 1784 ve 1789 yıllarında Asî Ya-i-ch'i ve Can Polad'ı yakalamak için üç defa gayret gösterdi ve bu sebeple, beşinci dereceli ünvanı aldı. Onun ölümünden sonra, oğlu Mahmud Yusuf 邁葉特 玉素普 tevarüs ederek altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Ko-mi-êrh-tsa-k'o 高馬克, 1765 ve 1784 yıllarında Uc'daki isyanları bastırmak ve Asî Ya-i-ch'i'yi yakalamak için gayret gösterdi. Bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Po-ko-shih 伯柯什, 1797 senesinde Sarımsak 薩木薩克 olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis Murad 木拉特 1797 senesinde Sarımsak olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple, altıncı dereceli ünvanı aldı. Diğer reis K'a-êrh-mi-sha-k'o 喀爾密沙克, 1797 senesinde Sarımsak olayı için gayret gösterdi ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. Ölümünden sonra, ünvanı oğlu Ko-tai 高泰 'ya miras kaldı. Ayrıca reislerden Sha-lai-pai 薩萊拜, 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmak için Çin'e yardım ettiğinden altın şapkalı ve tavi tüylü ünvanını (yedinci derece) aldı. Öldüğünde ünvanı oğlu Kai-lien-ta 海連達 'ya, onun da ölümünden sonra oğlu T'a-pa-lu-k'o 塔巴魯克 'ye miras kaldı. Diğer reis T'o-lo-pai 托洛拜, 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmaya çalıştı ve bu

sebeple kendisine altın şapka (yedinci derece) ünvanı verildi. Diğer reis Ai-chi Po-k'o 艾吉伯克'nin 1785 senesinde, göçebe işlerine yardım etmesi sebebiyle kendisine altın şapka ünvanı tevcih edildi. Bu kayıtlardan, Çong-Bağış kabilesinin eskiden Çin'e tabi olduğu anlaşılmaktadır.

10 Çin kaynaklarına göre, Çerik kabilesi daha önce Çin'e tabi idi; Yakup Bey isyanı sırasında Hokend'e geçmiştir. Bu husus ayrıca HCSL, II, 12, s. 1235-1239'da teyid edilmektedir: "Çerik kabilesinin başı Ersen 額森, 1759 senesinde Çin ordusu ile beraber Badakşan'a iki defa hücum etti ve bu sebeple kendisine beşinci dereceli ünvan verildi. 1762 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple dördüncü dereceye terfi ettirildi. 1765 senesinde Uc'daki isyanları bastırmak için gayret gösterdi ve bu sebeple ikinci dereceye terfi ettirildi. 1787 senesinde, öldüğünde oğlu İslam 伊斯拉木 'e miras olarak beşinci dereceli ünvan kaldı. 1790 senesinde ölümü üzerine kardeşi K'u-t'u-lu-k'o 庫圖魯克 Hoca da bu ünvanı kullandı. Ayrıca, reis Hasan Bay 阿散拜, 1759 senesinde Çin İmparatoruna hediyelerle birlikte saygılarını sundu ve bu sebeple altıncı dereceli ünvanı aldı. 1778 senesinde iyi bir vazife yaptığından beşinci dereceye terfi ettirildi. 1784 senesinde dördüncü dereceye yükseltildi. 1808'de öldüğünde oğlu Ko-lé-ch'a 高勒察, beşinci derece ünvanını miras olarak aldı. Ayrıca, reis Yü-mo-t'ê 玉莫特, 1780 senesinde göçebe işleri için iyi çalıştığından altın şapka ile mükkâfatlandırıldı. 1792 senesinde altıncı dereceye terfi ettirildi. 1813 senesinde öldüğünde oğlu Sê-ho-i-pai 色赫依拜 'a bu ünvan miras kaldı. Ayrıca reis Hu-t'u-lu-k'o 胡圖魯克'nin haydut Hu-i-mu 'yu tevki etmesi sebebiyle kendisi beşinci dereceli ünvan ile mükkâfatlandırıldı. Öldüğünde torunu A-ta-k'o 阿達克 'ya bu ünvan miras kaldı. Ayrıca reis Küçük 庫楚克, 1789 senesinde Asî Can Polad'ı yakaladı ve bu sebeple altıncı derece ünvanı ile mükkâfatlandırıldı. Ayrıca, reislerden Nogay 諾依海, 1769 senesinde Kırgız'lardan Mi-tea-êrh 泥雅爾 olayı için iyi çalıştığından altıncı derece ünvan ile mükkâfatlandırıldı. Onun ölümünden sonra oğlu Ai-san-ko-êrh-ti 愛散柯爾底 'ya bu ünvan miras kaldı. Yine, reislerden Ko-tai 高泰, 1783 senesinde göçebe işlerini iyi yaptığından Çin tarafından altın şapka ile mükkâfatlandırıldı. 1812 senesinde öldüğünde, oğlu Ai-shih-hu-li 愛什胡里 'ye bu ünvan miras kaldı. Diğer bir reis Ch'u-lu-ch'u 曲魯曲, 1789 senesinde Asî Can Polad'ı yakaladığından altın şapka ile mükkâfatlandırıldı. Bütün bu kayıtlara göre, Çerik kabilesinin eskiden Çin'e tabi olması daha doğru görünmektedir.

11 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de soyların adları daha fazla zikrolunmuştur: Sarı, Quşçi, Mundus, Qırk-Ogul, Murat Ali, Togay-Berdi, Mündi, Töntürt, Kölpeş, Tazanay, Qaratal.

12 Kırgız'ların sayısı hakkında, Çin kaynaklarında açık bir bilgi yoktur. Ancak SWO, 4, s. 117'de şöyle söylenmektedir: "Saga ait 5 kabileden Sayak, Sarı-Bağış, Quşçi, Kitai adlarındaki dört kabilenin 2,000'den fazla ailesi vardır. Sarı kabilesinin ise, 5,000 ailesi vardır. Sol'a ait 15 kabile de, 200,000'den fazla kişi vardır. Ve her kabilenin ya 200, ya 700, ya da 1300'den fazla ailesi vardır. Tabiidir ki, verilen bu rakamlar, Kırgız'ların 1758-1759 arasında Çin'e ilk tabi oldukları zamana ait bulunmaktadır."

ii) Çin ve batı kaynaklarına göre
kabilelerin mukayeseli listesi¹

Çin Kaynakları ²		Batı Kaynakları ³	
İsim	Birlik	İsim	Birlik
Ch'i-li-k'o	奇里克	Çerik	Ö. kabile ⁴
Hu-shih-ch'i ⁵	胡什齊	Quşçi	S. aruk oymak
No-i-ku-t'ê	諾依古特	-	-
Sha-êrh Pa-ko-shih	薩爾巴噶什	Sarı-Bağış	Ö. kabile
Ch'i-t'ai ⁸	噶台	Kıtay (Kitai)	Ö. soy ⁹
Sha-lou ¹⁰	薩婁	Saru	Ö. soy ¹¹ S. soy
Ch'ung Pa-ko-shih	沖巴噶什	Çong-Bağış	Ö. kabile
Hai-pu-ch'a-k'o	希布察克	Qıpçaq (Kıpçak)	Ö. oymak ¹²
Sha-êrh-t'ê	薩爾特	Sart	Ö. aris ¹⁴
Hai-man	奈曼	Nayman	Ö. oymak, aris
K'a-êrh T'i-ohin	喀爾提錦	-	-
T'i-i-t'ê	提依特	Tayät	Ö. oymak ¹³
T'u-êrh-ko-i-ko-êrh	圖爾	Turgay	Ö. soy
Su-lê-t'u	格依格爾	Soltu	Ö. kabile
Yüeh-wa-shih	蘇勒圖	-	-
E-tê-ko-na	岳瓦什	Edigana ¹⁸	Ö. kabile
Ch'a-ha-êrh Sha-ya-k'o	察哈爾薩雅克	-	-
Sha-ya-k'o	薩雅克	Sayak	Ö. soy ¹⁹
Pa-oh'i-ssü	巴奇斯	Bagış	Ö. oymak ²⁰

Mong-ê-lê-to-êrh	蒙額勒圖	B. kabile	Monguldur	G. soy ²¹
Sê-lê K'u-êrh	色勒庫爾	B. kabile	-	-

KISALTMALAR: B. Batı; D. Doğu; Ö. Ong; S. Sol.

NOTLAR

¹Bu listede, Çin hakimiyeti altında yaşayan Kırgız'ların kabilelerinin Çin ve Batı kaynaklarına göre mukayeseli olarak incelenip aradaki farkları göstermek istiyoruz. İlk bakışta hemen dikkatimizi çeken bir husus, Çin kaynaklarında kabile, oymak, soy, tire gibi bir ayırım yapılmadan hepsine "Pu" (kabile, daha doğrusu ulus grubu) denmesidir. Buna mukabil, Batı kaynaklarında teferruatlı bir ayırım yapılmaktadır. Demek ki, etnoloji bakımından batı kaynakları daha muntazamdır. Fakat Çin kaynakları idare teşkilatına daha fazla önem vermiştir. Bu sebeple, Kırgız kabile birlikleri karıştırılarak yeni bir idare birliği meydana getirilmiş ve bunlara "Pu" (kabile) denilmiştir. Baten "Pu" (kabile) deyimi, "kabile" den çok idare birliği anlamına gelir. Hatta Hsin-chiang-shih-lüeh adlı eserde Kırgız-Kazak'ların Çin'e tabi olmalarından 19 yüzyılın başlarına kadar olan devrede reislerinin nesillerine de geçen ünvanları ve bu ünvanlar dolayısıyla Çin ile olan münasebetleri açıkça gösterilmiş bulunmaktadır. Bu itibarla Çin kaynakları tarih bakımından batı kaynaklarından daha üstündür.

²Çin kaynakları hakkında HCTC, HCSL ve SWC'ye dayanılmaktadır.
³Batı kaynakları hakkında daha ziyade "Sibirya'dan" ve "Bugünkü Türkili"ye dayanılmaktadır.
⁴Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Çirik şeklinde yazılmış ve oymak sayılmıştır.
⁵SWC, 4, s. 117'de Huo-so-ch'u 霍索楚 olarak yazılmıştır.
⁶Bu kabile Sibirya'dan'da geçmiyor.
⁷Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Sarı-Bağış şeklinde yazılmış ve oymak sayılmıştır.
⁸Ch'i-t'ai 噶台 ismi ancak SWC'de geçiyor.
⁹Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Qıtay olarak yazılmış ve Çi Qol a rısları ve Sol Qol oymakları olarak zikredilmiştir.
¹⁰Sha-lou 薩婁 ismi ancak SWC'de geçiyor.

- 11 Bugünkü Türkili, I, s. 72'ye göre, Sol Qol'a ait uruklardan-
dır.
- 12 Bugünkü Türkili'nde geçmiyor.
- 13 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 14 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 15 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 16 Sibirya'dan'da geçmiyor.
- 17 Bugünkü Türkili, I, s. 72'ye göre, oymaklardandır.
- 18 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Edigene olarak yazılmıştır.
- 19 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Savaş olarak yazılmış ve oymak
sayılmıştır.
- 20 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Bağış olarak yazılmıştır.
- 21 Bugünkü Türkili, I, s. 72'de Monguldar şeklinde yazılmıştır.

2. Kazak'lar

a. Kazak'ların genel durumu

(HCTC, II, s. 722-726)

Kazak'lar, "Sol", "Sağ" ve "Batı"¹ olmak üzere üç kısma ayrılırlar. "Sol" kısmının oturduğu yer, Han sülâlesi zamanında Chien-k'un (Kargız) devletine aitti. "Sağ" ve "Batı" kısımlarının oturdukları yerler ise, Han sülâlesi zamanında K'ang-chü (Kanglı, yani Sogdiana) devletine, Sui sülâlesi çağında Batı Gök Türk'lere aitti. T'ang sülâlesinin Wu-tê (武德) devresinde (618-626) T'ung Yabgu (統葉護) adında bir ve merkezini Ch'ien-ch'uan (Bin-bulak, yani Merke)² adında bir yer tesis etti. Hsi-yü-chuan'a göre, bu yer, Ts'ui-yeh (Suy-ab, yani Tokmak) şehrinin 400 mil batısında bulunmaktadır. Onun güneyi karlı dağlarla kaplı olup diğer üç yanı açıktır; kaynak ve gülleri boldur. Türk Kaganları, yazları hep burada geçirirlerdi. Ayrıca, buradan 100 mil batıya gidilirse Ta-lo-ssü (Talas) şehrine varılır. Han-ssü adlı kitapta denir ki: "Kazak Hanı, kışları kışlakta geçirir, yaz

gelince atla yedi günlük mesafede bulunan yaylağa göçerdi. T'ang sülâlesinin son zamanlarında, burası Ko-lo-lu (Karluk) 葛邏祿'ların; Beş sülâle çağında da Uygur'ların eline geçmiştir. Fazla olarak, Yuan sülâlesinde Ch'a-pa-êrh (Çapar) 察八兒'in de malikhanesi idi.

Kazak'ların devlet kurmaları, Ming sülâlesinin son zamanlarına raslar. 1755 senesinde Cünger'ların isyanı bastırıldı. Asi A-mu-êrh-sa-na (Amursana) 阿睦爾撒納, Kazak'ların "Sol" kısmına kaçtı ve Kazak Hanı A-pu-lai (Ablay) 阿布賚'ı Çin'e karşı koymak için kandırdı. Fakat neticede Çin ordusu tarafından mağlup edildi. Ertesi senede (1856) Çin generali Chao-hui 兆惠 v.s., batıya doğru âsileri takip ederek Kazak'ların oturdukları bölgeye girdiler. Bu durum karşısında, Ablay hemen elçi göndererek Çin'den af diledi ve oins atlar takdim etti. Ayrıca, Kazak Hanı da askerlerinden kısmı ayırarak Çin ordusuna kılavuzluk yaptı. Asi Amursana'yı yakalatarak Çin'e teslim edeceğine de yemin etti. Fakat Amursana önceden bunun farkında idi; bu sebeple Rusya'ya kaçtı. Aynı zamanda eskiden Ablay tarafından gönderilip âsilere yardım etmiş olan Kazak, Ho-chi-po-êrh-kên 和集博爾根 da 30,000 ailele birlikte gelip Çin ordusuna teslim oldu; as sonra da Cha-ko-la 札噶喇'yı elçi olarak Çin İmparatoruna gönderip tabi oldu. Bunun üzerine, Çin İmparatorluğundan ünvanlar aldı.

Aynı senenin sonbaharında, Ts'an-tsan büyük memuru rütbeli Çin generali Fu-tê 富德, askerleri emrine alarak geri kalan Cünger âsilerini yakalamak için yola çıktı ve "Sağ" kısmının sınırına vardı. Tam o sırada, "Sağ" kısmın Kazak Hanı, Taşkent'liler ile savaşa tutuşmuş buluyordu. Ablay'ın elçisi ile Ssu-wei (Gardiyan) 侍衛 rütbeli Çin su bayı Mêng-ku-êrh-tai (Mongultai) 蒙古爾岱 yan yana savaş alanına girdiler ve Çin İmparatorunun emrini ilân ettiler. Savaşın iki taraf bu sefer derhal itaat etti. "Sağ" kısmının Kazak Hanı A-pu-lê-pi-ssü 阿布勒比斯 da aynı günde elçisini göndererek Çin'e hediye takdim etti. Elçinin sunduğu mektubda şöyle deniliyordu: "Sol" kısım ile "Sağ" kısım aynı derecede kuvvetlidir. Şimdi Çin'e tabi olduk. "Sol" kısım gibi Çin'in hizmetindeyiz. Buna mukabil, Çin İmparatoru tarafından elçiye bol bol hediye verildi.

1763 senesinde "Batı" kısmındaki Kazak, yani Ch'i-oh'i Yü-tsü (Kıçı Yüz) 訛齊玉茲'nun hükümdarlarından Wu-la-li (Kur Ali) 努喇麗 Han, Pa-t'u-êrh (Batur) 巴圖爾 Han ve Wu-êrh-kên-ch'i (Argın) 烏

商根青 kabilesinin başı Ha-ya-Şrh (Mayal) 哈雅爾 Han ile birlik-
te elçileri Çin'e gönderip saygı ile hediye takdim ettiler. Bunlara da
"Sol" ve "Sağ" kısımlara verildiği şekilde hediye verildi.

"Sol" kısmı, su ve otları takip eden bir göçebe devletidir. Onun
merkezi Yeh-shih-lâ (Yaşıl ?) 葉什勒 'dur. Şu halde, Yaşıl nehri
kıyılarında bulunmaktadır. Buradan, doğudaki Tarbagatay ve güneydeki İ-
li'ye bin mil uzaktır. Güney-doğudaki Barkul ise 4,500 mil çöker. Bu
kısmı E-Şrh-t'u İü-tüü (Orta Yüz) 鄂爾圖 玉茲³ demektedir. Toprak
geniş ise de nüfus azdır. Bu toprak öbür topraklardan daha verimlidir.

Orta Yüz idaresinde bir Han vardır. Ve Wei-sun (Uysun) 衛遜 v.s.
gibi Otok 鄂拓克⁴ 'ları idare eder. Uysun Otok'u v.s., Kongoro 崑
果羅 ve E-kuo-su-lâ (Oksel ?) 鄂果蘇勒 karakollarının dışın-
da, yani İli'nin batısında yaşamaktadırlar. Suvda, 素宛 Otok'u v.s.,
Hsin-ta-lan 沁達蘭 karakolunun dışında, yani İli'nin hemen kuzey-
yinde yaşamaktadırlar. A-t'a-hai Hu-su-lan (Atıgay- ?) 阿塔海 湖素
蘭 Otok'u v.s., İli'ye daha uzak yerde yaşamaktadırlar. "Sağ" ve

"Batı" kısımların ise şehirleri⁵ vardır. "Sağ" kısmın idaresinde bir
Han ve bir Wang 王¹ vardır. Onun ismi, Kıçıl Yüz 齊齊玉茲⁶ demek-
tir. Semiz-Nayman 色斯宏奈曼 ve Sibân-Nayman 斯班奈曼
v.s. Otok'ları, bu Han ve Wang tarafından idare edildiler. Bunların he-
si, Tarbagatay'ın hemen kuzeyinde yaşamaktadır. Ayrıca, "Batı" kısmının
Hanı yoktur, fakat 4 Tayci 台吉⁷ 'si vardır. Bu kısmın ismi Ulu Yüz
烏魯玉茲⁸ 'dır. İdaresi altında Kara-Bayçket 喀喇拜吉 古特⁹
v.s. Otok'ları vardır. Ve çok uzak batıda yaşamaktadır. Teşkilât bakımın-
dan, Kazak'ların üç Yüzü'ü, tıpkı Kalınk'ların 4 Oyrat'ı¹⁰ gibidir.

İsmi geçen Kazak'lardan her kısım, üç senede bir Çin'e hediye gön-
derir. Örf ve adetleri¹¹ Uygur'lara benzer. Ancak ibadet etmedikleri gi-
bi mukaddes kitab da okumaslar. Ziyafetlerde, sığır, koyun, at ve deve
otları ikram edilir. At sütleri, şarap yerine içilir. Elbise ise, ne ka-
dar giyinilirse, o kadar güzel durur! Her Otok reisi tarafından idare e-
dilir. Buna rağmen, Han ve Sultan 蘇勒坦¹² 'bile hırsızlık vaka-
larının önüne geçemedi. Çok kar yağış kış aylarında, Çin'liler, karakol-
ların yakınlarında hayvanlarını otlatmaları için Kazak'lara izin vermiş-
ler ve böylece onların kış aylarını rahatça geçirmelerini sağladılar-
dır. Ayrıca, atların yüzde birini vergi olarak Çin'e vereceklerdir. Yaz
gelince, karakollar açılmıştır. O zaman karakollarda kalan Kazak'ların
hepsi, dışarıya salıverilmiştir. Her sonbaharda, Kazak'ların reisleri,

onlara önderlik ederek sığır, koyun ve atları, İli ve Tarbagatay'a gön-
dermişler, orada onları ipekli kurtaklarla mübadele etmişlerdir. Karako-
l'daki Çin memurları daha önce kontrol edip yüksek memurluğa bildirmeleri
gerekir. Ancak bundan sonra Kazak'lar, karakollara girebilirler. Pazar-
lık yapılırken, ticaret işlerine bakmak üzere, Çin memurları gönderile-
cektir. Nihayet, Kazak'ların Tayci v.s. reislerin, emsallerine göre ik-
ram edilecektir.

Hsin-chiang-shih-lüen kitabında gösterilen nesillerin listesine gö-
re, Kazak'ların üç bölümü ve 151 Otok'u¹³ vardır.

1845 senesinde Karatal 喀拉塔勒 nehrinin güneyinde, İli neh-
rine yakın bölgede oturan Kazak'lar, Rusya'ya hediye göndermeye başladı-
lar. 1846 senesinde Rus'lar da gelip, Balkaş 巴爾開什 gölünün güney-
yinde Kapal 渴拔勒 ve Verniy (Almata) 唯爾訥 şehirlerini kurdu-
lar. 1853 senesinde Rus askerleri, İli'nin batısında, Çu 吹 nehri civa-
rında, Narin 納林 nehrinin kuzey sahilinde, Şara-Talas 沙刺塔拉斯
bölgesinde, yani Kazak'ların göçebe olarak yaşadıkları topraklarda giz-
lice 7 top üssü kurdular. 1854 senesinde Rus'lar Tarbagatay'a ait İrtiş
額爾齊斯 nehrinin batı sahilinde, Hui-mai-la-hu 輝邁拉虎
karakolunun dışında Semipalatinsk 斜米帕拉廷斯克 valiliği kur-
dular.¹⁴

1864 senesinde Çin ile Rusya, Tarbagatay'da sınır antlaşması akdet-
tiler. Bu antlaşmanın beşinci maddesinde şöyle söylenmektedir: "Ahal-i
tereye göç etmiş ise orada kalacaktır. Buldukları yer, taksim netice-
sinde, hangi devlete verilmiş ise o devletin tabiiyetine geçeceklerdir.
Kaçanlar geri gönderilir..." Bundan başka, antlaşmanın birinci paragra-
fında da şöyle söylenmektedir: "Çin ile Rusya'nın sınırı, Şabin-Dabaka
沙賓達巴哈 'dan Hokend sınırında bulunan Ts'ung-ling (Pamir)'e
kadar devam eder. İki memleket arasındaki sınır, sıradağlar, büyük ne-
hirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyuncaadır." Ayrıca, antlaş-
manın üçüncü maddesinde şöyle denilmektedir: "...Sınır Kuytun nehrinin
batısında bulunan Koytas 奎塔斯 dağının tepesi boyunca, Turgen neh-
ri, Boro-Kucir, Kuytun, Çıçkan, Korgos v.s. karakolları ve İli nehrinde-
ki Çikin karakoluna kadar uzanır; ondan sonra, İli nehrinden geçerek gü-
ney-batıdaki Çh'un-ohi 春濟 karakoluna kadar gider; bunun güney-doğu-
sundaki Temurlik 特穆爾里克 nehrinin kaynağına varduktan sonra, do-
ğuya saparak Temurlik dağının tepesi boyunca uzanır. Kazak ve Kırgız¹²

göçtükları bölgeleri kuşatarak Kegan nehrinin kaynağına varır; buradan güney-batıya sapar. Kegan nehri v.s.nin batıya aktığı bölgeler, Rusya'ya aittir. Undu Bulak 溫都布拉克 nehri v.s.nin doğuya aktığı bölgeler, Çin'e aittir." Ayrıca, Yeni Sınır Antlaşması'nın¹⁵ 8 inci maddesinde şöyle söylenmektedir: "1864 senesinde Tarbagatay'da akdedilen bir sınır antlaşmasında kaydedilmiş olan Zaysan-nor 齋桑湖 doğusun daki sınır, Çin ile Rusya mümessilleri tarafından tesbit edilecektir. Ve iki memlekete bağlanan Kazak'lar, açıkça birbirlerinden ayrılmalıdırlar..."

Bu suretle "Sol", "Sag" ve "Batı", üç Kazak bölümü, Rusya hâkimiyetine sokulmuştur. Vesiklara göre, bugün İli'ye ait Kazak'lar ancak 1 Taycı ve 2 kabileden ibarettir. Bunlar da Hei-tsai (Qazay?) 黑宰 ve A-lê-pan (Adban) 阿勒班'dır.

NOTLAR

¹HCSL, II, 12, s. 1134 ve HTYL, 4, s. 5b: "Doğu", "Orta" ve "Batı"; SFPC, I, 6, s. 191: "Sol", "Sag" ve "Kuzey"; SWC, 4, s. 116: "Sol" ve "Sag"; veya "Sol", "Orta" ve "Batı".

²Bk. Hisao Matsuda, The Geo-historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region, s. 288, 342 ve 350.

³SFPC, I, 6, s. 191: E-t'u-êrh Yü-tzû 鄂圖爾玉茲. Bu bölüm, güney-doğunda Cungarya; batıda Kîçik Yüz ve kuzeyde Rusya ile temas halindedir. HCSL, II, 12, s. 1135: "Kazak'lardan Sargotai 沙爾喀勒特 ve Hsi-êrh-mo-t'ê 西爾莫特 v.s.nin söylediklerine göre, I-k'o-chun 伊克準 denir." SWC, 4, s. 116'da; E-êrh-t'u Yü-ssü 鄂圖爾玉斯 şeklinde yazılmıştır. Burada deniyor ki: "Bu bölüm, doğudan batıya kadar 1,000 mil geçer. Güneyden kuzeye kadar 600 mil tutar. Etrafı dağlar ile çevrilmiştir. Kuzey-batısında İ-shih (Assi?) 伊什 nehri bulunmaktadır. Orada iklim hem kuru, hem de soğuktur; bu sebeple Hanlar ancak yazın ortasında orada kalırlar; geri kalan zamanlarını su ile otlakları takip ederek göç ederlerdi. Bozkır o kadar zengin ve geniştir ki, koyun ve atlarla doludur."

⁴Otok, Hana ait ulus bölümüdür. Bk. HCTC, II, s. 1103-7.

⁵Bk. HCTC, II, s. 724.

⁶SWC, 4, s. 116'da Ch'i-ch'i Yü-ssü 齊齊玉斯 olarak yazılmış ve öyle söylenmiştir ki, "Sag"ın iki kısmı (Kîçik ve Ulu Yüz), güney-doğunda Cungarya ile; güneyinde Burut, Andican ve Namagan

v.s. ile temas etmektedir. Güney-batıda Taşkend'den geçtikten sonra, batıya 600 mil'den fazla kadar gitmektedir. SFPC, I, 6, s. 191-6'da Ch'i-ch'i-k'o Yü-tzû 奇齊克玉茲 olarak yazılmıştır ki, "Kuzey" Kazak'lar (Kîçik Yüz), Çin'den pek usaklara gitmektedirler. Çin'den ünvan almamış olduğu gibi vergi de vermemiştir. Bu bölüm, tam doğu Rusya ile güney Rusya arasında bulunmaktadır. Moskova'ya ancak 3,000 mil uzaktadır. Daima Rusya karışıklık çıkarmıştır. Buna göre, "Sag" bölümü değildir. HTYL, 4, s. 6b'da Ch'i-ch'i Yü-su 齊齊玉蘇 şeklinde yazılmıştır. HCSL, II, 12, s. 1135'de Tu-mu-ta-chun 都木達單 şeklinde yazılmaktadır.

⁷Taycı, Moğol ünvanlarından biridir. Kung 公'dan daha küçük tür. Ve dört derecesi vardır. Bu tabir, T'ai-tzû 太子 (prens) Çincesinin yanlış çevrilmesinin neticesidir. Bk. TH, I, s. 527.

⁸SFPC, I, 6, s. 195'de Wu-la-k'o Yü-tzû 烏拉克玉茲 şeklinde yazılmaktadır. Fakat "Sag" bölümü denilmiştir. HCSL, II, 12, s. 1135'de Pa-han-chun 巴罕單 denir. SWC, 4, s. 116'da Wu-la Yü-ssü 烏拉玉斯 şeklinde yazılmaktadır.

⁹K'a-la-pai-ku-t'ê 喀喇拜古特, K'a-la-pai-chi-ko-t'ê 喀喇拜古格特'nin yanlış yazılışı olmalıdır. Bk. HCSL, II, 12 s. 1183.

¹⁰Oyrat 衛拉特 şunlardır: Çoros (Cungar), Dörbet, Hoşot ve Turgut (Turgut Rusya'ya gittikten sonra, onun yerine Hoit geldi.) SWC, 4, s. 116'da Wa-la 瓦剌 şeklinde yazılmıştır.

¹¹Örf ve âdet hakkında bk. HCTC, III, s. 1731-9. Owen Lattimore, 'in Pivot of Asia, s. 128-132. Hasan Oraltay, Doğu Türkistan Kazak Türkleri, İzmir, 1961. Sibirya'dan, II, s. 419-537.

¹²HCSL, II, 12, s. 1135'de Su-êrh-t'ung 蘇爾統 yazılışı da vardır.

¹³151 Otok yanlış bir sayı olmalıdır. HCTC, II, s. 725'deki dip notuna göre, Sultan olan Veli 瓦哩 idaresi altında, Atıgay-Argın v.s., 44 Otok'u vardır. Veli'nin beşinci kardeşi olan A-t'ieh-ssü 阿帖斯 idaresi altında 17 Otok'u vardır. Dük olan A-ti-lê-su-lê 阿的勒蘇勒 idaresi altında Uysun v.s. 25 Otok'u vardır. Taycı olan İbak 伊巴克 idaresi altında Suvan v.s. 3 Otok'u vardır. Ayrıca, Wang olan Han Hoca 晃和卓 idaresi altında A-ho-mu-po-tê 阿赫木博特, Suvan, Nayman v.s. 20 Otok'u vardır. Başka Taycı ve Kung'lar idaresi altında, Morun-Nayman 穆隆奈曼 v.s. 12 Otok'u vardır. Taycı olan Kambar 哈木巴爾 idaresinde Bay-Ciket 拜古(吉)格特 v.s. 24 Otok'u vardır. Taycı olan Cabay 嘉拜 v.s. idarelerinde K'o-lê Bayciket 克勒拜吉格特 v.s. 4 Otok'u vardır. Bunların toplamı 149'dur. Elimizdeki Hsin-chiang-shih-lüeh (1965, Taipei)'de bu rakamdan daha azdır. Sol bölümünde Abılay 阿布魯 idaresi altında 44 Otok'u vardır. Adil 阿迪勒 idaresi altında Uysun v.s. 25 Otok'u vardır. Ondan başka, Uyak-Argın 烏瓦克 阿爾幹, Ha-lu-lê Argın 哈魯勒 阿爾幹, Kancigali-Argın 汗齊哈魯 阿爾幹, Kongrat-Argın 洪郭拉特 阿爾幹, K'u-k'o-ch'i Argın 庫克齊 阿爾幹, Atıgay-Bağış-Argın 阿塔海巴魯斯 阿爾幹, Nogay-Argın 諾海 阿爾幹, Chuan-ta-ya-k'o Argın 卓達雅克 阿爾幹

ve Suvan 素完 v.s. 9 Otok'u vardır. Sağ bölümü ise, Han Hoca idaresinde Semiz-Nayman 色斯奈曼 v.s. 20 Otok'u vardır. Köktei 庫德台 idaresinde, Kirk-Nayman v.s. 赫爾吉奈曼 10 Otok'u vardır. Bundan başka, Sibon-Nayman 斯班奈曼 da vardır. "Batı" bölümü ise, Kambay 罕巴爾 idaresi altında, 24 Otok'u vardır. Ayrıca, Kara-Bayciket 喀喇拜吉格特 ve K'o-lê Bayciket de vardır. Onların toplamı 135'dir.

¹⁴HCTC, I, s. 188'den alınmıştır.

¹⁵Bu antlaşma 1881 senesinde yapılmıştır. Maddeleri hakkında bk. RCTA, s. 17-24.

b. Kazak'ların kabile teşkilâtı

1) Batı kaynaklarına göre kabile teşkilâtı (Sibirya'dan, I, s. 237-239)

1. Ulu-Cüs (Ulu yüz), büyük ordu. Şimdi bunlar Balkaş gölü, Alatau ve Isık-kul'un güneyinde, doğuda Aulieta, Çimkend, Türkistan ve Taşkend şehirlerine kadar uzanan sahada göçebe olarak yaşar. Büyük ordunun kabile adı Uysün'dür. fakat bir çok soylara ayrılırlar. Çin sınırlarından Isık-kul'a kadar yayılmış olan ve doğu kanadını teşkil eden Zuan ve Abdan'lar şu kısımlardan mürekkeptir: Bozun, Ayt-kıstık, Kızıl-pörük, Kocur-Pörük, Sagıs-Sarı-Alcan ve Tulat; batı kanadı; Çimkend civarında Şim, Aulieta civarında Camıs, Temir, Şımır, Boptay, Taşkend civarında Kur-Ulus (Idaga-Bı halkı), Beş-tang-bala (Beş denk çocuk), Sirgali, İstak, Otakçı, Calayr-Şappas; Sultanın kölelerinden şunlar vardır: Karalpak, Türükpan, Kangdı ve Tölöngüt.

2. Orta-Cüs (Orta yüz), orta ordu, şu kabilelerden mürekkeptir: Arşın, Nayman, Kıpçak, Kirtiy, Kongrat. Arşın kabilesi İrtiş, Tobol, İşim v.s. nehirlerin orta kısımlarında, yani bozkırın kuzey kısmında, göçebe olarak yaşar ve aşağıdaki soylara bölünür: Kara-Kesak, Şar-Cetim (Dört yetim), Cancar, Tortaul (dört kul), Atıgay, Altay, Terbiş, Tabaktı, Borşı, Karpak, Basatin, Ağıs, Kalanam, Kancıgalı (eğerleri kayıplı), Kozugan, Kök-Şal.

Nayman kabilesi İrtiş'in orta kısımlarından doğuya doğru uzanan yerlerde, yani Arşın'ların güneyinde, Çin sınırı boyunca ve Balkaş gölü civarında göçer. Soyları aşağıdadır: Erganaktı, (Buhtarma membaının doğusundaki), Bulattı, Tars-Tangalı, Tort-Aul, Buganalı, Sadır, Kence, Kaptaray, İsengui, Abdan, Zuan, Ak-Bura ve Zadır.

Kıpçak kabilesi bozkırın kuzey-batı kısmında, Turgay, Ubagan, Tobol, Uya nehirleri boyunca, Troysk şehrine ve Ust-Uyskaya krepost'a kadar olan sahalarda yaşar. Aşağıdaki soylardan müteşekkildir: Torı-Aygır, Tuyuşka, Kitabek, Bultun, Kara-Balık, Kündülan, Tana-Buga, Ust ve Kök-Burun.

Kiray'lerin büyük bir kısmı, İrtiş'in yukarı mecrasında, Çin hakimiyeti altında yaşar, fakat Verchniy-uralsk'a kadar batı bozkırında da bulunurlar. Bunlar Abak-Kiray, Kara-Kiray ve Taraktı adında üç soya bölünür. Kara-İrtiş boyundaki Kiray'ların yaşadıkları yerler hakkında Paganin, aşağıdaki çok enteresan malûmatı vermektedir: Abak-Kiray'ler İrtiş ve Zaysan vâdisinin doğu kısmında ve Kara-Kiray'ler de batısında oturur. Kara-Kiray'ler on iki soydan ibarettir: Cantıkay, Cadık, Şıraüş, İtali, Karakas, Mulku, Şibar-Aygır, Markit, Itangman, Cas-Taban (Bakır-Taban), Sarı-bas (Sarı Baş), Şimoyın. Kara-Kiray'ler ise ancak üç soya bölünür: Murun, Bay-Cigit ve Tort-Aul.

Kongrat'ların çoğu Taşkend civarında göçebe olarak yaşar ve büyük ordu Kırgız'ları ile akrabalık tesis ettikleri için şimdi kendi kabilesini büyük ordudan sayar. Bunlar on iki soydan ibaret olup, altısı Altı-ata-kökting-ülü (Ata-Gökün altı oğlu) ve diğer altısı da Altı-ata-köktöngşü tesmiye edilir. Taşkend civarında Kongrat'lardan başka Nayman ve Arşın'ların da birkaç soyu yaşar, Kongrat'ların büyük bir kısmı gibi, bunlar da kendilerini büyük ordudan sayar.

3. Kiçi-Cüs (küçük yüz)², küçük ordu, ancak batı bozkırında göçebe olarak yaşar ve Alçın adında büyük bir kabile ile, toptan Catti-Urı tesmiye edilen birleşmiş yedi soydan mürekkeptir.

Alçın'lar, Alim-Ulı ve Bay-Ulı³ isminde iki kısımdan ibarettir. Alim-Ulı'lar, Sır-Kuvan ile Yangı-Darya boyunca ve tuzlu Kara-Bursak gölü ile Emba membaı civarında göçebe olarak yaşar. Bunlar Kara-Sakal, Kara-Kisak, Kita, Tort-Kara, Şümököy ve Şikti adında altı soya bölünür.

Bay-Ulı'ların büyük bir kısmını teşkil eden Aday, Şerkas, Hazer, Bay-Baktı, Maskar, Kızıl-Kurt, İsan-Tamir, Alaya ve Tastar soyları Ural ile Emba arasında ve Hazer denizi boyunca, Aday'ların bir kısmı da tangışlık yarımadasında yaşar.

Bu kabilenin bir kısmı, bu asrın başlarında Bükay Han idaresinde Astrakhan vilâyetine göçmüş olup, şimdi iç, veya Bükay ordusunu teşkil etmektedir.

Birleşmiş yedi saydan Cagalbay'lar Verchne-Ozersk ve Verchne-Ural'sk kaleleri civarında, Kapta ile Tamga soyu Orenburg ve Ural'sk yakınlıklarında, Tabın soyu kısmen yine orada ve kısmen de Tobol ve Emba boyunda, Kerayit'ler Sır boyunda, ve nihayet Teledü ve Ramadan soyları da Kerayit'in kerayit'lerle ve yazın da Tabın'larla yaşarlar. Küçük orduya bağlı Ramadan ve Alçın soylarının bir parçası Türkistan'a göçmüş olup, Çin boyunda yaşar. Halbuki Cagalbaylı, Tama ve Taraklı'ların oturduğu yerler Taşkend'den uzak değildir."

NOTLAR

- ¹Oçerki severo-zapadnoy Mongolii (4 cilt, 1881-1883) eserinin müellifidir.
- ²Bugünkü Türkili, I, s. 40'da "Kiçi Yüz" olarak yazılmıştır.
- ³Bugünkü Türkili, I, s. 40'da şöyle yazılmıştır: "Alimoğlu (Kazak söyleyişince 'Elimolu') ve Bayoğlu (Kazak söyleyişince 'Bayoludur.")

11) Çin ve batı kaynaklarına göre kabilelerin mukayeseli listesi

Çin Kaynakları ¹		Batı Kaynakları ²	
İsim	Birlik	İsim	Birlik
A-t'a-hai Pa-ko-ssü A-êrh-kan	S. Otok	Atıgay ³ Bagış-Argın	-
A-t'a-hai Hu-su-lan	S. Otok	Atıgay- ?	-

Wu U-wa-k'o A-êrh-kan	烏瓦克 阿爾幹	S. Otok	Uvak ⁴ Argın	-
Ha A-lu-lê A-êrh-kan	哈魯勒 阿爾幹	S. Otok	? -Argın	-
Wei A-i-sun	衛遜	S. Otok	Uysun	O. soy ⁵
Wu A-wan	衛素	S. Otok	Zuan	U. kabile ⁶ O. soy
Han A-chi-ha-lai A-êrh-kan	汗濟哈賚 阿爾幹	S. Otok	Kanoigalı-Argın	O. soy
A A-êrh-kan	洪郭拉特 阿爾幹	S. Otok	Kongrat ⁷ Argın	-
No A-êrh-kan	庫克齊 阿爾幹	S. Otok	? -Argın	-
ch A-êrh-kan	諾海阿爾幹	S. Otok	Nogay ⁸ Argın	-
A-êrh-kan	專達雅克	S. Otok	? -Argın	-
Se A-mi-ssü Nai-man	阿爾幹 色密斯奈曼	A. Otok	Semiz-Nayman	O. tire
Yu A-pan Nai-man	斯班奈曼	A. Otok	Sıban ⁹ Nayman	-
Ho A-êrh-chi Nai-man	赫爾吉奈曼	A. Otok	Kırk-Nayman	-
A A-ho-mu-po-t'ê	阿赫木博特	A. Otok	? Zuan-Nayman	-
A A-wan Nai-man	素宛奈曼	B. Otok	Kara-Bay-Cigit ¹⁰	-
A A-êrh-kan	克格勒特	B. Otok	? -Bay-Cigit	-

KISALTMALAR: S. Sol; A. Sağ; B. Batı. O. Orta; U. Ulu; K. Kiçi.

NOTLAR

¹Çin kaynakları hakkında HCTC, HOSL, SWC ve SFPC'ye dayanmaktadır.

²Batı kaynakları hakkında daha ziyade Sibiry'a'dan ve Bugünkü Türkili'ye dayanamaktayız.

³Batı kaynaklarında Atıgay-Bağış-Argın olarak bir kabile yoktur. Ancak Atıgay-Argın ve Bağış-Argın olarak birer soy mevcuttur.

⁴Batı kaynaklarında ancak Uvak-Girey olarak bir oymak mevcuttur.

⁵Bugünkü Türkili'nde yoktur.

⁶Bugünkü Türkili'nde Suvan olarak yazılmış olup Ulu-Yüz'e ait bir kabiledir.

⁷Batı kaynaklarına göre, Kongrat tek bir kabiledir. Bugünkü Türkili, I, s. 40'da Qonrat şeklinde yazılmıştır.

⁸Bugünkü Türkili, I, s. 40'a göre, Nogay Kıçı-Yüz'e ait soylardan ve tirelerdendir.

⁹Bugünkü Türkili, I, s. 40'a göre, Sibian tiresinin Nayman ile ilgisi yoktur.

¹⁰Batı kaynaklarında ancak Bay-Cigit soyu mevcuttur. Bugünkü Türkili, I, s. 40'da Bay-Ciket olarak yazılmıştır.

IV. RUS İSTİLASI

1. Ticaret Münasebetleri

a. Ticari Münasebetlerin Başlangıcı

CCHW, I, 56, s. 8133

1849'da tebliğ olunmuştur:

" Rusya'daki Sha-na-t'ê (Senato?) 薩納特 adlı hükümet dairesinden Çin Dışişleri Bakanlığına gönderilen notada şöyle denilmiştir: Son zamanlarda nüfus günden güne artmıştır. İdare altındaki insanlar kalabalıklaşmıştır. Bu sebeple, münhasıran Gh'a-k'o-t'u (Kyakhta) 恰克圖¹daki ticaretle geçinmek kâfi gelmemektedir. Bundan dolayı, Kyakhta'dan başka, İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın da ticari münasebetlere açık tutulması rica olunmuştur. Bu konu üzerinde durulmuş olup Sha-ying-a 薩迎² v.s., adları geçen üç yer hakkında dikkatli bir araştırma ve inceleme yapacaklar, bu yerlerin ticari münasebetlere açılmasında bir mahzur bulunup bulunmadığını sür'atle verecekleri bir raporda önemle belirtmeklerdir.³

NHL, I, 2, s. 5a ve CCHW, I, 57, s. 8133

Mayıs 1850'de Ghün-chi büyük memuru v.s. ye tebliğ edilmiştir:

" Daha önce Sha-ying-a ve İ-shan 奕山 'nın raporlarında ticari münasebetlere açılması için İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın durumu araştırılmış, Dışişleri Bakanlığına bir rapor keyfiyet iyice belirtilmiş ve ayrıca bir rapor daha verilmiştir. Şimdi bu son rapora göre, Rus'ların İli ve Tarbagatay'da ticaret etmesi için general, yani Sha-ying-a v.s. 'nin araştırmalarına göre hiç bir engel yoktur. Ancak, ileri de pişman olmamak için adı geçen generalin ticari yönetmelik prensipleri incelenmelidir. Kaşgar ise, mahzur sebebiye ticarete açılmaz. Raporda dendiği gibi bir daha müzakereye lüzüm yoktur. Hükümetimizin yabancılarla yaptığı muamelede ebedi barış istenmiştir. Sınırların emniyeti bu suretle

sağlanabilir; bir hâdiseye sebep olunmaz.⁴

Ayrıca, söylendiğine göre, Rus'ların İli'de ticaret yapması Kyakhta örneği gibi işe zor olacaktır. Eğer Kazak'ların ticari yönetmelikleri uyulursa hiç bir güçlük çıkmaz. Ancak Rus'lar yeni ticaret yapılarıdır. Çoktan beri Çin'e tabi olan Kazak'larla aralarında fark vardır. Bu sebeple, karakola giren insanların sayısı, hayvanların ve malların miktarı kontrol edilecek ve Çin askerleri tarafından karşılanarak korunacaktır. Gelen mallar ise, ya Yanggin tarafından veya serbest olarak tüccarlar arasında mübadele edilecektir. Kalan mallar geri götürülecektir. Mübadelenin henüz sona ermemiş olduğu bahanesiyle mallar cadde-lerde ve pazarlarda kalmaz."

OCHW, IV, 336, s. 10767-8

1850'de tebliğ olunmuştur:

" Rus'ların İli v.s. yerler de ticaret yapmak için ricada bulunması üzerine, o general (yani Sha-ying-a) görevlendirip bu hususta hazırlık yapılmış, müzakere cereyan etmiş ve Dışişleri Bakanlığınca Rusya'ya cevap verilmiştir. Şimdi, Rusya'daki Senato adli hükümet dairesinden gelen mektuba göre, Rusya gelecek ilkbaharda mümessil tayin edip İli'de yapılacak toplantıya katılacaktır. Bu mesele üzerinde Sha-yung-a ile I-shan, birlikte görüşüp hazırlanmışlardır. Halen Sha-ying-a Pekin'e gelmiştir. Generalin yerine I-shan geçecektir. Kendisi olayların iç yüzüne vakıftır. Bundan dolayı Rusya'dan gelen mektubu okusun. İli ve Tarbagatay'ın ticari münasebetlere açılması hakkındaki raporların hepsi onun kaleminden çıkmıştır. Onun Kyakhta örneğine göre hareket edilmemesine dair olan sözü çok doğrudur. Ayrıca, karakola girip çıkan tüccarların sayısı, hayvanat ve malların miktarı ve Çin askerlerinden teşkil olunacak koruma birliği üzerinde önceki tebliğe bakılsın. Bundan başka etraflı soruşturmalardan sonra gerekli tedbir alınsın. Bu suretle her türlü kararlar daima danışılarak alınsın ki ileride yanlışlıklar ortaya çıksın!

Kaşgar'a gelince, onun ticarete açılması ile doğacak mahsurlar da önce Dışişleri Bakanlığınca açıklanmıştır. Şimdi Rusya'dan gelen mektupda bu mesele üzerinde gene ısrar edilmektedir. Bilindiği gibi, Kaşgar, Çin kıtasına uzaktır. Oradan gelen tüccarlar as olduğu için, mübade-

de malları kâfi gelmeyecektir. Bunlar gerçektir. Buna rağmen İli toplantısında Rus'ların bu meselede ısrar etmelerinden korkulur. Bu takdirde I-shan v.s. misal vererek izahlarda bulunsunlar ki Rus'lar ikna edilmeler ve bir daha bu meseleyi açmasınlar. Dışişleri Bakanlığının Rusya'ya verdiği cevabın bir örneği de ayrıca gösterilein. Bunun tesiri çok büyüktür. Bu sebeple, etraflı düşünmek, alınacak kararları ona göre almak gerekir ki, ileride feci olaylara sebebiyet vermesin.⁶

SHL, II, 8, s. 8a-8b

2 Mayıs 1851'de Chün-chi büyük memuru v.s. ye tebliğ edilmiştir:

" I-shan, Rusya'nın Kaşgar'ın ticarete açılması teklifi üzerine verecek cevap ve ricasında önceden düşünmüş olan hazırlıklar ve Tê-ling'in mektubunda bahsedilen üç engeli hakkında bir rapor vermiştir.

Önce, Rusya'dan gelen mektupta da söylendiği üzere, Rus mümessili baharda İli'ye gelip ticari yönetmelikler üzerinde müzakere edecektir. Fakat halen daha gelmemiştir. I-shan zannetti ki, Rusya, Kazak'ların vergi almış ve onların oturdukları Wu-la (Ula veya Ola) 烏拉 'lar an faydalanmıştır. Şimdi, Kaşgar'da ticaret yapmak için rica etmiştir. Kabul edilirse, Rus'lar İli'nin güney-batısındaki Kazak'ların oturdukları bölgeden geçeceklerdir. Kırgız'lar da onlar gibi Ulalarını ve vergilerini vereceklerdir. Bu düşünce çok doğrudur. Ayrıca, Tê-ling'in ileri sürdüğü üç engel de istikbal için iyice düşünülmüştür. Rus'ların, üç yerde ticaret yapmak ricasında bulunmalarının gerçek maksadı, esasen bir tahmin edilemezdi. Ancak sınır yakınındaki halkın daha iyi yaşaması bahanesiye rica etmiş olabilirlerdi.

Dostluk sebebiyle İli ve Tarbagatay'ın açılması denenecektir. Kaşgar için fazla mahzur bulunması sebebiyle asla müsaade edilemez. Ruslar konuda gene ısrar ederlerse, I-shan v.s., mahsurları uygun düşecek şekilde izah etmelidirler. Hükümetimiz Doğu Türkistan'ın Kaşgar İli hakimiyeti altına almasından, yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Ruslar İli ve Tarbagatay'da ticaret yapmışlar ve uzun zaman hâdiseye cereyan etmemişler. Niçin şimdi üç yerdembirden ticaret yapmak istiyorlar? Dostluk dostluğuyla taleplerinin tamamını yıllarca reddedemedik. Daha az mahzur bulunması dolayısıyla, İli ve Tarbagatay'da ticaret yapmalarına gönülsüz rızakat ettik. Demek ki taleplerinin üçte ikisi kabul edilmiştir. Kaş-

gar ise, hem uzak, hem malları ve tüccarları az ve hem de karakolun di-
şında müslümanlar v.s., çeşitli yabancılar bulunmaktadır. Rus'lar orada
da alışveriş ederlerse, kavga çıkar, hâdise çıkar. Çin için mahzurlar
doğar; yabancılar için de faydasından çok zararı görülür. Bu mahzurlar
açıktır. Müsaade etmek gerçekten zordur. I-shan v.s., toplantıda heyecan
na kapılmadan sükûnet içinde ve misâller vermek suretiyle Rus'ları ikna
çalışsınlar.

Tê-ling'in düşündüğü durumu, yavaş yavaş açıklayarak inandırsınlar.
Hatta belli noktalarda ısrar etmelidirler. Haklı ve cesaretli olanlara
tehditler tesir edemez. Yalnız kararlar düşünülüp taşınılarak verilmeli
dir. Bu kararlardan gelecekte bir mahzur doğarsa, bundan o general (yan-
I-shan) v.s. sorumlu olacaklardır. Bundan başka, İli ve Tarbagatay hak-
kında uygulanacak munasip ticarî yönetmelikler üzerinde de durulacaktır.
Böylece her türlü ihtimal dikkate alınmış olacak, böylece hiç hata ya-
pılmaması sağlanmış bulunacaktır.

Önceden verilen raporda, Kyakhta gibi bir örneğin uygulanmasının
zor olduğu belirtilmiştir. Meselâ kaybolan malların ödenmesi, gayet önem-
lidir. Eğer bu gibi haksız bir ihtirası varsa, doğruluğa dayanarak suç-
lanacaktır. Her şeyin başlangıcında daima dikkat etmelidir. Aykırı iş-
teklere asla kabul edilemez. Bu suretle gelecek felâkete yol açılmamış
olur. Bunun sınır emniyeti ile ilgisi de pek mühimdir. Herhalde o gene-
ral v.s. İmparatorun emirlerine önemle itaat ederek daha dikkatli hare-
ket edebilirler. Böyle bir emir bildirilsin. 8

TSHL, III, 10, s. 14a-14b

16 Eylül 1851'de Chün-ohi büyük memuru v.s. ye tebliğ olunmuştur:
" I-shan ve Pu-yen-t'ai, ticaret yapmak maksadıyla Rus'lar ile top-
lantı yapmışlardır. Ve tesbit edilmiş olan ticarî yönetmelikleri liste
halinde ileri sürmüşlerdir.

Bu defa, Rus mümessili, ticaret yapmak için İli'de açılmış olan
toplantıya gelmiştir. General olan I-shan ve Ts'an-tsan büyük memuru o-
lan Pu-yen-t'ai tarafından hazırlanmış olan ticaret yönetmeliklerindeki
" Çin, karakoludışındaki yağma davası ile ilgilenmeyecektir. Çin ülkesi
içinde cereyan eden hırsızlıklarını duruma göre ayrı ayrı yargılanacak-
tır." gibi maddeler uygun görülmüştür. Ayrıca, Kaşgar'ın ticarete açıl-

masına müsaade edilmemesi hakkında, gerekçeye dayanan izahata da Ruslar
bir şey diyememişlerdir. Bundan başka, Rus mümessiline, onu Rusya'ya
dönüşünde sorumluluktan kurtarmak için bir vesika verilmiştir. Bu belge
ile, bundan sonraki muhtemel Rus iddia ve talepleri de önlenmiş olmakta-
dır. Bu hareket yerinde ve isabetli olmuştur. Şimdi, o mümessil memle-
ketine dönmüştür. Acaba İli ve Tarbagatay'daki ticaret yapmak tecrübesi
gelecek baharda başlayacak mı? Tüccarlar her senenin Ch'ing-ming 清 明
gününden⁹ sonra karakola girmeğe başlayacak ve bu hareket Tung-chih 通 志
gününe¹⁰ kadar sürecektir. Bu iki tarih arasında ticarî faaliyetle-
rin istenildiği gibi cereyan ettiği ayrı ayrı raporlarla nasıl tesbit o-
lanabilecektir? Bu raporlar nasıl saklanacaktır? Fazla olarak kına için
gelecek Çin tüccarları nasıl kontrol ve idare edilecektir? Bu gibi
bitmez tükenmez problemler, İli generali v.s. tarafından dikkatle müzaka-
re edilip rapora bağlanacaktır.

Listenin ikinci maddesinde, Çin tüccarları ile Rus tüccarları ara-
sında alışverişin usulü dairesinde yapılmasını sağlayacak, iki taraftan
memuriyetler kurulacaktır, denilmektedir. Bizim taraftan Ying-wu-ch'u
事務處¹¹ dan, memurlar tayin edilecektirler. Böylece her iki taraf
iyi niyetle harekete geçecektir. Bu memurlar ticarî faaliyetlerde
iki taraf arasında çıkacak nizaları ortadan kaldırmak, tüccarları teskin et-
mek suretiyle görevlerini yapacaklardır. Kavga gibi ufak olaylar, müste-
hak olarak yargılanacak; bu suretle küçük olaylar büyük olaylara sebebi-
yet vermemiş olacaktır. Sınırın emniyetiyle ilgili işler, en mühim işler-
dir. Bu sebeple temiz, akıllı ve dürüst olan, işleri iyi bilen ve şeh-
vetli olmıyan memurların seçilmesi lazımdır. Bu suretle, vazife tam o-
larak yapılabilir. Ebedî barış sağlanabilir. Yabancıların küçük gürmesi
ve hakaret etmesine yol açılmaz.

İli'deki general, Ts'an-tsan büyük memuru ve Tarbagatay'daki buyu-
memurlar, zikredilen ticaret memurlarının seçiminde daha dikkat etmeli-
dirler. Ayrıca, memuriyetin süresi ve değiştirilme şekli de iyice düşün-
ülüp ona göre rapor verilecektir. Bunun yanında, diğer bir raporda, mu-
htemel cinayetlere dair bir maddeyi ihtiva etmektedir. Rus mümessili,
1792 Kyakhta muahedesinin örnek alınmasını kabul etmemiş ve bunda
ısrar etmiştir. İli generalinin tesbit ettiği maddede, şöyle söylenmekte-
dir. Eger adam öldürmek gibi ağır bir suç işlenirse, katil Kyanta muahede-
sinin¹² dayanarak yargılanacaktır.

Böyle bir hükmün konulması uygun görülmemiştir. Ayrıca, raporunda beyan etmiştir ki, bundan sonra Rus'lar veya başkaları katil veya yaralama suçlarını işlerlerse, Shan-kan Tsung-tu'ya ait mahkemeye gönderilerek sorguya çekilip yargılanacaklardır. Bilindiği gibi, bu yer Kansu'dan sınıra kadar pek uzaktır. Sanıklar şehirleri dolaya dolaya raya gönderilirlerse çok zahmetli olacaktır. Acaba İli generali veya Ts'an-tsan büyük memuru v.s. kendileri, sorguya çekerek yargıladıktan sonra Kansu'ya gönderseler daha iyi olmaz mı? Bu hususta dikkatle düşünüp rapor versinler!

NOTLAR

¹Çin ile Rusya arasındaki Kyakhta muahedesi 1792 senesinde aktedilmiş olup beş maddeden ibarettir. Bk. SFPO, I, s.233-234.

²Sha-ying-a, İli generalidir.

³Bu metin THHL'da yoktur.

⁴THHL, I, 2, s.5a'da bulunan metnin muhtevası bu kadardır. Şu hale göre, CCHW, I, 57, s.8133'te daha fazla bilgi verilmiştir.

⁵Kazak'lar senede bir kere Çin'lilerle alışveriş yaparlardı. Her senenin sonbaharında reisleri başlarında olduğu halde koyun ve atları karakola getirirler, karakoldaki askerler ve memurlar tarafından kontrol edildikten sonra içeriye alınırlardı. Bk. HCTC, II, s.725.

⁶Bu metin THHL'da bulunmuyor.

⁷Te-ling, 德齡, Yarkend'deki Ts'an-tsan büyük memurudur.

⁸CCHW, I, 58, s.8135'te bu metnin ancak özeti verilmiştir.

⁹Ch'ing-ming, 清明 günü, Çin takvimine göre, her sene Ni san ayının 5. günüdür.

¹⁰Tung-chih, 冬至 günü, Çin takvimine göre, her sene Arg lik ayının 22. günüdür.

¹¹Ying-wu-ch'u, 營務處, Tugay birliğinde askerlerin sınırda devriye dolaşmaları ve karakollarda kaçak madelerin giriş çıkışlarının kontrolü vasıfını görmektedir. Bk. HCSL, II, s.728.

¹²Kyakhta muahedesinin başinci maddesinde şöyle denilmektedir: "...iki tarafa (Çin ve Rusya) ait halklar arasında haydutluk ve adam öldürme gibi hadiseler olursa, taraflar, yakından

araştırma ve soruşturma yapacaklardır. Yakalanan suçlular sınırda-ki memurlar tarafından birlikte sorguya çekilip yargılandıktan sonra, Çin tabiiyetinde olanlar Çin'liler tarafından, Rus tabiiyetinde olanlar da Rus'lar tarafından cezalandırılacaklardır. Aynı zamanda ilân yoluyla halka duyurulacaktır. Ceza, çalınan eşya ise bunun birkaç mislini ödetmektir."

b. İlk ticari antlaşma¹ (CEKC, 2, s. 1a-2b)

(16 Eylül 1851'de Çin mümessilleri I-shan ve Pu-yen-t'ai ile Rusya mümessili Kovalevski² arasında hazırlanan ticaret yönetmeliği şudur)

1. İki memleket arasında ticaret münasebetleri kurulduktan sonra, her iki taraf kendilerinin hâkimiyeti altında bulunan insanlara bu yönetmelik hükümlerini ilân etmek suretiyle ticari münasebetlerin dostluk havası içinde cereyanını sağlayacaklardır.

2. İki memleketin tüccarları fiat tesbitinde kendi aralarında anlaşsınlar. Buna rağmen idari yönden memuriyet ihdası gereklidir. Çin, memurlarını İli'deki Ying-wu-ch'u tayin edecektir. Rus memurlarını ise, ticari konsolos³ tayin edecektir. İki taraf, tüccarları ilgilendiren işleri hakkaniyet dairesinde hal ve fasl ederler.

3. İki memleket dostluk için ticaret yaparlar. Bu sebeple, her iki taraf tüccarlarından vergi almazlar.

4. Rus tüccarları buraya gelince, heyet başkanları vasıtasıyla İli'de Boro-kucir 博羅霍吉爾⁴ ve Tarbagatay'da Wu-chan 烏占 karakollarındaki ilgili memurlara pasaportlarını göstereceklerdir. Karakoldaki memurlar, tüccarların sayısını ve malların miktarını kontrol ettikten sonra, yüksek memura rapor verip durumu bildireceklerdir. Ondan sonra Çin askerleri gönderilerek karakollar boyunca tüccarların emniyetini sağlayacaklardır.

5. Rus tüccarların geliş gidişleri önceden tesbit edilmiş bulunan karakoldan karakola olacaktır. Bu suretle, karakollar boyunca askerler tarafından korunmuş olacaklardır.

cesi, Mançuca'dan çevirilmidir. CEKC, 1, s. 3b'ye göre, Çince tercümesi ile diğer metinler arasında fark vardır.

²Kovalevski ismi Çin kaynaklarında geçmiyor. Bu sebeple, Çince transkripsiyonu yoktur. Demek ki bu isim ancak Rusya kaynaklarında bulunmaktadır. Ayrıca, bu müessesinin rütbesi, Rusya'daki mühendis kolordusunda bir genel sekreterdir. Bk. RCTA, s. 158.

³Doğu Türkistan'a ilk konsolos tam bu zamanda tayin edilmiştir. Bk. HCCS, 5, s. 1a.

⁴SFEC, I, s. 254'te Po-lo-hu-chi-erh (Boro-huoir) 博羅呼 şeklinde yazılıyor.

2. Sınır meseleleri

a. İstilanın başlangıcı

(HCCS, 2, s. 1a-2a)

İli ve Tarbagatay'da uygulanan ticaret yönetmeliği, Rus'lar tarafından başka maksatlarla imza edilmiş idi. Bu maksat, toprak ilhakıdır. 1858 senesinin Haziran ayında Çin ile bazı memleketler¹ T'ien-chin 天津 muahedelerini imzalamışlardır. Bu muahede, Çin sahilindeki 7 li-² muahedesini imzalamışlardır. İngiliz ile Fransız v.s. gibi ticarete açılması hakkındadır. İngiliz ile Fransız v.s. gibi memleketlerle ilgilidir. Rus'lar kârların paylaşılması bahanesiyle bu muahedeye de karışmışlardır. Bundan başka, Rus orta elçisi P'u-t'i-ya-t'ing (Putiyatin) 普提雅廷⁴, kurnazlıkla sınır muahedesinin bazı maddelerini ticaret muahedesine sokmuştur. Batı dünyasında uygulanan muahede örneklerine göre, sınır muahedeleri ile ticaret muahedeleri arasında belli bir fark vardır; birbirine benzemez. Çünkü ticaret muahedeleri zamanla değişir, fakat sınır muahedeleri uzun müddet uygulanır. Buna rağmen, Rus'lar T'ien-chin muahedesinin 9 uncu maddesini ileri sürerek Çin ile Rusya arasında önceden tesbit edilmemiş sınırlar için, her iki memleketin tam yetkiyi haiz büyük memurlarından mürekkep bir komisyon kurulmasını, bu komisyon marifetile sınırların tesbit edilmesini talep etmiştir. Halbuki bu gibi hususlar barış muahedesine bırakılmış hususlardır. Rus'ların asıl maksadı, sınır meselesini ileri sürüp istila hazırlıklarına girişmek idi.

İki sene sonra (1860) Çin ile İngiliz ve Fransız'lar arasında ihtilâf çıkmıştı. İngiliz ve Fransız birleşmiş kuvvetleri, T'a-ku 大沽⁵ 'yu hücumla zaptedip, Pekin civarına kadar ilerlemişlerdi. Bunun üzerine, Çin hükümeti, Kung-ch'ing-wang 恭親王 unvanlı I-hsin 奕訢¹ 'i tam salâhiyetle büyük memurluğa tayin edip mütareke teklifinde bulunmak zorunda kalmıştı. Rus hükümeti bu fırsattan hemen faydalanarak saraydaki büyük memuru I-ko-na-t'i-yeh-fu (İgnatiev) 伊格那替集福² 'yu birinci dereceli orta elçiliğe tayin etmiştir. Bu zat, Ussuri 烏蘇里 nehri üzerindeki sınır anlaşmazlığı halinde görev yapmış olup, Çin'e geldiğinde, yolda Mo-la-wei-fu (Nikolai Muraviev) 摩拉維夫⁶ tarafından karşılanmış ve Kyakhta'ya götürülmüştü. Orada, fırsattan nasıl faydalanacağı, nasıl kurnazca hareket edileceği kendisine gizlice öğretilmiş, o da kendisine öğretilen bu yol üzerine ustalıkla yürümüştür.

İşte bu mütareke sırasında, derhal Pekin'e gidip iki tarafın barış masasına oturmasına gayret sarfetmiştir. Kolayca tahmin etmiştir ki, İngiliz ve Fransız'ların maksatları ticarî imtiyazlar elde etmektir. Başka bir niyetleri yoktur. İşgal ettikleri topraklar üzerinde de fazla kalmazlar. Bu sebeple, iki tarafı barıştırmakta fazla bir güçlük çekilmez. Bu aracılık faaliyetinde Çin'i tutar görünmek, sonra bundan faydalanmak en isabetli politikadır. O gerçekten tahmin edildiği gibi hareket etmiş, bazan Çin'i tehdit etmiş, fakat çok zaman Çin tarafını tutar görünmüş; İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin çekilmesini sağladıktan sonra, buna mükâfat olarak, 1860 senesi Ekim ayının 14 ünde Pekin'de bir toplantı yapmışlardır.

Bu toplantı sonucunda 15 maddelik bir muahede imzalanmıştır. Bu muahede ile Çin'in batı sınırı daha da vuzuhsuz bir hale sokulmuştur. Söylen ki: "Bundan sonra sınır, sıradağı, büyük nehirler ve Çin'in şimdiki daimi karakolları⁷ boyunca olmalıdır. Ve 1728 senesinde kurulmuş olan Şabin-dabaka 沙濱達巴哈⁸ obosunun sonundan, Zaysan Gölü 齋桑泊⁹ 'ne kadar sürer, buradan güney-batıya dönerek Tanrı Dağındaki Temurtu Nor 特穆爾圖淖爾¹⁰ boyunca, güneyindeki Hokend sınırına kadar devam eder." Muahedenin diğer bir maddesi ile de, " Batı sınırında Şabin-Dabaka ile Hokend arasında oboların kurulması ve sınırların na-

sil tesbit edilmesi üzerinde iki tarafın tayin edeceği tam büyük yetkiyi haiz büyük memurlardan mürekkep bir komisyonun Tarbagatay'da faaliyete geçmesinde mutabakata varmışlardır.

Muahedenin altıncı maddesine göre, Ticaret teorübe edilecektir. Kaşgar, İli ve Tarbagatay ile beraber ticarete açılacaktır.¹¹ Rus tüccarlarının Kaşgar'da ikâmetini sağlamak üzere yapılacak evler, depolar ve kiliseler v.s.nin arsaları Çin hükümetince tahsis olunacaktır. Ayrıca, mezarlık için de bir yer ayrılacaktır. Bundan başka, Kaşgar'da İli ve Tarbagatay'da olduğu gibi, boş ve geniş bir toprak verilerek hayvanların otlatması sağlanacaktır. Verilecek toprakların çeşidi ve yüz ölçümü, Kaşgar'daki büyük memurluğa bildirilecek, bu makam tarafından tasdik edildikten sonra, tahsisi cihetine gidilecektir.

Bu muahede, gerçekten Çin'in kuzey-batı bölgesi sınırlarının tesbiti için bir başlangıç ve örnektir.

Sekizinci maddeye göre, Rusya, ticaret yapacağı yerlerde tüccarları idare etmek için konsolosluklar açabilecektir. Su halde, İli ve Tarbagatay'dan başka, Kaşgar ve Urga (Kulun) 庫倫¹² da konsolos bulundurabilecektir.

Rus tüccarlarının geliş gidişleri ve seyahatları için sınırlı ol-tayan bir süre verilir. İki memleketin bundan önce imzalamış olduğu şartla muallâk yönetmelikler yürürlükten kaldırılmıştır.¹³

Muahedenin beşinci maddesine göre, Çin'in herhangi bir ticaret bölgesinde, istedikleri süre kalabilirler. Ancak bunların sayısı iki yılı geçemez. Bu tüccarlara Çin sınırındaki memurlar tarafından birer geçiş kağıdı verilir.

Görülüyor ki bu muahede ile Rusya'nın elde ettiği kazançlar, Pekin muahedesiyile İngiltere ve Fransa'nın elde ettiği kazançları kat kat aşmış bulunmaktadır.

Pekin muahedesini, hem Çin'in, hem doğu, hem de batı sınırları ile ilgilanmaktadır.¹⁴ Batı sınırı meselesi, Doğu Tarkistan'a aittir. Doğu sınırı meselesi ise, Hei-lung (Amur) 黑龍 nehri ve Ussuri nehrindeki yerlere aittir. Burada geçen maddeler, ancak batı sınırı ile ilgilolanları huişsa etmekte, doğu sınırı ile ilgilolanları atlamaktadır.

NOTLAR

¹Bu memleketler, İngiltere ve Fransa'dır.

²T'ien-chin, Ho-pai 河北 eyaletinde büyük bir şehir ve limandır.

³Yedi liman şunlardır: Shang-hai 上海, Ning-po 寧波, Fu-chou 福州, Hsia-mên (Amoy) 廈門, Kuang-chou 廣州, Tai-wan 台灣 ve Ch'ung-chou 瓊州.

⁴Putiyatin, 1858 senesinde Çin ile Rusya'nın T'ien-chin'de yaptıkları toplantıda, Rusya'nın tam yetkili mümessilidir.

⁵Ta-ku, kuzey Çin'de bir limandır. T'ien-chin'in güney-doğusunda bulunmaktadır.

⁶Nikolai Muraviev, Sibirya'daki Vali'dir.

⁷Üç çeşit karakol vardır. Birincisi, daimî karakoldur. Bu çeşit karakollar, her zaman belli yerlerde bulunur. İkincisi, değişik karakoldur. Karakoldaki memurlar ve askerler istenildiği zaman istenilen yere gönderilirler. Ya bahar ve yaz mevsimlerinde, ya bahar ve sonbahar mevsimlerinde, ya da bahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde değiştirilirler. Üçüncüsü, geçici karakollardır. Bu çeşit karakollar ihtiyaç görüldüğü anda kurulur; iş bittikten sonra kaldırılır. Bk. HCSL, II, s. 1059-1060.

⁸Sha-pi-nai 沙畢內, Sha-pi-na 沙畢納 ve Sha-pi-na-i 沙畢內依 olarak yazılmaktadır. Bk. RCTA, s. 164.

⁹Zaysan Gölü, Tarbagatay'ın kuzey-doğusunda, Altay dağının güney-batısında bulunmaktadır. Zaysan Nor 薩彥諾爾 ve Hongho-t'u 烘和圖 Nor da denir. Bk. TH, II, s. 3384.

¹⁰Temurtu Nor, Shan-t'a-ssü 善塔斯 silsilesi (Tanrı sıradağının bir koludur)'nin 300 mil'den fazla batısında bulunmaktadır. Bk. HTYL, I, s. 7a.

¹¹Rusya, ticaret yapmak maksadıyla 1851 senesinde, İli, Tarbagatay ve Kaşgar'ın açılmasını talep etmişti. 1852 ticaret yönetmeliği ile İli ve Tarbagatay'ın ticarete açılması kabul edilmiş, Kaşgar hakkındaki talep ise reddedilmiştir.

¹²Urga (Kulun), Moğolistan'da en büyük şehirdir. Han dağının kuzeyindedir. Bk. TH, I, s. 1054.

¹³Daha önce, Rus tüccarları Ch'ing-ming günü (Çin takviminde Nisan ayının 5 indedir)'nden sonra karakola girmeğe başlarlar. Tung-chih gününde ise (Çin takviminde Aralık ayının 22 sinde) ticarete son verilir.

¹⁴Pekin muahedesindeki maddelerin tamamı için bk. CEKC, 2, s. 8a-14b.

b. İlk sınır antlaşması
(HCCS, 2, s. 2a-9a.)

Pekin muahedesi imzalandıktan sonra Rus'lar, Çin ile Rusya arasındaki doğu sınır meselesi ile meşgul oluyorlardı.¹ Bu sebeple, Çin'in batı bölgesini istilâ etmek için vakit bulamamıştır. Doğu Türkistan'daki sınır meselesi de belli olmayan bir zamana bırakılmıştır.

Buna rağmen, Rus'lar vakit vakit Doğu Türkistan'da karışıklık çıkarmaktan geri kalmamışlardır. 1861 senesinin Mart ayında Ulyasutay 烏里雅蘇台²'de bulunan general Ming-i 明璚, Tarbagatay'a gelecek oradaki Ts'an-tsan büyük memuru Ming-hsu 明緒 ile buluşmuş ve Doğu Türkistan'da Çin ile Rusya arasındaki sınır tesbiti işi üzerinde görüşme yapmışlardır. 1862 senesinin Eylül ayında Ming-i v.s., Rus'ların kendi başlarına kurdukları obolar³, Çin ile Rusya arasında yapılacak toplantı ve sınır tesbiti hakkında bir rapor vermişlerdir.⁴ Sonra, İmparatorun fermanı gelmiş ve şöyle söylenmiştir: "Ming-i v.s., Rusya mümessili ile toplantı yaparken, haritaya dayanarak açıklamalarda bulunacak ve böylece Rusya'nın istilâ hareketleri önlenmiş olacaktır."

Ekim ayında Ming-i v.s. verdikleri raporda şunları arz ettiler: "Rusya mümessili sınır tesbitinde, Pekin muahedesinde çizilen sınırlar üzerinde ısrar etmiştir. Buna göre, bundan böyle Çin ile Rusya arasındaki sınır, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca olacaktır. Ayrıca, karakolların dışındaki toprakları da kiriz bir kalemle çizerek Rusya'ya katmıştır."⁵ İmparator, Ming-i v.s. ye bunun fayda ve mahzurlarını Rus mümessiline dostca ve samimiyetle anlatmalarını, gafil avlanmalarını emretti.

Bu sırada, Rus'ların kurnazlıkları gittikçe korkunç bir hâl almıştır. İli'nin kuzey-batısındaki Boro-hucir 博羅胡吉爾⁶ adlı yerin yakınında, Rus askerlerinden 300-400 kişilik bir birlik, silahları ve top arabalarıyla ansızın karakol içine girmişler, istedikleri gibi ağaçları kesmişler ve toprakları kaşımışlardır. Bunun üzerine İli generali

Ch'ang-ch'ing, onlara karşı koymuş ve müdafaa için daha fazla asker göndermiştir. Bu suretle, Çin askerleri çok dikkatli bir müdafaa tertibatı almak zorunda kalmışlardır.

Aralık ayında Rus mümessili Tsa-ha-lao (İvan İl'ich Zakharov) 哈勞⁷, sınır meselesini uzun uzun müzakere etmişse de, bir netice elde edememiştir. Bu sebeple, üzüntü içinde memleketine dönmüştür. O döner dönmöz general Ch'ang-ch'ing, bir memur tayin ederek sınır dışına kadar kısım üzerinde emniyet tertibatı aldırmıştır.

1863 senesinin Mart ile Nisan arasında Ming-i v.s., Rusya'nın batı Sibirya Valisine bir nota verip, sınır meselesini çözmek için, Rusya'nın mümessili ile birlikte toplantı yerini ve tarihini tesbit etmesi talep edilmiştir. Ağustos ile Eylül arasında Rus askerlerinin Boro-hucir karakoluna girdikleri, Solon ordusundaki Tsung-kuan v.s. nin onları durdurtukları, Rus askerlerinin Çin askerlerini bombaladıktan az sonra, hemen Seü-k'o-mo-lüan 斯科莫鑾'a geri çekildikleri bir raporla bildirilmiştir.

Ch'ang-ch'ing, Ling-tui büyük memuru T'o-k'o-nai 托克奈 v.s. ye, onların 500 asker ile karakola gidip orayı korumalarını emretmiştir. Eylül ile Ekim arasında Rus'lar, Kazak'ları tahrik edip bir daha istilâ ettirmişlerdir. Kazak'lar, Boro-hucir karakolundaki Çin askerlerine top ve roketlerle ateş etmişlerdir. Çin kuvvetleri cesaretli bir müdafaa bulunup onları geri püskürtmüşlerdir. Fakat Kazak'lar yeniden gizlice toplanarak Çin ordusu üzerine taarrus etmişlerdir. Çin askerlerinin topları ve tüfekleri ile sayıat vermeleri üzerine geri çekilmişlerdir.⁸

1864 senesinin Ocak ayında Ming-i, Ch'ang-ch'ing v.s. verdikleri raporlarda İli'deki askerlerin sayısını ve işe durumları ile birlikte Rus'ların kurnaz, inatçı olduklarını, bu sebeple hareketin gecikip güçleştiğini arz etmişlerdir. Ayrıca sınır meselesinin çözümlenmesi için, Konun Dışişleri Bakanlığında müzakere edilip bir sonuca varılmasını istemişlerdir. Fakat bu arz ve istihamlar hükümet tarafından boş karşılanmamış, ithamlarına vesile teşkil etmiştir.⁹

1864 senesinin Haziran ayında¹⁰ müsülmanlar isyan etmişler ve Kuça-lai (Manas) ve Urumçi, devamlı olarak elden çıkmıştı. Tanrı dağlarının kuzeyindeki şehirler de bundan müteessir olmuşlardı. İli şehri tehlikeli duruma düşmüştü. Ağustos ayında 60'dan fazla Rus askeri göçebele ri korumak bahanesiyle Ho-ni-mai-la-hu 和尼邁拉虎¹¹ karakoluna yer-

leştirdiler. Bundan başka, Cho-lo-shih-pai 綽羅什拜 adlı yere Rus askerleri gelip ağaçları kestiler. Rus Lama rahipleri de, burada mabetler inşa ettiler. Bunlar hakkında bir rapor verilmesi üzerine İmparatorun emri gelmiş ve şöyle söylendi: "Ch'ang-ch'ing ve Ming-i, memurlar tayin ederek Rus'lara ikna edeceklerdir." Eylül ayında, Rus'lar, İli'deki isyanlardan istifade ederek kuzey-batıdaki Yaz-Boro-hucir'i zorla işgal etmişlerdir. Buradan çekilmeleri şöyle dursun, mevoutları daha artarak Kış-Boro-hucir karakolunu da işgal etmişlerdir. Ayrıca, Turgen 圖新根¹² adlı yeri de alacaklarını söylemişlerdir.

Bu olaylara dair bir rapor verilmesi üzerine, İmparator'dan şu emir gelmiştir: "Dışişleri Bakanlığı, Pekin'de bulunan Rusya elçisine durumu bildirecek ve işi tatlıya bağlayıp işgal edilen yerlerin boşaltılmasını sağlayacaktır." Bundan ayrı olarak aşağıdaki buyruk da gelmiştir: "Ch'ang-ch'ing, Çin askerlerinin başına geçerek daha dikkatli bir savunma yapacaktır." Şu anda Ming-i sandı ki, sınır meselesi daha çözülmemişti; aynı zamanda müslümanların isyanları günden güne korkunç olmuşlardır; eğer çözülmemiş olan bu sınır meselesi daha da gecikirse, herhalde başka olaylara da sebebiyet verecektir. Bu sebeple Çin, yumuşak bir tavır takınmak zorunda kalmış olup, Rus müessiline esas sınır tasarısını (yani 1861 senesinin Pekin muahedesinde yazılı sınırların) kabul edileceğini bildirmiştir.

1864 senesi Ekim ayının 7 sinde, Çin müessili Ming-i v.s. ile Rus müessili Zakharov, Tarbagatay'da buluşup sınırları tesbit etmişlerdir. Buna göre, Çin ile Rusya'nın sınırı, Şabin-dabaka'dan Hokend sınırında bulunan Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar devam etmiştir. Ayrıca iki yer arasındaki sınır, Pekin muahedesi'ne göre, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca'dır. Bundan başka 10 maddelik bir muahede de meydana getirilmiş olup, iki memleketinin müessilleri tarafından imzalanmış ve saklanmak üzere birbiri ile değiştirilmiştir. Bu muahede, Pekin muahedesine ektir. Muahede aşağıdaki şekilde kaleme alınmıştır:

Çin'in kuzey-batısındaki (yani Doğu Türkistan) sınır anlaşması, 1864 Ekim 7'de¹³ Çin müessili Ming-i ile Rus müessili Ivan D'ich Zakharov, Tarbagatay'da imzalanmıştır.

İki memleketin müessilleri, Pekin muahedesine göre, Tarbagatay'da sınır tesbiti üzerinde müzakere etmişlerdir. Şabin-dabaka'dan Hokend'e

arında bulunan Ts'ung-ling (Pamir)'e kadar, sınır, sıradağlar, büyük nehirler ve Çin'in bugünkü daimi karakolları boyunca uzanmaktadır. Ayrıca, harita da hazırlanarak sınırlar kırmızı çizgi ile işaretlenmiştir. Tesbit¹⁴ sınır isimleri ve maddeleri aşağıda gösterilmiştir.

1. Şabin-dabaka'dan batıya gider, ondan sonra güneye sapar. Sayan sıradağı 薩房山嶺¹⁴ boyunca, Tannu-ula-dabaka 唐努鄂拉達巴哈'nın batı ucuna kadar gittikten sonra, bir daha güney-batıya saporak Saylugem sıradağı 賽留格木山嶺 boyunca Kuytun-ula 奎屯鄂拉¹⁵ ya kadar uzanır. Ondan sonra batıya ilerleyerek Altay 阿勒台¹⁶ sıradağı boyunca Zaysan-nor kuzeyindeki Kaylyutu 海留圖 nehrinin iki kolu¹⁷ arasında bulunan dağa kadar uzanır. Buradan güney batıya saporak dağ boyunca, Zaysan-nor kuzeyindeki Çakil-mes-ula 察奇勒莫斯鄂拉¹⁸ ya kadar imtidat eder. Buradan güney-doğuya saporak göl ve Kara İrtiş 額爾齊斯 nehri boyunca Manitu Gutulkan 瑪呢圖噶勒幹¹⁹ karakoluna ulaşır. Bu hat, Çin ile Rusya'nın sınırıdır. Bundan başka suların akış istikametlerine göre, doğu ve güneye doğru akan suların bölgeleri Çin'e aittir. Buna mukabil, batı ve kuzey'e doğru akan suların bölgeleri de Rusya'ya aittir.

2. Manitu Gutulkan karakolundan hareketle bunun güney-doğusundaki Sayri Ula 賽里鄂拉²⁰ ya kadar varır. Buradan önce güney-doğuya, sonra batıya doğru ilerleyerek Tarbagatay sıradağı boyunca Kamar Dabakan 哈木達巴哈²¹ a kadar imtidat eder. Buradan güney-batıya saporak Kumurçi 庫木爾齊, Kara Bulak 哈喇布拉克²², Baktu 巴克圖²³, Wei-t'ang-tzu (Kok Tuma) 韋塘子²⁴, Manitu 瑪呢圖²⁵, Sarı-bulak 沙喇布拉克²⁶, Çagan Togoy 察罕托霍依²⁷, Ergetu 額爾格圖²⁸, Barluk 巴爾魯克²⁹ ve Modo Barluk 莫多巴爾魯克³⁰ v.s. gibi karakollar boyunca Barluk ile Ala-tau 阿拉套 sıradağı arasına ulaşır. Buradan ova yolu ile ilerler ve Kapatagay 哈布塔蓋³¹ ile Aru-çindalan 阿魯沁達蘭³² karakolları arasındaki yamaçlar sınır teşkil ederek Altan Tebei 阿勒坦特布什 sıradağının doğu ucuna kadar gider. Bu hat ile sınırlanmaktadır. Suların akış istikametine göre, doğu ve güney bölgeleri Çin'e; batı ve kuzey bölgeleri de Rusya'ya aittir.

3. Sınır Altan Tebei sıradağı'nın doğu ucundan başlayarak Alatau sıradağı boyunca batıya gider. Yani, Altan Tebei sıradağı, So-Daba 索達巴哈, Kuke-tom 庫克托木 ve Kan Karçagay 罕喀爾察蓋 v.s. dağların tepeleri boyunca, suların kuzeye doğru aktığı bölgeler Rusya'

ya, güneye doğru aktığı bölgeler ise, Çin'e aittir. Ayrıca, doğuya doğru akan Sarbaktu 薩爾巴克圖³³, batıya doğru akan Kuke Omuk 庫克鄂羅木³⁴ ve güneye doğru akan Kuytun 奎屯³⁵ nehirlerinin kaynağı olan Kongoro-obo 匡果羅鄂博'dan güneye sapar. Batıya doğru akan Kuke Olum v.s.³⁶ nehirlerin bölgeleri Rusya'ya, doğuya doğru akan Sarbaktu nehrinin bölgesi Çin'e aittir. Sınır buradan Kuytun nehrinin ve Koytas 奎塔斯 dağının tepesi boyunca, Turgen 圖爾根³⁶ nehrine kadar gider; Turgen nehri, Boro-kucir, Kuytun, Çıçkan 齊齊幹³⁷, Korgos 霍爾果斯 v.s. karakolları boyunca, İli vâdisinde bulunan Çikin 齊欽³⁸ karakoluna ulaşır, sonra İli nehrini atlayarak güney-batıdaki Ch'un-chi 春濟³⁹ karakoluna kadar uzanır, buradan güney-doğudaki Temurlik 特穆爾里克⁴⁰ nehrinin kaynağına vardıkta sonra, doğuya saparak Temurlik dağının⁴¹ tepesi boyunca gider. Kazak ve Kırgız'ların göç ettikleri bölgelere doğru çevrilerek Kegan 格根⁴² nehrinin kaynağına ulaşır; buradan güney-batıya sapar; Kegan v.s. nehirlerinin batıya doğru aktığı bölgeler Rusya'ya, Undu Bulak 溫都布拉克⁴³ v.s. nehirlerin doğuya doğru aktığı bölgeler Çin'e aittir.

Sınır buradan güneye doğru kıvrılarak Karatau'nun tepesi boyunca Bora dağına kadar devam eder; sonra, güneye doğru akan Daratu 達刺圖⁴⁴ nehri boyunca, Tekes 特克斯⁴⁵ nehrine ulaşır ve Tekes nehrini atlayarak Narin Kalga 那林哈勒哈⁴⁶ nehri boyunca devam ederek Tanrı dağına varır; buradan güney-batıya kıvrılarak müslümanların bölgesini, Kırgız'ların göç ettikleri bölgeleri arkada bırakır ve Temurtu-nor (特)穆爾圖淖爾⁴⁷'in güneyindeki Kan Tengri 罕騰格爾⁴⁸ (Savabagi 薩瓦巴齊⁴⁹, Gunguluk 貢古魯克⁵⁰ ve Kak-san 喀克善⁵¹) dağlarından, yani Tanrı dağlarının tepelerinden Ts'ung-ling (Pa-mir)'e kadar uzanarak Hokend sınırına dayanır.

4. Şimdi sıradaglar, büyük nehirler ve daimi karakollarla sınırlanmıştır. Sınır dışında Rusya'ya bırakılmış olan esas Çin toprakları vardır. Meselâ, Ulyasutay ve Kobdo'ya ait Büyük Altay 大阿勒台⁵² v.s. sıradaglarının kuzeyindeki Utek 烏克克⁵³ v.s. karakollar⁵⁴, Tarbagatay'a ait Tarbagatay sıradagının kuzeyindeki Olong-Bulak 鄂倫布拉克⁵⁵ v.s. karakollar, Alatau'nun kuzeyindeki Hu-su-t'u (Usuntu?) 胡蘇圖⁵⁶ ve Aru Çindalan karakolları ve İli'ye ait Kongoro-Olong 匡果羅鄂倫 v.s. karakolları. Adları geçen karakollarda, sınır kazıkları ve obolar kurulmadan, Çin askerleri gene yerleşip buraları koruyabilirler. Gelecek

Yıl iki memleketin mümessilleri buluşup sınır kazıklarını ve oboları tesbit etmelerinden sonra, bir ay içinde iki tarafın kendi karakollarına çekilmeleri gerekir.

5. Şimdi sınır belli olmuştur. İki memleket birbirine ebedi dostluk sağlayacaklardır. Sonradan sınır anlaşmazlığı çıkmaması ve sınır yakınlarında oturan göçebelerin aralarında herhangi bir nizaya sebebiyet verilmemesi için antlaşma nüshalarının teati edildiği tarihten itibaren göçebeler buldukları yerin devletine tâbi olacaklardır. Bu esas yerleşik halka da aynen uygulanır. Kaçaklar tâbi oldukları memleketlere iade olunurlar. Böylece karışıklık önlenmiş olacaktır.

6. Böylece sınırları tesbit işi bitirilmiş bulunmaktadır. Karşılıklı alınıp verildiği günden başlayarak 240 gün sonra, iki memleketin mümessilleri buluşacaklardır. Sınır tahtalarını tesbit etmek üzere Kusay'dan gönderilerek iki kısım temsilci Aru Çindalan ile Kaptagay karakolları arasında görüşme yapacaklar ve bunlardan bir kısmı, İli'deki memurlar ile beraber güney batıdaki,⁵⁸ bir kısmı da Tarbagatay'daki büyük memurlar ile beraber kuzey-doğudaki sınır tahtalarını ve oboları muahede gereğince tesbit edeceklerdir.⁵⁹ Manitu Gutulkan karakolu, Kobdo'daki⁶⁰, Sogok 索果克⁶¹ karakolu da Ulyasutay'daki büyük memurlar ile beraber, muahedeye göre, sınır tahtaları ve oboları tesbit edeceklerdir.⁶² Bu tesbiti yaparken, Şabin-dabaka'ya kadar, arada büyük dağlar varsa onların tepeleri, büyük nehirler varsa, nehrin sahilleri esas alınacaktır. Buna mukabil, ufki dağlar ve nehirler varsa, ayrıca yeni sınır tahtaları ve oboları kurulacaktır. Sınır tahtaları ve oboları nehirlerin akış istikametlerine göre tesbit olunacaktır. Yerleşimin topografyası alınacaktır. İnsanların geçemeyecekleri sıradaglar olursa sınır, nehir ve sıradaglar olacaktır. Ovalarda sınır tahtaları ve oboları tesbit edilirken, her 20 Chang 丈⁶³ mesafede bir boş toprak, ortak bölge olarak bırakılacaktır. Sınır tahtaları ve obolarının bulundukları dağlar ve nehirlerde yetiştirilen Çin'e, sınır tahtaları ve obolarının sağındaki dağlar ve nehirlerde yetiştirilen⁶⁴ de Rusya'ya ait olacaktır.

7. Gelecek sene, iki tarafın mümessilleri, sınır tahtaları ve obolarını tesbit etmelerinden sonra, sınır tahtaları ve oboların sayısı, hangi yerlerde tesbit olunduğu birer birer yazılacak ve sonra karşılıklı olarak alınıp verilecektir ki, ihtiyaç anında belge olarak kullanılabilirsin.

8. Şimdi sınırlanacak yerler tesbit edilecektir. Sınır tahtaları ve oboları tesbit olunduktan sonra, eğer nehir Çin topraklarından çıkıp Rus topraklarında akmakta ise veya nehrin yolu Rus topraklarından çıkıp Çin topraklarında akmakta ise, taraflar, bu türlü nehirlerin yatağını değiştirmemeyi taahhüt ederler.

9. Eskiden, ancak Urga'daki Pan-shih büyük memuru, Kyakhta'daki Ku-pi-êrh-na-t'o-êrh (Gubernator), 固畢爾那托爾⁶⁴ İli'deki general ve Tarbagatay'daki Ts'an-tsan büyük memuru ile Batı Sibirya'daki Vali, birbirleriyle mektuplaşma yetkisini haiz idiler. Bundan böyle Ulyasutay ve Kobdo'luların Rusya tarafında işleri olursa, Ulyasutay'daki general ve Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memuru ve ilâve olarak T'o-mu (Tomsk) 托木⁶⁵ ve Sê-mi-p'o-la-t'ê (Semipalat) 色米柏拉特⁶⁶ deki Gubernator vasıtası ile mektuplaşabilirler. Mektupların dili de Mançuca veya Moğolca olabilir.

10. Tarbagatay'a ait Baktu karakolunun batısındaki küçük nehrin bulunduğu bölgede yaşayan ve vergi veren 5 Çin köyü vardır. Oradaki topraklar, muahedeye göre, Rusya'ya ayrılmış olsa da, bu Çin'lilerin topraklarından hemen ayrılmaları mümkün olamayacağından, sınırları tesbit işi bitiminden başlamak üzere, 10 yıl içinde Çin'e göçeceklerdir. Şimdi iki memleketin mümessilleri buluşup tesbit işini bitirmişlerdir. 4 sınır haritası çizilecektir. Her haritada, sınır yerleri ve isimleri Rusça ve Mançuca olmak üzere yazılacak ve iki memleketin mümessilleri tarafından damgalanıp imzalanacaktır. Ayrıca 4 muahede nüshası, Rusça ve Mançuca ile yazılacak ve iki memleketin mümessilleri tarafından damgalanıp imzalanacaktır. Ondan sonra, muahede nüshaları ile haritalar karşılıklı olarak alınıp verilecektir. İki memleketin mümessilleri, bir harita ile bir muahede metnini saklayacaklardır. Bu suretle, gelecekte ihtiyaç anında bu belgelere göre, anlaşmazlıkları gidereceklerdir. Geri kalan 2 harita ile Rusça ve Mançuca yazılmış 2 adet muahede nüshası iki memleketin mümessilleri tarafından kendi dış işleri Bakanlıklarına gönderilecektir. Bu suretle, bu muahede metni, Pekin muahedesinin eki olacaktır.

NOTLAR

¹1861 haziran ayında Çin ile Rusya, Usuri doğusundaki sınır antlaşmasını imzalamışlardır.

²Ulyasutay, Moğolistan'ın kuzey-batısındadır.

³Obo, göçebe kabileler arasında sınır tesbitine yarayacak dağlar ve nehirler bulunmazsa, taşlardan tepe yapıp üstüne bayrak dikilir. Bk. TH, II, s. 2895.

⁴Şu raporda şöyle söylenmektedir: " Rus'lar, Tarbagatay'ın güneyindeki karakolların dışında bulunan Modo Barluk v.s. 3 yerde, kendi kendilerine 17 obo kurmuşlardır. Olay sırasında Çin memurları ile Rus memurlar arasında münakaşa olmuş, sonunda Rus'ların kurdukları obolar bozulmuştur. Ayrıca kuzeydeki bir kaç obo da kaldırılmıştır. Bundan başka, Rus komutanlarından bazıları İli içinde karakollar kurup Kazak ve Kırgız'ları emirleri altına almışlar ve sınırdaki Çin memurlarını durdurup Kazak ve diğer göçebe kavimlerin göçtükleri bölgelerin Rusya'ya ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, sınır meselesi için şimdi yeni bir toplantı açılmıştır. Kaynaklara göre, Zaysan-nor ve Temurtu-nor bölgeleri, İli ve Tarbagatay vilâyetleri içindedir. Sınır buralardan geçirilirse, Rusya'daki karakollar Çin'e dahil olacak, aynı zamanda Çin ile Rusya arasındaki sınırlar daha da yakınlaşmış bulunacaktır. Demek ki, Rusya sınırlarından İli'deki Solon ve Şibe ordularına kadar olan mesafe, 100 Çin milinden daha kısadır. Tarbagatay'a kadar olan mesafe ise ancak 35 Çin milidir."

⁵Daimî karakol, değişik karakol ve geçici karakol olmak üzere üç türlü karakol vardır. Karakolların kurulması sebebi, göçebe kabilelerin gidiş gelişlerini kontrol etmek olduğundan, sınır ile bir ilgisi yoktur. Bu sebeple, şehirlere en yakın bir daimî karakolun mesafesi 5-10 kilometreyi geçmez. Hatta karakolların dışında Lê-pu-shih 勒布什 gibi yerde, Ch'ien-lung saltanatı devrinde, dikilmiş bir kitabe halen mevcuttur. Uriangkay v.s. bölgeler, eskiden Moğol göçebelerine hediye edilen topraklardı. Bunların Çin toprağı olduğu ispat edilebilir. Fakat Rus mümessili buraları daimî karakol ile sınırlamakta ısrar etmiştir. Bu ikisi arasında şüphesiz çok fark vardır.

⁶Boro-khutzir da yazılıyor. Bk. RCTA, s. 170. Çince yazılışı ise, aşağıdaki eserlerde görüldüğü üzere farklıdır: CEKC, 3, s. 8b'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅胡吉爾 ; RCTA, s. 170'de Po-lo-huo-chi-êrh 博羅霍吉爾 ; SPFC, I, 10, s. 252'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅呼吉爾 ; HCSL, II, 11, s. 1078'de Po-lo-hu-chi-êrh 博羅呼吉爾.

⁷Ivan İl'ich Zakharov, İli'deki Rus konsolosudur. Kendisi Mançuca'yı mükemmel biliyordu; 1875 senesinde "Mançuca Grameri" yazmıştır.

⁸0 sırada Rus'lar, A-ch'i-hsia-huo-t'o-ma-êrh v.s. yerlerde saklanmışlardır. Onlar sınırdan geçerek çift sürmüşlerdir. Muavin Tu-t'ung olan Kuan-pao 關保, Çin askerlerini emrine alarak sınırdan geçmeyi yasak etmiş ve tarlaları da bozmuştur. Çok geçmeden, Rus'lar bir daha Hulun Buyr'a ait Mêng-ku-hsi-li 蒙庫希里

吉西里 adlı yerde sınırı aşip otları kesmişlerdir. Bunun üzerine, Tsung-kuan, Rus memuru ile münakaşa edip mütecaviz Rus'ları geriye çekirmiş ve böylece işgal ettikleri toprakları tahliye ettirmişlerdir. Rus'lar bu toprakların aktedilmiş olan sınır antlaşmasında bulunmadığını, bu sebeple ortak bölge sayılması gerektiğini ileri sürmüşler, ayrıca, asker de celbederek burasını silahla müdafaa yoluna gitmişlerdir. Bundan başka, K'a-la-êrh 喀拉爾 nehri rinde sınırı aşarak su dolabı ile söğüt dallarından ve tahtadan yapılmış evler inşa etmişlerdir. Rus'lar, Çin memuru tarafından protesto edildikten sonra, geri çekilmişlerdir.

9 Ming-i ve Ch'ang-ch'ing v.s. şöyle suçlanmışlardır: "Çin dışişlerinin bu kadar bozulmasının sebebi, saray içindeki ve dışındaki memurların ihmalleridir. Son zamanlarda Çin'in durumu gittikçe güçleşmiştir. Memurlar eskisi gibi ihmal gösterebilirler mi? Onlar raporlarında daima müphem ve şüpheli sözlerle sorumluluktan kaçınmışlar, bu türlü kaçınmalar da yeni yeni olaylara sebebiyet vermiştir. Gerçi İli'de ufak tefek zaferler kazanılmışsa da, bunlar tesadüfi olduğundan, kendilerine bir gurur payı çıkaramazlar. Onlara gelen emir şudur: Ming-i v.s., meseleleri duruma göre, doğrudan doğruya toplantılarda halledeceklerdir. Asla karasız olmasınlar. Yüksek Memurluğa ikide bir danışmak, fırsatların kaçırılmasına yol açar."

10 1864'deki müslüman isyanları, Mayıs ayında başladı. Burada, Haziran ayında deniz. Bu yanlış bir tarih olmalıdır. Bk. 'Döngen'lerin İsyanları'.

11 Ho-ni-mai-la-hu 和尼邁拉呼 ve Ho-ni-mai-la-ho 和尼邁拉和 da denir. İrtiş nehrinin doğusundadır. Bk. SFPC, I, s. 251.

12 Türgen de nehrin ismidir.

13 Antlaşmanın aktedildiği tarihi ise, GEKO, 3, s. 161: 7 Ekim 1864; RCTA, s. 4: 16 Ekim 1864 olarak göstermektedir. Doğrusu, 7 Ekim 1864 tarihidir.

14 Çince'de K'uei-t'un-shan 奎屯山 da denir.

15 Sha-yan-ssü-k'o 薩陽斯克 da denir. Bk. RCTA, s. 174.

16 Çince'de A-êrh-t'ai 阿爾泰 denir. Bazan kısaltılarak A-shan 阿山 da yapılmıştır.

17 Kaylyutu nehrinin iki kolundan biri güneye, öbürü kuzeye doğru akar.

18 Ch'a-ch'i-li-mei-ssü 察奇里滅斯 da denir.

19 Manitu Gutulkan karakolu, İrtiş nehrinin yukarı kısmının güney sahilinde ve Zaysan-nor'un doğusunda bulunmaktadır. Bk. SFPC, I, s. 252. Ayrıca, Ma-ni-t'u-ko-t'u-lê-kan 瑪呢圖噶圖勒幹 olarak yazılmaktadır. Bk. HTYL, I, s. 12a.

20 Sariri Ula da denir. Bk. RCTA, s. 173.

21 Ha-pa-êrh-a-su 哈巴爾阿蘇 da denir.

22 SFPC, I, s. 252'de Sha-la-bu-la-k'o 沙拉布拉克 ; HTYL, I, s. 12a'da: Sha-la-pu-la 沙喇布拉克 şeklinde yazılmaktadır.

23 Bakty da denir. Bk. RCTA, s. 161. Tarbagatay'ın 70 mil batısında

da bulunmaktadır.

24 Kok-tuma ismi, Rusça'dır. Bk. RCTA, s. 172.

25 SFPC, I, s. 253'de Ma-ni-t'u 瑪呢圖 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısındadır.

26 SFPC, I, s. 253'de Sha-la-pu-la-k'o 沙拉布拉克 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısındadır.

27 HTYL, I, s. 12b: Ch'a-han-t'o-hui 察罕托輝 ; SFPC, I, s. 253 Ch'a-han-t'o-hai 察罕托海 ; HCCS, 2, s. 5a: Ch'a-han-t'o-huo 察罕托霍 şeklinde yazılmaktadır. Tarbagatay'ın güney-batısında bulunmaktadır.

28 Ergetu, Çagan-togoy karakolunun 80 mil güney-batısındadır.

29 Barluk, Ergetu karakolunun 90 mil güney-batısındadır.

30 Modo Barluk, Barluk karakolunun 90 mil güney-batısındadır.

31 Aru-çindalan, Modo Barluk karakolunun 100 mil güney-batısında

32 Ha-pu-t'a-kai 哈普塔蓋 yazılışı da vardır. Bk. HCCS, 2, s. 5a.

33 Rusça'da Boro-tala denir. Çince'de Po-lo-t'o-la 博羅托拉 ve Po-lo-t'a-la 博羅塔拉 yazılışı vardır. Ebi-nor batısında bulunmaktadır. Bk. HCCS, 2, s. 5a.

34 Rusça'da Kok-su denir. Bk. HCCS, 2, s. 5a ve RCTA, s. 167.

35 Rusça'da Usek denir. Bk. HCCS, 2, s. 5a ve RCTA, s. 166.

36 Rusça'da Boro-khoudjir denir. Bk. HCCS, 2, s. 6a.

37 HCSL, II, 11, s. 1078'de Ch'i-oh'i-han şeklinde yazılmıştır.

38 Ch'i-hsin 奇沁 olmalıdır. Bk. HTYL, I, s. 12b. Bundan başka Boro-kucir, Kuytun, Çiçkan, Korgos ve Çikin karakolları, Solon ordusunun idaresi altındadır. Bk. HTYL, I, s. 12b.

39 HCSL, II, 11, s. 1075'de Ch'un-ohi 春稽 şeklinde yazılmıştır. Sibe ordusu idaresi altındaki karakollardan biridir.

40 Temurlik nehri, Çarin nehrine dökülür. T'ieh-mei-êrh-li-k'o 帖滅兩里克 yazılışı da vardır.

41 Çin kaynağında Nan-shan (Güney dağı) 南山 denir.

42 Kê-kên 克格根 de yazılıyor.

43 Undu Bulak nehri, Tekes nehrine dökülür ve Kegan nehri ile beraber aynı dağdan çıkar. Ancak Kegan batıya, Undu Bulak doğuya doğru akar. Bk. HCCS, 2, s. 6a.

44 Bu nehir de Tekes nehrine dökülür.

45 T'ieh-k'o-ssü 帖克斯 da denir.

46 Na-lin-k'uo-lê (Narin-kul) 那林潤勒 de denir. Bk. RCTA s. 164.

47 Asıl metinde '特' kelimesi düşmüş olmalıdır.

48 Çin kaynaklarında daha ziyade Han T'eng-ko-li 罕騰格里 veya 汗騰格里 şeklinde geçmektedir. Bu, Tanrı dağları için de en yüksek dağdır. (7,000 metre'den fazla) Bay şehrinin kuzeyinde bulunmaktadır.

49 Savabçi de denir. Bk. RCTA, s.173.

50 Kukurtlyuk da denir. Bk. RCTA, s.168.

51 Rusçası Kak-şal 廓克沙勒 'dır.

52 A-şrh-t'ai 阿爾泰 da denir.

53 SPFC, I, s.250'de Wu-k'o-k'o 烏科克 şeklinde yazılmıştır Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memuru idaresi altındaki karakollardan biridir.

54 Metinde adları geçenlerden başka, Ch'in-ta-ko-t'u 欽達 嗎吉新, E-şrh-lu 鄂爾魯, Narin 納林, Ch'ang-chi-ssü chi-şrh-pa-shih 噶勒濟南巴什, K'u-şrh-lan-a-chi-şrh-ko 庫爾阿吉爾格 karakolları ve Zaysan-nor'un batı ve kuzey bölgesi dahil Rusya'ya ayrılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.6b.

55 Hu-su-t'u Pu-la-k'o 胡蘇圖布拉克 de denir. Bk. HCCS, 2, s.6b.

56 Konur-Oleng de denir. Bk. RCTA, s. 163.

57 Umumiyetle, Çahar ordusundaki Ling-tui büyük memurluğuna ait 21 karakoldan 5'i Çin'e, 8'i Rusya'ya ayrılmıştır. Oyrat ordusunda ki Ling-tui büyük memurluğuna ait 32 karakoldan 23'ü Rusya'ya, biri Çin'e ayrılmıştır. Geri kalan 8'inin kime ayrıldığı belli değildir.

58 Ertesi sene (1865) isyancılar İli'yi işgal etmişlerdir Bu sebeple gerçekleşemedi. Bk. HCCS, 2, s.7b.

59 Bu iş 1870 senesinde K'uei-ch'ang 奎昌 tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.

60 Bu iş 1869 senesinde K'uei-ch'ang tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.

61 Bu iş 1870 senesinde Jung-ch'uan 榮全 tarafından yapılmıştır. Bk. HCCS, 2, s.7b.

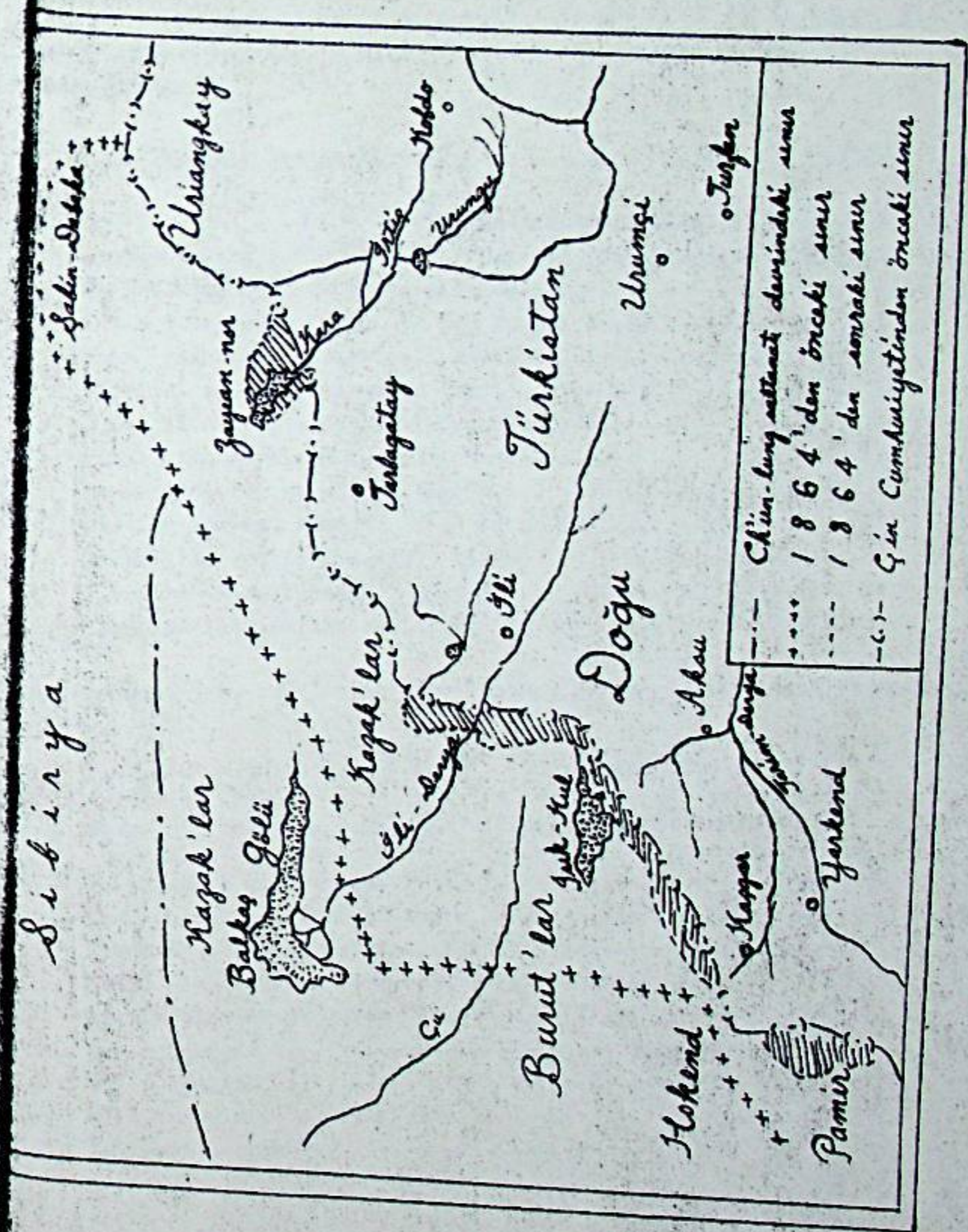
62 So-k'o-kuo-t'u-po-şrh-ch'i-şrh-ko-lun 索克郭圖博爾 清圖倫 da denir. Bk. SPFC, I, s.250. Kobdo'daki Ts'an-tsan büyük memurluğuna ait 23 karakoldan biridir.

63 Chang: 3.333 metre.

64 Rusya'daki Vali ünvanıdır.

65 T'o-mu-ssü-k'o 托木斯克 de denir. Sibirya'daki Ob nehrinin yukarı kısmında bulunmaktadır. Sibirya kara yolu buradan geçer. Meşhur bir ticari şehirdir. Sibirya'da 3 üneü büyük şehirdir. Bk. TH, I, s.1207.

66 Hsieh-mi-p'a-la-t'in-ssü-k'o 斜米帕拉延斯克 (Semipalatinsk) de denir. Bk. HCCS, 2, s.8b. Ayrıca, Sai-mi-pa-la-tun-ssü-k'o 塞米巴拉敦斯克 yazılışı da vardır. Batı Tarkistan'daki İrtiş nehrinin güney sahilinde bulunmaktadır. (TH, I, s.706)

Doğu kolunda 2 bayrağı¹³ vardır ve Kur-kara-usu'da göçebe olarak yaşanmakta idiler:

<u>Memuriyetin Unvanı</u>	<u>Sayısı</u>
Pi-hsi-lê-t'u 畢錫呼勒圖 ¹⁴ Çun-Vank 郡王 ünvanlı Yasak..1	
i-lê-têng 伊等勒 ¹⁵ Bipe ünvanlı Yasak..... 1	
Fahri olan birinci dereceli Tayci	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci	1
bayrak ödevlerini gören Yanggin	2
Meyen Yanggin.....	2
Niru-Yanggin	7
Hsiao-ch'i-hsiao	7

batı kolunda 1 bayrağı vardı ve Ching-ho'da göçebe olarak yaşanmakta idiler:

Chi-êrh-ha-lang (Zirgalan) 濟爾哈朗 ¹⁶ Bele ünvanlı Yasak	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	4
Niru Yanggin	4
Hsiao-ch'i-hsiao	

Hoşot'ların Ching-Setkhiltu 青色特啓勒圖 adlı Ligi:

A-mu-êrh-ling-kuei 阿穆爾喀貴 ¹⁷ Bipe ünvanlı Yasak	1
Fahri olan ikinci dereceli Tayci	2
Fahri olan dördüncü dereceli Tayci	1
bayrak ödevlerini gören Yanggin.....	4
Meyen Yanggin	4
Calan Yanggin	4

Memuriyetin Unvanı

Sayısı

Niru Yanggin	11
Hsiao-ch'i-hsiao	11

NOTLAR

¹Doit, ilkin 4 Oyrat'tan biri değildi. Turğut'un Rusya'ya göçmesinden sonra onun yerine geçmiş ve bu suretle dört Oyrat'tan biri olmuştur.

²HCTC, II, s.829'da Kung-ko 恭格 şeklinde yazılmıştır.

³1797'de 4 Yasak'tan biri olan Fe-lê-t'êng-t'ê-k'o'nun vârisi olmadığından, ölümü üzerine ancak 3 Yasak kalmıştır. Bk. HCTC, II, s.999.

⁴Mêng (Lig), Yasak sisteminde en büyük idari birliktir. Bu birlik daima bir kaç bayrak veya kabileden ibaret olmuştur. Her Lig'de bir reis vardır. Mêng-chang (Lig Başı) 盟長 denir. Lig Başı, her sene kendisinin idaresi altındaki bayrak askerlerini belli bir yere toplayarak muayene etmektedir. Bu faaliyete 'Lig Toplanması' denir.

⁵Yasak sistemindeki memuriyetler şunlardır: a) Yasak, bayrağın başıdır. Onun emri altındaki uluslara A-êrh-pa-t'u (Arbantu) 阿爾巴圖 denir. b) Hsieh-li-Tayci 協理台吉, Yasakın yardımcısıdır. Bu memuriyet boşaldığı zaman, fahri Kung'lar veya Taycilerden seçilmektedir. c) Bayrak işlerine bakan Yanggin 管旗章京. ç) Yardımcı Yanggin 副章京. d) Calan Yanggin 察蘭, 1,500 kişinin başıdır. e) Niru-Yanggin 佐領, 150-300 kişinin başıdır. f) Hsiao-ch'i-hsiao, Niru Yanggin'den küçüktür. Ve bayrak askerlerinden daha kuvvetlidir. Bk. CTPC, s.25.

⁶4 bayrağı şunlardır: Han bayrağı, Orta bayrağı, Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s.802-806.

⁷HCTC, II, s.802 ve CTPC, s.173'de Cho-li-k'o-t'u 卓哩克圖 şeklinde yazılmıştır. Bu, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'na taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.802.

⁸Han, Kung, Bele, Bipe ve Tayci v.s. ünvanları hakkında bk. 'Kalmık-Uygur'ların Feodalizmi'.

⁹Pa-ya-êrh-t'u, 1771'de Çin İmparatorunun, Ubaşı'nın oğlu E-li-kên Wu-pa-shih (Ergin Ubaşı) 額里根烏巴什'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s.804.

¹⁰Meyen Yanggin, Mançuca'dır. Çince'de Fu Chang-ching denir. Bayrağın işlerine bakan Yanggin'in yardımcısıdır.

¹¹Kuzey kolundaki 3 bayrak şunlardır: Hoşun-Çin-Vank bayrağı,

Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s. 802-806.

¹²Buyantu, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'nın oğlu Ts'ê-po-k'o-to-êrh-chi 葉伯克多爾濟 'ye taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s. 802.

¹³Doğu kolundaki iki bayrak şunlardır: Sağ bayrağı ve Sol bayrağı. Bk. HCTC, II, s. 802-3.

¹⁴Pi-hsi-lê-lê-t'u, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'nın kuzeni Pa-mu-pa-êrh 巴木巴滿 'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s. 802.

¹⁵i-têng-lê, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'nın evladı Ch'i-pu-t'êng 奇布騰 'e taltif makamında verdiği ünvanıdır. i-t'ê-ko-lê 伊特格勒 şeklinde de yazılmıştır. Bk. HCTC, II, s. 803.

¹⁶Zirgalan, 1771'de Çin İmparatorunun Ubaşı'nın amcası Mo-mên-t'u 默們圖 'ya taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s. 802. Ayrıca, Chi-êrh-ko-lang 錫爾哈蘭 şeklinde de yazılmaktadır.

¹⁷A-mu-êrh-ling-kuei, 1771'de Çin İmparatorunun, Hogot'ların başı Kung-ko'nun amcası Ya-lan-p'i-lê 牙蘭丕勒 'ye taltif makamında verdiği ünvanıdır. Bk. HCTC, II, s. 807.

2. ~~Mançu İdarî Sistemi~~

a. Börk memuriyeti (HCTC, II, s. 1003-8)

Mançu sülâlesi zamanında, müslümanların oturdukları bölgedeki şehirler, önceki sülâlelere nazaran daha kalabalık idi. Bu sebeple, Mançu İmparatorluğu ilk kurulduğu zaman, buradaki idare sistemi de muğlak bir hale geldi. Meselâ, Hakim Begi memuriyeti yanında, sivil işleri idare eden memurluklar da ihdas edildi; bu memuriyetlerin vasifeleri de ayrı ayrı tesbit edildi. Ormançılık ve sulama işleri, ayrı ayrı memurlar tarafından yürütüldü.¹ Polis ve belediye reisinin vasifesi de ayrıldı.² Medeni kanun da ceza kanunundan ayrıldı.³ Baş vergisi ile ticaret vergisi arasında fark gözetildi.⁴ Böyle bir idarî sistem, artık, batı dünyasında Pa-i 法意⁵ adlı bir kitap'ta gösterilmiş olan kanunî sistemde pek çok benzerdir. İdarî sistemler üzerinde çalışmalar yapan bazı ki-

sa akıllılara göre, uzak ve تنها bir bölgeye önem vermek lüzumsuzdur. Bu görüş kabul edilerek uzak ve تنها bölgeler ihmal edilmemiştir. Onlar "Dünü bilenler, bugünü bilebilirler." sözünü nasıl anlayabilirler? Ayrıca, derler ki, Po-k'o (Börk) 伯克 tabiri Uygurca'dır ve 'şapka' (da ha doğrusu sarık) manasına gelir. Müslümanların âdet ve örflerine göre memurlar daima çeşitli sarıklarla rütbelerini gösterirlerdi.⁶ Bu yüzden, 'şapka' (veya sarık) da memur anlamına gelir. Aynı zamanda 'reis' manasına da gelir.

Hakim 阿奇木 Begi⁷: Şehir ve köy işlerine bakan bir memurdur. Ve bütün Börk'lerin en yükseğidir.

i-sha-ko (Şaga) 伊沙噶 Begi⁸: Hakim Begi'nin yardımcısı olup şehir ve köy işlerine bakan bir memurdur.

Ko-cha-na-ch'i (Hazineci) 噶隆那齊 Begi⁹: Tarımcı ve maliyecisi (Hazineci)dir.

Shang (Şang) 商 Begi¹⁰: Tarlaların vergisini toplayan bir memurdur.

Ha-tzû (Kazi) 哈子 Begi¹¹: Ceza işlerine bakan bir memurdur.

Mi-la-pu (Mirap) 密喇布 Begi¹²: Sulama ve su yataklarının temizlenmesi vazifelerini gören bir memurdur.

Na-k'o-pu (Nakub) 訶可布 Begi: Angarya ve inşaat vazifelerini gören bir memurdur.

P'a-ch'a-sha-pu (Paşap) 帕察沙布 Begi¹³: Kırıs ve haydutları yakalamak ve hapis işleri gibi güvenlikle ilgili vazifeleri gören bir memurdur.

Kao-t'ê-sê-pu (Muhtesib) 茂特色布 Begi: Mukaddes kitabı v.s. din işleri ile uğraşan bir memurdur. Bu memur sivil işlerle ilgilenmemiştir.

Mu-t'ê-wo-li (Mütevelli) 木特斡里 Begi: Tarlaların alım satım, vergisi ve bunlarla ilgili hukuki anlaşmazlıklara bakan bir memurdur.

Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu (Hatımî Kitap) 匝布梯墨克塔布 Begi: Mukaddes kitabın öğretimi ve dinî okullara bakan bir memurdur.

K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克勒克雅喇克 Begi: Ticarî işleri düzenleyen bir memurdur.

Şeü-p'a Ha-tzû (? - Kazi) 斯帕哈子 Begi: Reisler arasında çıkan anlaşmazlıklara bakan bir memurdur.

La-ya-ha-tse (Layihacı) 拉雅哈子 Begi: Halk arasındaki davalara bakan bir memurdur.

Pa-chi-chi-erh (Baagir) 巴濟吉爾 Begi¹⁴: Vergileri toplamak vazifesini gören bir memurdur.

A-erh-pa-pu (Arbab) 阿爾巴布 Begi: Vazife taksimi ve vergilerin sür'atla tahsili işleriyle uğraşan bir memurdur. Bu memur tıpkı Çin kıtasındaki köy muhtarı veya bucak müdürü gibidir.

Pa-k'o-ma-t'a-erh (Bağ-matar) 巴克瑪塔爾 Begi: Meyva bahçelerine bakan bir memurdur.

Tu-kuan (Dogan) 都官 Begi: Vesikalari kaydetmek, toplamak ve dağıtmak vazifesini gören bir memurdur.

K'a-la Tu-kuan (Kara-Dogan) 哈喇都官 Begi: Posta yolundaki durakların kurulması ve silâhların tamiri vazifelerini gören bir memurdur.

To-po (Top) 多博 Begi¹⁵: 2,000 ailenin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

Ming (Ming veya Bin) 明 Begi: Müslümanlardan 1,000 kişiyi idare eden bir memurdur. Tıpkı Ch'ien-tsung (Binbaşı) memuru gibidir.

Yü-tzu (Yüz) 玉資 Begi: 100 ailenin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

E-erh-hsin (Arşın) 鄂爾沁 Begi¹⁶: Onlarca kişinin tarla vergisini toplayan bir memurdur.

Ché-po (Cebe) 哲博 Begi: Silâhların imali ve tamiri vazifelerini gören bir memurdur.

Sai-t'e-li (Sadari) 賽特里 Begi¹⁷: Sokakları, ormanları ve meyva bahçelerini dolaşıp gözetken bir memurdur.

Shih-ho-lé 什和勒 Begi¹⁸: Posta yolunun idare ve işe işleri gören bir memurdur.

Tu-erh-ko (Dorga) 都爾喀 Begi: Hakim Bek'lerin başıdır.

Pa-cha-erh (Pazar) 巴臣爾 Begi: Pazar işlerine bakan bir memurdur.

Ha-shih (Kaş) 哈什 Begi: Yeşim taşlarını toplamak vazifesini gören bir memurdur.

K'o-t'u-wa-erh (Ketüval veya Kutüval) 克圖瓦爾 Begi: İnşaat işlerine bakan bir memurdur.

E-k'o-t'a-k'o-ch'i (Otakçı) 鄂克他克奇 Begi: Ziyafet, hayvanat ve meyva toplama işleriyle görevli bir memurdur.

NOTLAR

¹Bk. Mirap Begi ve Bağ-matar Begi.

²Bk. Paşap Begi, Pazar Begi ve Sadari Begi.

³Bk. Kazi Begi ve Mitevelli Begi.

⁴Bk. Baagir Begi, Hazineci Begi ve K'o-lé-k'o-ya-la-k'o Begi

⁵Bk. Montesquieu, "Esprit des Lois". Çince tercümesi Fa-i 注意 'dir.

⁶Doğu Türkistan'lılara göre, 'sarık' kelimesinin Uygurcası 'selle'dir. Kırmızı sarık, memur işaretidir; yeşil sarık, din işaretidir; mavi sarık asker işaretidir. Ayrıca, W. Radloff (Sibirya dan, IV, s.353) şöyle demektedir: "Gerek Rasniçi ve gerek Şang - Bak rütbe işaretleri olarak şeffaf beyaz şapka düğmesi taşırlar, Mirap'ın rütbe işareti de aynı şekildedir. Rasniçi'lere, tahkir makamında mavi şapka düğmesi de verilebilir. Ming-Baki'nin işareti bakır şapka düğmesidir. En yaşlı on iki yüz-beşinin işareti de bakır şapka düğmesidir." Bundan başka, Vambéry'in müsterek izahı da vardır. Bk. The travel in Central Asia, s. 399-401.

⁷Sibirya'dan, IV, s.353 vd. da Hekim Baki şeklinde yazılmıştır. Vambéry, Hakim diyor. Bk. The travel in Central Asia, s.400.

⁸Sibirya'dan, IV, s.353'de Şaga; Vambéry, s.400'de İshkaga şelindedir.

⁹Vambéry, s.400'de Hasnadji, Gaznadji şeklinde yazılmıştır.

¹⁰Sibirya'dan, IV, s.353 vd. da Şang Bak; Vambéry, s.400'de Shang Beghi şeklinde yazılmıştır. Doğu Türkistan'lılara göre, Şang kelimesi Çince Ch'ang 昌 kelimesinden geçmez. Çince'de Ch'ang 昌, depo manasına geldiği düşünülürse, vergi memurunun ahali'den buğday ve pirinç gibi şeyleri vergi olarak alıp bunları depo içine koyduğu, bu suretle, Şang Begi'nin meydana geldiği anlaşılır.

¹¹Sibirya'dan, IV, s. 354'de Kısı; Vambéry, s.401'de Kazi ve Kadi şekillerinde yazılmıştır.

¹²Sibirya'dan, IV, s.353 vd.: Mirap.

¹³Sibirya'dan, IV, s.354'de Paşap olarak geçiyor.

¹⁴Vambéry, s.401'de Badjghir şeklindedir.

¹⁵Çince olabilir. 'Çok' manasına gelir.

¹⁶Sibirya'dan, IV, s.353'de Ellig-Begi denilmektedir.

¹⁷Sibirya'dan, VI, s.354'de Sadari şeklindedir.

¹⁸Doğu Türkistan'lılara göre, Çince olabilir. Hai -hao-lu 洗好路 veya Hsiu-hao-lu 洗好路 şekliinden gelmiştir. Yolları iyice yıkama ve tamir etme anlamına gelir. Vambéry, s.401'de Ortengbegi tâbiri geçmekte ise de telâfüz bakımından çok farklıdır.

D. İçtimai teşkilât
(HÖTC, II, s. 978-997)

Bakiden, Mançu'ların batı bölgesini zaptından sonra, idare şekilleri farklı bir hale sokuldu. Onların idare sistemleri, umumiyetle, zamana ve duruma göre değişiyordu. Cungar'lar ard arda aralıksız isyân ettiklerinden¹, Ang-chi 昂吉 ve Zaysan 宰桑 gibi memuriyetler kaldırılmış² ve isyanları önlemek maksadile Cungar'lar bir araya toplanmıştır. Müslümanların oturdukları bölge (yani Altışehir veya Küçük Buhara) ise, ancak Hoca'ların kılıçtan geçirilmesinden sonra³, sükûnete kavuşmuş ve bilmiştir. Şehirdeki Börk'ler, Mançu'nun tesiri altında tâbi olmuşlar, saygıda onlara hizmet dahi etmişlerdir. Bundan dolayı, eski Börk idare sistemi olduğu gibi kaldı. Ancak bu memuriyet, Çin kitabı gibi mevki olarak tesbit edildi.⁴ Bundan başka, memurların sayısı belli değildi. Onların sayısı, daima şehrin büyüklüğüne ve sivil işlerin zorluğuna göre değişiyordu. Börk'lere maaş yerine malikhane verildi. Çiftçiler, Börk'ler hesabına tarlaları ekip biçtiler. Verilen malikhane miktarı ve çiftçilerin sayısı, Börklerin mevkilerine göre değişiyordu. Bununla beraber, terfi ve tecziye hakkı, Pan-shih ve Ling-tui (Meyen Amban) büyük memurlarına sitti. Bu suretle, halk daha iyi himaye edilmiş olacak ve Börk'lerin de hilekâr davranamayacaklardı.⁵ İşte bu müslümanların oturdukları bölgeyi ayırdedici bir noktadır.

Buna rağmen, Chia-ch'ing 嘉慶 ve Tao-kuang saltanatları zamanında Doğu Türkistan'daki Mançu memurları birer diktatör kesildiler ve haklarını kötüye kullandılar. Onlar daima Börklerden istifade ederek ağır vergi aldılar. Bu suretle sonsuz ihtiraslarını gerçekleştirdiler. Buna mukabil, kurnaz Börk'ler de Mançu memurları ile müslüman ahali arasında bir vasıta oldular. Mançu memurlara vergi vermek bahanesiyle, ahalden istedikleri gibi aldılar. Ahalinin, Mançu memurlarından nefret etmelerini bildikleri halde, Börk'lerden (yani kendilerinden) şikâyet etmelerini bir türlü anlayamadılar. Demek oluyor ki, önceleri memur ile ahaliyi birbirine kaynaştıran Börk, sonunda suçlu duruma düşmüştür. Ancak

ba köpek ve koyunların yük taşımaya lâyık olmaması gibi, Börk'ler de idare etmeğe lâyık insanlar değiller mi idi? Yoksa yüksek memurların hataları vardı?

Börk memuriyeti, eski zamandaki köy memuriyeti gibi idi. Müslümanların oturdukları bölge gibi tenha, işsiz; âdetleri bambaşka bir üslup, idare etmek için müsait memurlar seçmek gerekti. Doğu Türkistan eyâlet haline sokulduktan sonra,⁵ Börk idari sistemi kaldırıldı. Onun yerini tayinle muhtar aldı. Fakat daha kötü oldu; kötülükler durdurulmadı. Bundan dolayı, kaldırılan Börk idari sistemi yeniden kuruldu. Börk'ler iyi seçildiler. Bu suretle idareye yardımcı unsur oldular. Bu rada belki şu sorulabilir: Börk için iyi bir şahıs seçilmemiş ise ne olacaktır? O zaman bu şahsın iyi bir tahsil yaparak, doğruluk ve utanç hisseleri ile kabiliyetini geliştirmesi ve idare sanatını incelemesi, böylece, uygun bir şahıs olması gerekir. Böyle yapılmaz başka bir mesele kalmıyacaktır.

Hami'de⁶:

<u>Memuriyetin Unvanı</u>	<u>Sayısı</u>
Çun Vank	1
Bayrak ödevlerini gören yardımcı Börk	1
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	1
Calan Yanggin	2
Niru Yanggin	12
Hsiao-ch'i-hsiao	13

Turfan'da⁷:

Meyen Amban idaresi altındaki Niru Yanggin	4
Hsiao-ch'i-hsiao	4
Yasak idaresi altında	
Bayrak ödevlerini gören Yanggin	1
Meyen Yanggin	2
Calan Yanggin	2
Niru Yanggin	15
Hsiao-ch'i-hsiao	15

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli İ-shih-han (Şaga) 伊什罕 ⁸ Begi	1
Beşinci dereceli Ko-tsa-na-ch'i (Hazineci) 喀雜納齊 ⁹ Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Ha-tzû (Kazi) 哈資 ¹⁰ Begi	1
Altıncı dereceli Pa-chi-ko-êrh (Baogir) 巴吉格爾 ¹¹ Begi	1
Altıncı dereceli Mi-la-pu (Mirap) 蜜喇布 ¹² Begi	7
Altıncı dereceli Tu-kuan (Dogan) 都管 ¹³ Begi	7
Yedinci dereceli Börk	7
Yedinci P'a-t'i-sha (Paşşap) 帕提沙 ¹⁴ Begi	1
Yedinci dereceli Shi-hu-êrh 什烏爾 ¹⁵ Begi	1
Yedinci dereceli Sê-ti-êrh (Sadari) 色迪爾 ¹⁶ Begi	1
Yedinci dereceli Yü-tzû (Yüz) 玉子 ¹⁷ Begi	6
Yedinci dereceli demir ocağını işletme vazifesi ile mükellef Yüz Begi	1

Tarbagatay'da:

Molla 莫洛 (Uygurca tercümanı)	2
------------------------------------	---

Karaşar'a bağlı Kurla 庫爾勒¹⁸ köyünde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, tunç ocağını işletme vazifesini gören Börk	1
Yedinci dereceli Yüz Begi	4

Karaşar'a bağlı Bugur 布古爾¹⁹ köyünde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1

Yedinci dereceli Ming (Bin) Begi	1
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1
Yedinci dereceli Yüz Begi	2

Kuça şehrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	2
Yedinci dereceli Ming Begi	3
Yedinci dereceli Dogan Begi	2
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Mo-t'i-nê-pu (Muntelb) 莫提色布 ²⁰ Begi	1

Kuça'ya bağlı Sha-ya-êrh (Şahyar) 沙雅爾²¹ şehrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2
Yedinci dereceli Dogan Begi	2
Yedinci dereceli tunç ocağını işletme vazifesi ile görevli Börk	1

Uo'da

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1

Yedinci dereceli Mirap Begi	2
Yedinci dereceli Ming Begi	3

Aksu'da:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Bacgir Begi	1
Altıncı dereceli Kelpin 柯滿品 ²² deki Hakim Begi	1
Altıncı dereceli To-lan (Taran) 多蘭 Begi	1
Altıncı dereceli Posta yolunu idare eden Börk	1
Altıncı dereceli Musun-Dabakan 木蘇爾達巴罕 ^{23,1} idare eden Börk	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	16
Yedinci dereceli Ming Begi	3
Yedinci dereceli Dogan Begi	3
Yedinci dereceli tunç ocagını işletme vazifesini gören Börk	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Muhtesib Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-şrh Begi	1
Yedinci dereceli Mütevelli 密圖瓦利 ²⁴ Begi	1

Sayram 賽里木 ghrinde:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Bay ghrinde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Şaga Begi	1
Yedinci dereceli Hazineci Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Kaşgar'da:

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Dördüncü dereceli Hazineci Begi	1
Dördüncü dereceli Şang Begi	1
Beşinci dereceli Kazi Begi	1
Beşinci dereceli Nakub Begi	1
Beşinci dereceli Muhtesib Begi	1
Beşinci dereceli Mütevelli Begi	1
Altıncı dereceli Bacgir Begi	1
Altıncı dereceli Arbab Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Altıncı dereceli Dogan Begi	1
Altıncı dereceli Paşşap Begi	1
Altıncı dereceli Shih-hu Begi	1
Altıncı dereceli Bağ-matar Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2

Kaşgar'a bağlı Fayzabad 牌漆巴特²⁵köyünde:

Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Kaşgar'a bağlı Astin-artuş²⁶ köyünde:

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Kazi Begi	1
Beşinci dereceli Ming Begi	5

Kaşgar'a bağlı Po-mu-k'o-lê-mu 伯木克勒木²⁷köyünde:

Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1

Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Taş-kum 塔斯渾 ²⁸ köyünde:	
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Beşinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Taş-malik 塔什里克 ²⁹ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Ust-artuş ³⁰ köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Argu ³¹ köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Kaşgar'a bağlı Opal ³² köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Kan-arik ³³ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Kurgan 霍爾罕 ³⁴ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Ho-sê-êrh Pu-i (Kızıl-boy) 和色爾布依 ³⁵ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	2

Kaşgar'a bağlı Sarman 賽爾瑪 ³⁶ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Togusak ³⁷ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı A-êrh-wa-t'ê (Avat ?) 阿爾瓦特 ³⁸ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Kaşgar'a bağlı Mu-shih-su-lu-k'o 木什素魯克 ³⁹ köyünde:	
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'de:	
Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Dördüncü dereceli Hazineci Begi	1
Dördüncü dereceli Şang Begi	2
Dördüncü dereceli Nakub Begi	1
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Beşinci dereceli Paşşap Begi	1
Beşinci dereceli Mütevellî Begi	1
Beşinci dereceli K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 柯勒克牙拉克 ⁴⁰ Begi	1
Beşinci dereceli Ssü-p'a Kazi 斯帕哈資 ⁴¹ Begi	1
Beşinci dereceli Layıhaç 喇雅哈資 ⁴² Begi	1
Beşinci dereceli Kara-Dogan 喀喇都管 ⁴³ Begi	1
Altıncı dereceli Arbab Begi	1
Altıncı dereceli Dogan Begi	1
Altıncı dereceli Paşşap Begi	1
Altıncı dereceli Muhtesib Begi	1
Altıncı dereceli Shih-hu Begi	1
Altıncı dereceli Bag-matar Begi	1
Altıncı dereceli Hatımî Kitab 雜布提默 克塔布 ⁴⁴ Begi	1

Altıncı dereceli Sadarı Begi	1
Altıncı dereceli Cobe Begi 哲伯 ⁴⁵ Begi	1
Altıncı dereceli K'a-êrh-kuan(Korgan) 喀爾管 Begi ⁴⁶	1
Yarkend'e bağlı Şepan 齊盤 ⁴⁷ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Kargalık 哈爾哈里克 ⁴⁸ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Ho-shih-la-p'u 和什喇布 ⁴⁹ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yarkend'e bağlı T'o-kuo-sê-ch'ien 托果斯鉛 ⁵⁰ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yarkend'e bağlı P'ai-ssü-ch'ien 牌斯鉛 ⁵¹ köyünde:	
Beşinci dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı Sançu 桑株 ⁵² köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Yarkend'e bağlı P'a-lê-k'u-êrh (Sarı-kul) 巴勒庫爾 ⁵³ köyünde:	
Beşinci dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Şaga Begi	1
Altıncı dereceli Şang Begi	1
Yedinci dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Arbab Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-êrh Begi	1
Yedinci dereceli Pazar 巴雜爾 ⁵⁴ Begi	1
Yedinci dereceli T'a-ko-la-mu 塔噶利木 ⁵⁵ Begi	1

Yarkend'e bağlı Barçuk köyünde:	
Altıncı dereceli Hakim Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı Ch'a-t'ê-hsi-lin 察特西林 ⁵⁶ köyünde:	
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yarkend'e bağlı E-p'u-êrh 鄂普爾 ⁵⁷ köyünde:	
Altıncı dereceli Ming Begi	1
Altıncı dereceli Arşın Begi	1
Yarkend'e bağlı Yu-la-li-k'o (Yul-arik) 玉喇里克 ⁵⁸ köyünde:	
Altıncı dereceli Börk	1
Yarkend'e bağlı T'a-êrh-t'a-k'o 塔爾塔克 ⁵⁹ köyünde:	
Altıncı dereceli Börk	1
Yarkend'e bağlı Lapuçi 喇普齊 ⁶⁰ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı W-t'ung-êh'u-lu-k'o 鄂通楚魯克 ⁶¹ köyünde:	
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yarkend'e bağlı Posgam ⁶² köyünde:	
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yangışar'da:	
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Altıncı dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Posta yolunu idare eden Börk	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yangışar'a bağlı Sayram köyünde:	
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Hoten'e bağlı İlçi 伊里齊 ⁶³ şehrinde:	

Üçüncü dereceli Hakim Begi	1
Dördüncü dereceli Şaga Begi	1
Beşinci dereceli Hazineci Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Nakub Begi	1
Yedinci dereceli, T'u-sha-la 圖薩拉 ⁶⁴ köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Po-êrh-tsang 伯爾藏 ⁶⁵ köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1
Yedinci dereceli, T'u-sha-la köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Su-pa-êrh 素巴爾 ⁶⁶ köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Kara-Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1
Yedinci dereceli Muhtesib Begi	1
Yedinci dereceli Shih-hu-êrh Begi	1
Yedinci dereceli Mütevellî Begi	1

Hoten'e bağlı Kara-kaş 哈拉喀什 ⁶⁸ şehrinde:	1
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Beşinci dereceli Şang Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	68
Yedinci dereceli, Pa-la-mu-ssü-ya 巴拉木斯雅 köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Ma-k'u-ya 瑪庫雅 ⁶⁹ köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Tsa-wa 雜瓦 ⁷⁰ köyündeki Mirap Begi	1
Yedinci dereceli, Pa-la-mu-ssü-ya köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Ma-k'u-ya köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, K'u-ya 庫雅 ⁷¹ köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Tsa-wa köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli Dogan Begi	1
Yedinci dereceli Paşşap Begi	1

Hoten'e bağlı Yulunkaş 玉隴喀什 ⁷² köyünde:	1
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1

Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli, Sampula 三普拉 ⁷³ köyündeki Mirap Begi ..	1
Yedinci dereceli, Lop-bazar 洛普 ⁷⁴ köyündeki Mirap Begi ..	1
Yedinci dereceli, Sampula köyündeki Ming Begi	1
Yedinci dereceli, Lop-bazar köyündeki Ming Begi	1

Hoten'e bağlı Çira 策勒 ⁷⁵ köyünde:	1
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli Mirap Begi	1
Yedinci dereceli Ming Begi	1

Hoten'e bağlı Kerya 克里雅 ⁷⁶ şehrinde:	1
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli, kurşun maden ocağı -nı işletmek vazifesi ile görevli Börk	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1
Yedinci dereceli, Karluk 哈爾魯克 ⁷⁷ köyündeki Mirap Begi ..	1
Yedinci dereceli, Karluk köyündeki Ming Begi	1

Hoten'e bağlı T'a-k'o-nu-la 塔克勞利 ⁷⁸ köyünde:	1
Dördüncü dereceli Hakim Begi	1
Altıncı dereceli Kazi Begi	1

NOTLAR

¹Galdan, Siven Rabtan, Galdan Çirin ve Amursana v.s.nin isyanlarından bahsediliyor. Olay hakkında bk. SWO, s.77-108. HCSL, I, s.151-165 ve s.321-348. HCTC, VI, s.4251-4277. Sibiryâ'dan, I, s.168-173. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili, I, s.167-184. W.Eberhard, Çin Tarihi, s. 310-311.

²Cungar'ların memuriyetleri şöyledir: Taycı, Oyrat başıdır. Tüşimel 圖什曼爾, müşavirdir. Carguçi 札爾巴齊 Tüşimel'in yardımcısıdır. Temegeci 德墨齊, vergi memurudur. Zaysan, Otok işlerine bakan bir memurdur. Dangacı 德木齊, Otok'e bağlı 100-200 aile işlerine bakan bir memurdur. Shou-lên-ê 收楞額, Dangacı'nın yardımcısıdır. Alban-aga 阿爾班呢阿哈,

shou-lên-ê'nin yardımcısıdır. Arpacı-Zaysan 阿爾巴齊 宰桑
24 Otok ve 21 Ang-chi 昂吉 'ye ait işler ve bağışları idare eden bir memurdur. Arpacı, Arpacı-Zaysan'ın yardımcısıdır. Otakçı nar 阿圖齊納爾, çadır işleri ile uğraşan bir memurdur. Ca-naçin 札哈沁, sınır ve karakolları korumakla görevlidir. Wu-lu-t'ê 烏魯特, demircilik işlerine bakar. A-êrh-t'a-hsin 阿爾塔沁, Buda heykelerini yapandır. Pao-çin 包沁 topçudur. bk. HCTC, II, s.1005-1007. Fakat Ang-chi, memuriyet değildir. Büyük Tayci'ye bağlı uluslara Otok; küçük Tayci'ye bağlı uluslara Ang-chi denir. bk. HCTC, II, s.1003.

³Boronitu ve Kocican'ın isyanlarından bahsediliyor. Olay hakkında bk. SWC, 4, s.109-114. HCSL, I, s.447-459. HCTC, VI, s.4277 - 4286.

⁴Börk'lerin mevkileri, üçüncü dereceden 7 inci dereceye kadar değişiyor.

⁵Doğu Türkistan 1882'de eyalet haline sokulmuştur. İsmi Hsin-chiang Shêng 新疆省 'dir.

⁶Hami'li ve Turfan'lı müslümanlar önceden Çin'e tâbi oldular. Bu sebeple, idare teşkilâtları Moğollar gibi Yasak sistemi-ne dayanıyordu. bk. LTCK, XXII, 71, s.4a. Geri kalanlar hep Börk sistemini uygulamışlardır.

⁷Bk. not 6.

⁸HCTC, II, s.1004'de I-sha-ko 伊沙噶 şeklinde yazılmıştır.

⁹HCTC, II, s.1004: Ko-cha-na-ch'i 噶區納齊; LTCK, XXII, 70 s.4b vd. de Ko-cha-na-ch'i 噶區納齊 şeklinde yazılmıştır.

¹⁰HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Ha-tzû 哈子 şeklindedir.

¹¹HCTC, II, s.1006 ve LTCK, XXII, 70, s.6b'de Pa-chi-chi-êrh 巴濟吉爾 şeklindedir.

¹²HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Mi-la-pu 密喇布 şeklinde yazılmıştır.

¹³HCTC, II, s.1006 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Tu-kuan 都官 olarak kaydolunmuştur.

¹⁴HCSL, I, s.473: P'a-t'i-sha-pu 帕提沙布; HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de P'a-ch'a-sha-pu 帕察沙布 şeklinde yazılmıştır.

¹⁵HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Shih-ho-lê 什和勒 şeklindedir.

¹⁶HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.7b'de Sai-t'ê-li 賽特里 olarak geçmektedir. Ayrıca, HCSL, I, s.518 ve HCTC, II, s.939'da Sê-i-tê-êrh 色依得爾 yazılışı vardır.

¹⁷HCTC, II, s.1007 ve LTCK, XXII, 70, s.4b'de Yü-tzû 玉資 şeklinde yazılmıştır.

¹⁸Kurla, Karaşar şehrinin 130 mil batısındadır. bk. HCSL, I, s.581.

¹⁹Bugur, Kurla'nın 530 mil batısındadır. bk. HCSL, I, s.581.

²⁰HCTC, II, s.1005'de Mao-t'ê-sê-pu 茂特色布 şeklinde yazılmıştır.

²¹Sahyar, Kuça şehrinin 180 mil güneyindedir. bk. HCSL, I, s.567.

²²Metin aslında A-êrh-p'in 阿爾巴齊 olarak yanlış yazılmıştır. bk. HCSL, I, s.553. Ayrıca, bu yer Aksu'ya 140-360 mil mesafededir. (HCSL, I, s.542).

²³Musun-Dabakan, Aksu'nun batısında bulunmaktadır. Ve Ping-ling 冰嶺 de denir. (HCSL, I, s.190)

²⁴HCTC, II, s.1005 ve LTCK, XXII, 70, s.6b'de Mu-t'ê-wo-li 木特幹里 şeklinde yazılmıştır.

²⁵Fayzabad, Kaşgar şehrinin 160 mil doğusundadır. bk. HCSL, I, s.464.

²⁶Astin-artuş, Kaşgar şehrinin 70 mil kuzey-doğusundadır. bk. HCSL, I, s.464.

²⁷Po-mu-ko-lê-mu, Kaşgar şehrinin 30 mil kuzey-doğusundadır. (HCSL, I, s.464)

²⁸Taş-kum, Kaşgar şehrinin 80 mil güneyindedir. bk. HCSL, I, s.464.

²⁹Taş-malik, Kaşgar şehrinin 150 mil güney-batısındadır. bk. HCSL, I, s.464.

³⁰Ust-artuş, Kaşgar şehrinin 50 mil kuzeyindedir. bk. HCSL, I, s.464.

³¹Argu, Kaşgar şehrinin 80 mil kuzey-doğusundadır. bk. HCSL, I, s.464.

³²Opal, Kaşgar şehrinin 150 mil güneyindedir. bk. HCSL, I, s.464.

³³Kan-arik, Kaşgar şehrinin 150 mil güneyindedir. bk. HCSL, I, s.464.

³⁴Kurgan, Kaşgar şehrinin 5 mil kuzeyindedir. bk. HCSL, I, s.463.

³⁵Kızıl-boy, Kaşgar şehrinin 80 mil güney-doğusundadır. bk. HCSL, I, s.464.

³⁶Sarman, Kaşgar şehrinin 2 mil batısındadır. (HCSL, I, s.465)

³⁷Togusak, Kaşgar şehrinin 30 mil batısındadır. bk. HCSL, I, s.464.

³⁸Avat, Kaşgar şehrinin 30 mil doğusundadır. bk. HCSL, I, s.464.

³⁹Mu-shih-su-k'o, Kaşgar şehrinin 80 mil kuzey-batısındadır. (HCSL, I, s.464)

⁴⁰HCTC, II, s.1005'de K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克勒克雅喇克;

LTCK, XXII, 70, s. 10a'da da K'o-lê-k'o-ya-la-k'o 克塔克雅利克 şeklinde yazılmıştır.

41 HCTC, II, s. 1005'de Sê-p'a-ha-tzû 斯帕哈子 şeklinde yazılmıştır.

42 HCTC, II, s. 1006'da La-ya-ha-tzû 拉雅哈子 şeklinde geçmektedir.

43 HCTC, II, s. 1006'da Ha-la-tu-kuan 哈喇都管 ve LTCK, XXII, 70, s. 8b'de Ha-la-tu-kuan 哈喇都官 olarak geçmektedir.

44 HCTC, II, s. 1005'de Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu 匝布梯墨 ve LTCK, XXII, 70, s. 7b'de Cha-pu-t'i-mo-k'o-t'a-pu 匝布梯墨克他布 şeklinde yazılmıştır.

45 HCTC, II, s. 1007 ve LTCK, XXII, 70, s. 8a'da Chê-po 哲博 şeklinde yazılmıştır.

46 Korgan Begi, mezarlık işleriyle görevli bir memurdur.

47 Şepan, Yarkend'den 280 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)

48 Kargalik, Yarkend'den 200 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510

49 Ho-shih-la-p'u, Yarkend'den 200 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

50 T'o-kuo-sê-ch'ien, Yarkend'den 5 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

51 P'ai-sê-ch'ien, Yarkend'den 30 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 509.

52 Sançu, Yarkend'den 400 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

53 P'a-lê-k'u-êrh 巴勒庫爾, Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫爾 in yanlış yazılıdır. Bk. HCSL, I, s. 520.

54 HCTC, II, s. 1007'de Pa-cha-êrh 巴區爾 ve LTCK, XXII, 70 s. 8a'da Pa-cha-êrh 巴區爾 şeklinde yazılmıştır. HCTC, II, s. 996 ve HCSL, I, s. 521'de Mi 密 kelimesi fasladır.

55 T'a-k'o-la-mu Begi'nin vazifesi pek belli değildir.

56 Ch'a-t'ê-hsi-lin, Yarkend'den 935 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

57 E-p'u-êrh, Yarkend'den 40 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

58 Yu-la-li-k'o, Yarkend'den 270 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)

59 T'a-êrh-t'a-k'o, 700 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)

60 Lapuçi, Yarkend'den 50 mil uzaktadır. (HCSL, I, s. 510)

61 E-t'ung-lu-k'o, Yarkend'den 30 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

62 Posgam, Yarkend'den 60 mil uzaktadır. Bk. HCSL, I, s. 510.

63 İlçi, Hoten merkezinin 5 mil doğusundadır. i-t'ung-ehih' de B-li-ch'i 額里齊 şeklinde yazılmıştır. Bk. HCSL, I, s. 528.

64 T'u-sha-la, İlçi'nin güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

65 Po-êrh-tsang, İlçi'nin 30 mil güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

I, s. 528.

66 Su-pa-êrh, İlçi'nin 40 mil güney-batısındadır. (HCSL, I, s. 528)

67 Kara-taş, İlçi'nin 70 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

68 Pa-la-mu-sê-ya, Kara-kaş'ın 15 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528.

69 Ka-k'u-ya, Kara-kaş'ın 30 mil kuzey-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

70 Tsa-wa, Kara-kaş'ın 35 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528

71 K'u-ya, Kara-kaş'ın 30 mil güney-batısındadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

72 Yulunkaş, İlçi'nin 10 mil doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 528.

73 Sampula, Yulunkaş'ın 40 mil güney-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 529.

74 Lop-bazar, Yulunkaş'ın 60 mil kuzey-doğusundadır. Bk. HCSL, I, s. 529.

75 Çira, Yulunkaş'ın 230 mil güney-doğusundadır. (HCSL, I, s. 528)

76 Kerya, Çira'nın 180 mil kuzey-doğusundadır. (HCSL, I, s. 528)

77 Karluk, Kerya'nın 5 mil kuzey-batısındadır. (HCSL, I, s. 529)

78 T'a-k'o-nu-la, Kerya'nın 350 mil güneyindedir. Bk. HCSL, I, s. 528.

3. Kalmık ve Uygur'ların feodalizmi¹

(GTPC, s. 46, 48 ve 80)

(Kalmık'ların) ünvanlarından Han 汗 vardır. Bu ünvan, Wang Ch'in-wang 親王² ve Chün-wang 郡王³), Pei-lê 貝勒⁴, Pei-tzû 貝子⁵, Kung 公 (Chên-kuo-kung 鎮國公⁶ ve Fu-kuo-kung 輔國公⁷) v.s. gibi ünvanlardan daha yüksektir. Bundan başka, Tayci 台吉⁸ ünvanı vardır, fakat T'a-pu-nan 塔布囊 ünvanı⁹ yoktur. Dış-Moğolistan'daki uluslarda¹⁰ Han ünvanı mevcuttur. Eski Turgut'ların güney kolunda Cho-li-k'o-t'u 卓哩克圖 adlı bir Han ünvanı vardır. Ch'in-wang 親王'ise, Eski Turgut'ların kuzey kolunda Yasak

札薩克 rütbeli, Buyantu 布延圖 adlı Ho-shuo Ch'in-wang (Hoşun Çin Vank) 和碩親王 ünvanı vardır. Chün-wang 郡王 ise, Eski Turgut'ların Doğu kolunda Yasak rütbeli, Pi-hsi-lê-lê-t'u 畢錫呼勒圖 adlı To-lo Chün-wang (Dorun Çin Vank) 多羅郡王 ünvanı vardır. Pei-lê (Bele) 貝勒, Eski Turgut'ların Batı kolunda Yasak rütbeli Zirgalan adlı To-lo Pei-lê (Dorun Bele) 多羅貝勒 ünvanında vardır. Pei-tzû (Bipe) 貝子, Eski Turgut'ların Doğu kolunda Yasak rütbeli, i-t'ê-ko-lê 伊特格勒 adlı Ku-shan Pei-tzû (Koçı-Bipe) ünvanı vardır. Ayrıca, Hoşot'ların Orta kolunda Yasak rütbeli, A-mu-êrh-ling-kuei 阿睦爾凌貴 adlı Koçı-Bipe ünvanı vardır. Ve bu şahıs Çin'in merkezinde (yani Pekin'de) oturmakta idi. Chên-kuo-kung 鎮國公 ise yoktur. Fu-kuo-kung 輔國公 ise, Eski Turgut'ların Güney kolunda, Yasak rütbeli bir Fu-kuo-kung ünvanı vardır. Tayci 塔子 ünvanına göre, Eski Turgut'ların Batı kolunda Yasak rütbeli, birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. Eski Turgut'ların Kuzey kolunda 2 Yasak birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. Hoşot'ların Orta kolunda 2 Yasak rütbeli, birinci dereceli Tayci ünvanı vardır. İsmi geçen ünvanlar veraset yoluyla nesilden nesile intikal etmektedir.

Ayrıca, müslümanların ünvanlarına gelince, Wang (Ch'in-wang 親王 ve Chün-wang 郡王), Pei-lê (Bele), Pei-tzû (Bipe), Kung (Chên-kuo-kung ve Fu-kuo-kung) ve Tayci v.s. gibi ünvanları vardır. Müslümanların ünvanlarından Turfan'da Yasak rütbeli bir Dorun Çin Vank vardır. Hami'de Yasak rütbeli Hoşun Çin Vank vardır. Ayrıca, müslüman şehrinde belli bir görevi olmayan şu ünvanlar vardır: Dorun Çin Vank ünvanı, Bipe ünvanına denk olan bir Fu-kuo-kung ünvanı, Fu-kuo-kung ünvanı ve üçüncü dereceli bir Ch'ing-chê-tu-wei 輕車都尉 ünvanı. Bunlardan başka, Pekin'de oturan müslümanların ünvanları da vardır. Bunlardan Çün-Vank ünvanına denk olan Bipe ile Chên-kuo-kung ve ikinci ve üçüncü dereceli Tayci ünvanları, Beyaz bayraklı Moğollara verildiği için, Dışişleri Bakanlığı 理藩院'ın idaresi altında değildirler. Bu ünvanlar veraset yoluyla nesilden nesile geçmektedir."

NOTLAR

¹Metin aslında Çin sınırlarındaki kabilelerin ünvanlarına aittir. Burada zikredilen ünvanlar, ancak, tez ile ilgili olan uz

gur ve Kalmık'ların (daha doğrusu Turgut ve Hoşot'lar) ünvanlarıdır.

²Ch'in-wang, Ho-shuo Ch'in-wang'ın kısaltılmış şeklidir. Ho-shuo, Mançuca'dır, kabile ve bayrak manasına gelir. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien 五体清文鑑, I,s.254'de Hoşun Çin Vank şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, bu ünvan Han'dan küçük ve Çün-Vank'tan büyüktür.

³Chün-wang, To-lo Chün-wang'ın kısaltılmış şeklidir. To-lo, Mançuca'dır ve iltifat ifade eden bir tabirdir. Daima bir ünvanın önüne takılır. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.255'de Dorun Çin Vank şeklinde yazılmıştır. Bu ünvan, Hoşun Çin Vank'tan küçük ve Bele'den büyüktür.

⁴Pei-lê, To-lo Pei-lê'nin kısaltılmış şekli olup Çün-Vank'tan küçüktür. Ch'ing-hui-tien 清會典'e göre, Çün-Vank'ın oğullarından biri, Çün-Vank; diğerleri ise, Bele ünvanını taşımaktadırlar. Bele, Mançuca'dır ve kabile reisi anlamına gelir. Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.255'de Dorun Bele şeklinde yazılmıştır.

⁵Pei-tzû, Ku-shan Pei-tzû'nun kısaltılmış şekli olup Dorun-Bele'den daha küçük bir ünvanıdır. Ch'ing-hui-tien'e göre, Bele'lerin oğulları, Bipe ünvanını taşımaktadırlar. Ayrıca, Wu-t'i-ch'ing-wên-chien, I,s.256'de Koçı-Bipe şeklinde yazılmıştır.

⁶Chên-kuo-kung'un iki çeşidi vardır. Birincisi, 5 inci dereceli Fêng-ên Chên-kuo-kung 奉恩鎮國公'dır. Bunun Wang 王, Bele, Bipe v.s. gibi 'Sol' ile 'Sağ' kanat olmak üzere iki kısma ayrılıp sıra ile Çin İmparatoruna hediye takdim etmek ve saygılar sunmak hakkı vardır. İkincisine sadece Chên-kuo-kung denir, 7 inci dereceden sayılır. Kendisi daima bayrak (sumul) ile beraber kalmıştır. Fakat ikisi de Bipe'den küçüktür.

⁷Fu-kuo-kung'un iki çeşidi olup Chên-kuo-kung'dan küçüktür. Birincisi 6 ncı dereceli Fêng-ên Fu-kuo-kung 奉恩輔國公'dur. Bunun Wang, Kung, Bele, Bipe v.s. gibi 'Sol' ile 'Sağ' olmak üzere iki kanata ayrılıp sıra ile Çin İmparatoruna hediye takdim etmek ve saygılar sunmak hakkı vardır. Bir de 8 inci dereceli Fu-kuo-kung vardır. Kendisi daima bayrak (sumul) ile beraber kalmaktadır.

⁸Tayci, Wang, Kung, Bele, Bipe'den küçük bir ünvanıdır. Esasen T'ai-tzû (prens) 太子 Çince'den geçmiştir.

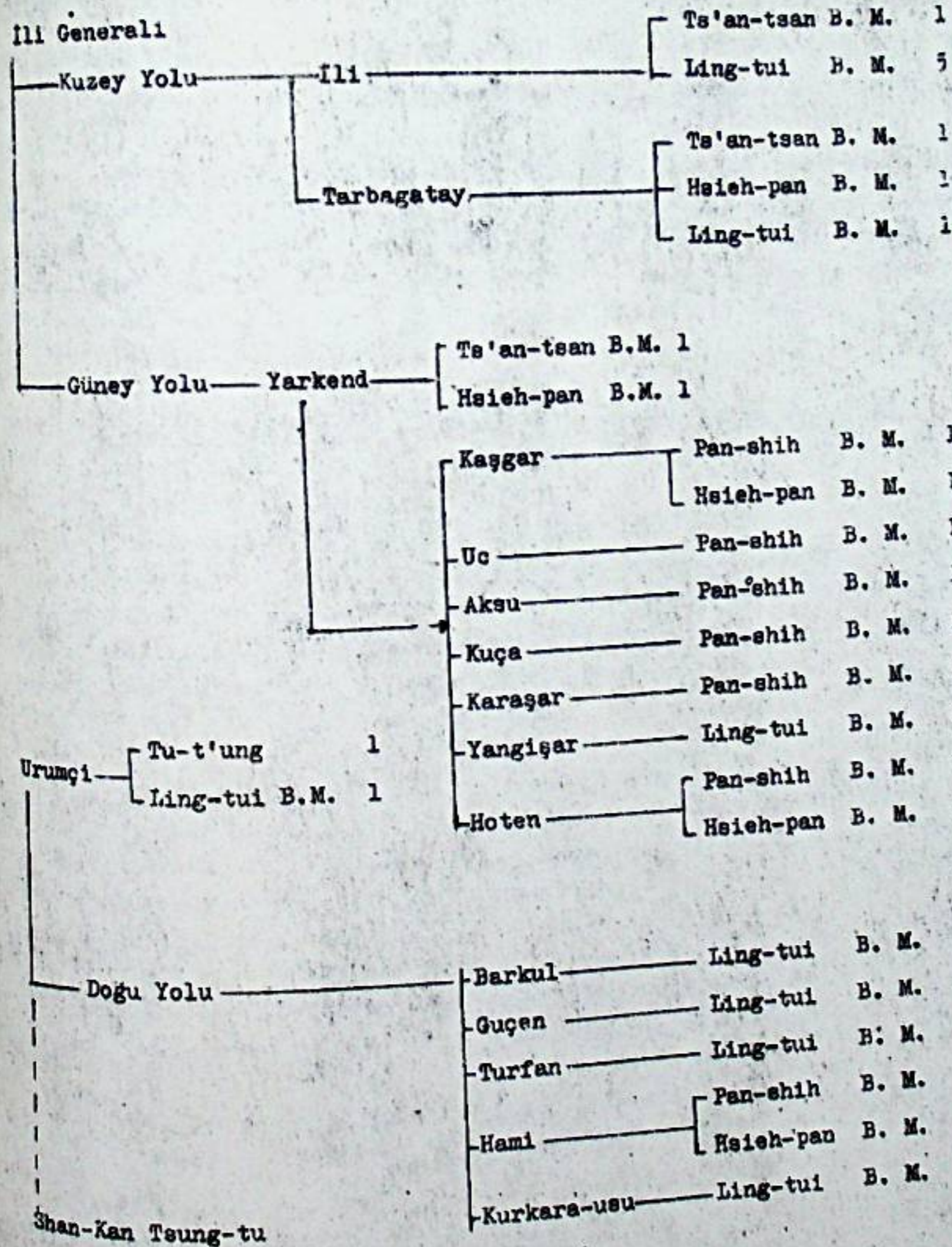
⁹T'a-pu-nan, Tayci ünvanına denktir. Ve dört derecesi vardır. Bu ünvan ancak İç Moğollar için kullanılmaktadır. Bk. CTPC, s.16.

¹⁰Gobi çölünün kuzeyindeki Moğolistan'a Çince'de 'Wai-mêng-ku' derler. Bk. CTPC, s.4.

¹¹Ch'ing-ch'ê-tu-wei, eski zamanda bir memuriyet ismidir. Mançu sülalesi zamanında veraset yoluyla geçen bir ünvan olmuş ve üç dereceye ayrılmıştır.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MANÇU'LARIN İDARİ TEŞKİLATI

(HCTI, II, s. 952 - 978'e göre)

XIX. YÜZYILDAKİ ÇİN TRANSKRİPSİYONU

I. Giriş

Tek heceli bir dil olması dolayısıyla diğer dillere göre pek çok özellikler gösteren Çinceye ağız ve lehçelerin o derece karışık; eski ve bugünkü telâffuzların birbirinden o kadar farklı bulunması önemli transkripsiyon meselelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bir örnek olmak üzere "Kaşgar" ismini ele alalım. Bu isim,

Han-shu, Wei-shu, Sui-shu, T'ang-shu ve Sung-shih'de Su-lê 疏勒; Wei-lüeh'de Chieh-shih 竭石; Fuo-kuo-chi'de Chieh-ch'a 竭又; Ch'ieh-lan-chi, Kao-sêng-chuan ve Hsü-kao-sêng-chuan'da Sha-lê 沙勒; Hsi-yü-chi'de Chü-sha 佉沙; Yüan-mi-shih'de Ch'i-ssü-ho-êrh 乞思合兒; Yüan-shih'de K'o-shih-ha-êrh 可失哈爾; Ming-shih'de Ha-shih-ha-êrh 哈實哈兒; Hsi-yü-hsing-ch'êng-chi'de Ha-shih-ha 哈失哈; K'ung-ch'üeh-wang-ching'de Chia-shê 迦舍 ve Su-lê 疏勒; Mançu sülâlesi zamanında K'a-shih-ko-êrh 客什噶爾, K'a-shih 客什 ve Su-lê 疏勒 olarak geçer.

Hattâ aynı sülâle devrinde bir ismin türlü şekillerde yazıldığına bile rastlanmaktadır. Meselâ "Sarı-kul"un Mançu sülâlesi devrinde türlü türlü yazılışları vardır:

Hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao, IV, 321, s. 10622'de Sê-lê-k'u-êrh 色勒庫爾; aynı eser, I, 56, s. 8115'de Sê-lê-k'u-lê 色呼庫勒; Hsin-chiang-t'u-chih, I, s. 448'de Hsi-li-k'a-êrh 西利喀爾; Shêng-wu-chi, 4, s. 130'da Sê-hu-k'u-lê 色呼庫勒; Hsi-yü-t'u-chih, Huang-ch'ao-t'ung-k'ao ve I-t'ung-chih'de Sai-êrh-lê-k'o 塞爾勒克; Hsi-yü-wên-chien-lu'da Sai-kuo-lo 賽潤羅; Shui-tao-chi'de Sai-lê-k'u-lê 賽勒庫勒; Tung-hua-lu'da Sai-lê-k'u-lê 賽埒庫勒.

Tez metinleri ile ilgili bu gibi çeşitli filoloji meselelerini örnek üzere, Çin ve batı kaynaklarını, eski ve bugünkü eserleri birer

birer inceledik ve aradaki farkları gösterdik. Ayrıca, bunlardan faydalanarak henüz açıklıkla ortaya konulmamış Çince transkripsiyon kaidelerini araştırmaya çalıştık. Elde ettiğimiz neticeleri aşağıda gösterdik ve liste halinde örnekler verdik.

II. Çince Transkripsiyon Kaideleri

1. Sesli Harfin Artması: Çince tek heceli bir dil olduğundan, her hangi sessiz bir harfin transkripsiyonda muhakkak bir sesli harf ile birleşip bir hece teşkil etmesi gerekir. Meselâ 'Hocam' kelimesinde, sessiz harf olan 'm' yalnız kalmaktadır. Şu hale göre, Çince okunuşunda bir sesli harf ('u' v.s.)in eklenmesi mecburiyeti vardır. Böylece Hocam > Ho-cho-mu olur.

2. Sessiz Harfin veya Hecenin Azalması: Tek kalan bir sessiz harf, bir hece olmak için, ya birinci kaide gibi bir sesli harf alır ya da bu sessiz harf kaldırılır. Meselâ,

Beşbalık > Pei-shih-pa-li

Bundan başka, klâsik Çince cümle okunuşuna ve ses uyumuna çok önem verilmesinden dolayı, kelimelerin sayısına ve sesine her zaman dikkat edilmiştir. Bundan dolayı, seslerde ahenk sağlamak için vurgusuz bir hece istenilirse kaldırılabilir. Meselâ,

Beşbalık > Pei-shih-pa

3. Ses Benzetmeleri: Çince mevcut olmayan seslerde bu kaide sık sık görülür. Ahenkli bir şekilde okumak isteginin de, bu kaidenin çıkmasına sebep olduğu düşünülebilir. Demek oluyor ki, bu kaide gereğince sert sesler yumuşatılmakta, buna karşılık, yumuşak sesler de sertleştirilmektedir. Meselâ,

b - p	Bayanday	Pa-yen-tai,
c - z	Zaysan-nor	Chai-sang Nao-êrh,
c - s	Neomettin	Nieh-ssü-mi-ting,
d - t	Galdan	Ko-êrh-tan,
e - ê(1)	Edigene	E-tê-ko-na,
g - k	Bugu	Pu-k'u,

l - l	Isık-kul	I-ssü-k'u-lê,
l - r	Saru	Sha-lou,
o - ö	Börk	Po-k'o,
s - z	Semiz-Nayman	Sê-mi-ssü Nai-man,
u - ü	Tüşimel	T'u-shih-mo-êrh,
s - ş	Sayak	Sha-ya-k'o,
v - w	Daryaz	Ta-êrh-wa-ssü,
y - i	Alay	A-lai.

4. Bağlantı Olması: Çince transkripsiyonda, bazan da yerlilerin söyleyişlerine göre bağlantı yapılmaktadır. Meselâ,

Nur Ali > Nu-la-li,
Mahmad Ali > Mai-mai-ti-li.

5. 'l' ile 'r' Harflerinin Çevrilmesi: Genel olarak 'l' harfi 'lê', 'r' harfi de 'êrh' olarak çevrilmektedir. Meselâ,

Sultan > Su-lê-t'an,
Pazar > Pa-cha-êrh.

Pakat, bilindiği gibi, Çince 'r' harfinin karşılığı yoktur. Bundan başka, 'l' ve 'r' sesleri bir Çin'li için birbirine o kadar benzer ki aralarında fazla bir fark görünmez. Bu sebeple, bu iki sesin Çince transkripsiyonda daima birbirine karıştırıldığı görülür. Yani çok yer de 'r' yerine 'l' kullanılır. Meselâ,

Murat > Mu-la-t'ê,
Narin > Na-lin,
Çerik > Ch'i-li-k'o,
Burut > Pu-lu-t'ê.

6. 'h' Sesinin Çevrilmesi:

a) 'h'nin 'k(g)' Olması: 'l' harfi ile 'r' harfinde olduğu gibi, 'h' harfi ile 'k(g)' harflerinin birbirine karıştırılması sık sık görülür. Bunun sebebi, ülkesi geniş, kabileleri karışık ve çeşitli olan Çin'de, ağız ve lehçelerin çok değişik olmasıdır. Bunda Moğolcanın tesiri de olabilir. Çünkü Moğolcada 'h' sesi 'k' gibi okunur. Meselâ,

Kuşçi > Hu-shih-ch'i,
Kazak > Ha-sha-k'o,
Kambar > Ha-mu-pa-êrh,
Kurgan > Huo-êrh-kan,
Argu > A-êrh-hu,
Kasım > Ha-sê-mu.

b) 'h' Sesinin Düşmesi: Bu sesin arasına kaldırıldığı görülmür. Bizce 'h' sesi ancak hafif ve müphem bir sestir. Bu bakımdan, hecesi açık ve belli olan Çince de önemli bir fonksiyonu yoktur. Bu sebeple, sesi kuvvetlendirmek zarureti hasıl olursa 'h' harfi kaldırılır. Meselâ,

Hakim > A-ch'i-mu, Hasan Bay > A-san-pai,
Abdurrahman > A-pu-tu-la-man.

c) 'h'nin 'i(u)' Olması: 'h' harfi diğer bir sesli harf ile birleştiği zaman bazan 'i', bazan da 'u' harflerine çevrilir. Meselâ,

Ahmad > Ai-ma-t'ê,
Mahmad > Mai-ma-t'ê,
İhsan > Yü-san.

7. 'f'nin 'p' Olması: 'f' sesinin 'p' olmasında Uygurcanın tesiri bulunduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Uygurcada 'f' sesi mevcut değildir ve 'f' yerine 'p' kullanılmaktadır. Bu yüzden, Uygurlardan nakledilen kelimelerin transkripsiyonunda daima bu şekilde 'f' harfinin yerini 'p' almaktadır. Meselâ,

Yusuf > Yü-su-p'u,
Şerif > Hsi-li-p'u.

8. Çinceye Uydurma Zarureti: Bazı kelimelerin transkripsiyonunda Çinceye benzetilmek için, asıl ses bozulmuş ve bu sese az benzeyen bir ses meydana getirilmiştir. Bu bakımdan, kaynaklar mukayese edilmediği takdirde, kelimenin aslını tespit etmek hemen hemen imkânsızdır. Meselâ,

Cihangir > Chang-ko-êrh,
Mahmad Ali (Medali) > Mai-ta-lien.

Bu misallerdeki isimler sıpkı Çin'lilerin isimleri gibi okunuyor ve transkripsiyon mefhumu da kayboluyor.

	Çince Sesler		Türkçe Sesler	Türkçe Sözcükler	Çin Transkripsiyonu
1	a	阿	e-	Ahun	A-hun
2			ha-	Hakim	A-ch'i-mu
3			-ai	Kan-arık	Han-ai-li-k'c
4	ai	愛	-ay	Alay	A-lai
5			ah-	Ahmad	Ai-ma-t'ê
6	an	安	an-	Andican	An-chi-yen
7			an-	Amban	An-pan
8	ao	傲	-au	Alatau	A-la-t'ao
9	cha	札	ca-	Cahaçin	Cha-ha-hsin
10			-za	Pazar	Pa-cha-êrh
11	ch'a	察	ça-	Çahar	Ch'a-ha-êrh
12			çal-	Çalki-mes	Ch'a-ch'i-lê Mo-see
13	chai	摘	zay-	Zaysan-nor	Chai-sang Nau-êrh
14	chan	占	can-	Can-Polad	Chan-po-la-t'ê
15			-çan	Pıçan	Pi-chan
16	chang	章	yang-	Yanggin	Chang-ching
17			cihan-	Cihangir	Chang-ko-êrh
18			zan-	Zanguya	Chang-ku-ya
19	ch'ang	昌	-çan	Barçan	Pa-êrh-ch'ang
20	chê		ce-	Cebe	Chê-po
21	ch'ê		-ça	Kuç	K'u-ch'ê
22	ch'êng	城	-çen	Gulçen	Ku-ch'êng
23	chi	吉	-ci	Tayci	T'ai-chi
24			-o-	Bacı	Pa-chi-chi-êrh

25		-gi-	Bacgir	Pa-chi-chi-êrh	52		-çü-	Küçük	K'u-ch'u-k'ò
26		ji-	Jimsa	Chi-mu-sha	53	ch'ui	çu	Çu	Ch'ui
27		-ci-	Kancigali	Han-chi-ha-lai	54	chun	çun-	Çungar	Chun-ko-êrh
28		-k	Kirk-Nayman	Ho-êrh-chi Nei-man	55	ch'ung	çong	Çong-şagış	Ch'ung-pa-ko-shih
29		ki-	Kirgiz	Çni-êrh-chi-ssü	56	ê	e-	Edigene	E-tê-ko-na
30		-gi-	Kirgiz	Chi-êrh-chi-ssü	57		er-	Ersen	E-sên
31		-ci-	Boro-hucir	Po-lo-huo-chi-êrh	58		-çü-	Monguldur	Mêng-e-lê-to-êrh
32	ch'i	-çi	Kiçi-yüz	Ch'i-ch'i Yü-tzû	59		o-	Otok	E-t'ò-k'ò
33		-ki-	Hakim	A-ch'i-mu	60		ö-	Ölet	E-lu-t'ê
34		-ci	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i	61	êrh	-r-	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i
35		ça-	Çerik	Ch'i-li-k'ò	62		-r	Pazar	Pa-cha-êrh
36		-gi-	Bagıs	Pa-ch'i-ssü	63		-ra	Buhara	Pu-ha-êrh
37		-ç-	Çiçkan	Ch'i-ch'i-kan	64		-ri	Sarı-kul	Sai-êrh-k'u-lê.
38		-ci	Tarci	T'a-êrh-ch'i	65		-l	Tuşimel	T'u-shih-mo-êrh
39		-ti-	İrtiş	E-êrh-ch'i-ssü	66		.	Mongultai	Mäng-ku-êrh-tai
40		ş-	Şepan	Ch'i-p'an	67	fan	-fan	Turfan	T'u-lu-fan
41	chia	ca-	Çabay	Chia-pai	68	çu	-r	Yusuř	Yü-su-fu
42	chiang	-kend	Yarkend	Yeh-êrh-chiang	69	ha	-ha-	Çahaçin	Cha-ha-hsin
43	chih	ce-	Cemal	Chih-mao-lo	70		ka-	Kazi	Ha-tzû
44	chin	-gin	Kara-tigin	K'a-la-t'i-chin	71		-ga	Aga	A-ha
45	ch'in	-kin	Çikin	Ch'i-ch'in	72		hu-	Humul	Hu-mu-êrh
46	ching	-gin	Yanggin	Chang-ching	73		-kan	Dabakan	Ta-pa-han
47	cho	ço-	Çoros	Cho-lo-ssü	74	hai	-çay	Atıgay	A-t'a-hai
48		-ca	Hoca	Ho-cho	75		kay-	Kaylutu	Hai-liu-t'u
49	çnu	-çu	Sançu	Sang-chu	76	han	kan-	Kancigali	Han-chi-ha-lai
50		zu-	Zulduz	Chu-lê-tu-ssü	77		han	Han	Han
51	ch'u	-çu-	Barçuk	Pa-êrh-ch'u-k'ò	78		kar-	Kambar	Han-pa-êrh
					79		-kend	Hokend	Hso-han

80			-gan	Çagan-usu	Ch'a-han-wu-su
81	hao	浩	ho-	Hokend	Hao-han
82	ho	和	ho-	Hoca	Ho-cho
83			ki	Kirk-Nayman	Ho-êrh-chi Nai-man
84	hsi	希	çi-	Şibe	Hsi-po
85			ge-	Şerif	Hsi-li-p'u
86			ki-	Kıpçak	Hsi-pu-ch'a-k'o
87	hsin	沁	-gin	Arşın	A-êrh-hsin
88			-çin	Çahaçın	Çha-ha-hsin
89	nu	危	-gu-	Turgut	T'u-êrh-hu-t'ê
90			ku-	Kugçı	Hu-shih-ch'i
91			u-	Usuntu	Hu-su-t'u
92			hu-	Hudayar	Hu-ta-ya-êrh
93	hui	輝	hoi-	Holt	Hui-t'ê
94	hun	渾	-hun	Ahun	A-hun
95			-kum	Taş-kum	T'a-ssû-hun
96	hung	洪	-hun	Ahun	A-hung
97			kon-	Kongrat	Hung-kuo-la-t'ê
98	huo	霍	ho-	Hoca	Huo-cho
99			ko-	Kocican	Huo-chi-chan
100			ku-	Kurgan	Huo-êrh-kan
101			-hu-	Boro-huoir	Po-lo-huo-chi-êrh
102			-go-	Çagan-Togoy	Ch'a-han-to-huo-i
103	1	伊	i-	İli	I-li
104			-y	Çagan-togoy	Ch'a-han-to-huo-i
105			-y-	Saydullah	Sai-i-tu-la
106			-yi-	Tayıt	T'a-i-t'ê

107			i-	Isık-kul	i-ssû-k'u-lê
108	k'a	喀	ka-	Kaşgar	K'a-shih-ko-êrh
109			kat-	Katte Töre	K'a-t'i T'iao-liêh
110	k'ai	開	-ka-	Balkaş	Pa-êrh-k'ai-shih
112	kai	蓋	-kay	Kartıkay	K'a-êrh-t'ieh-kai
113			-gay	Kaptagay	Ha-pu-t'a-hai
114	kan	幹	-zan	Çiçkan	Ch'i-ch'i-kan
115			-gen	Döngen	Tung-kan
116			-gin	Arşın	A-êrh-kan
117	k'an	坎	-gam	Posgam	Po-ssû-k'an
118	kao	告	-gu-	Bugur	Pu-kao-êrh
119	kên	根	-gen	Turgen	T'u-êrh-kên
120			-gan	Kegan	Kê-kên
121	ko	噶	-ga	Dorga	Tu-êrh-ko
122			-ga-	Cungar	Çhun-ko-êrh
123			-ge-	Edigene	E-tê-ko-na
124			-gi-	Bagıç	Pa-ko-ssû
125			-gi-	Cihangir	Chang-ko-êrh
126			ke-	Kegan	Ko-kên
127	k'o	克	-k	İshak	I-sha-k'o
128			-g-	Bag-matar	Po-k'o-ma-t'a-êrh
129			ki-	Kitap	K'o-t'a-pu
130			-ku-	Nakub	Na-k'o-pu
131			kü-	Kütüval	K'o-t'u-wa-êrh
132	ku	固	-ku-	Yakup	Ya-ku-po
133			ko-	Koçı-Yanggin	Ku-shan Chang-ching
134			-gu-	Bugur	Fu-ku-êrh

135	k'u	庫	-ku	Bugu	Fu-k'u
136			kö-	Köketei	K'u-k'o-tai
137			ku-	Kuli	K'u-li
138			kü-	Küçük	K'u-ch'u-k'o
139	kuang	匡	kon-	Kongoros	Kuang-kuo-lo-ssü
140	k'uei	奎	koy-	Koytas	K'uei-t'a-ssü
141			kuy-	Kuytun	K'uei-t'un
142	kung	貢	gun-	Gunguluk	Kung-ku-lu-k'o
143	k'ung	崑	kun-	Kunges	K'ung-chi-ssü
144	kuo	郭	-g-	Kongrat	Hung-kuo-la-t'ê
145			-go-	Sogok	So-kuo-k'o
146	k'uo	濶	ko-	Kopal	K'uo-pa-lê
147	la	喇	-la	Ula	Wu-la
148			-lah	Saydullah	Sai-i-tu-la
149			-lu	Ulu-Yüz	Wu-la Yü-tzü
150			-ra-	Murat	Mu-la-t'ê
151			-rah-	Asdurrahman	A-pu-tu-la-man
152	lai	賚	-lay	Alay	A-lai
153			-li	Kancigali	Han-chi-ha-lai
154			-ley-	Süleyman	Su-lai-man
155	lan	蘭	-lan	Aru-çindalan	A-lu-hsin-ta-lan
156			-ran-	Tarançi	T'a-lan-ch'ih
157	lang	浪	-ran-	Karanga	K'a-lang-wa
158	le	勒	-le-	Bölek	Po-lê-k'o
159			-l-	Sultan	Su-lê-t'an
160			-ri	Sarı-kul	Sê-lê-k'u-lê

161			-re	Töre	T'iao-lê
162			-la	Kurla	K'u-êrh-lê
163			-lik	Almalik	A-li-ma-li
164			-lu	Taykulu	T'ai-k'o-lê
165	li	里	-li	Kuli	K'u-li
167			-lik	Almalik	A-li-ma-li
168			-lik	Beşbalık	Pei-shih-pa-li
169			-ri-	Çerik	Ch'i-li-k'o
170	liang	良	lan-	Langar	Liang-ko-êrh
171	lieh	列	-re	Töre	T'iao-lieh
172			-le	Leşker	Lieh-shih-ko-êrh
173	lin	林	-rin	Narin	Na-lin
174	liu	留	-lyu-	Kaylyutu	Hai-liu-t'u
175			-lu-	Sayluğem	Sai-liu-ko-mu
176	lo	羅	lo-	Lop-nor	Lo-pu-p'o
177			-lu-	Kuke-olum	K'u-k'o-ê-lo-mu
178			-l	Cemal	Chih-mao-lo
179			-ro-	Çoros	Cho-lo-ssü
180	lou	婁	-ru	Saru	Sha-lou
181	lu	魯	-lu	Kulu	Ku-lu
182			-ru-	Burut	Fu-lu-t'ê
183			-rü-	Büzük	Fu-su-lu-k'o
184			-le-	Ölet	E-lu-t'ê
185			-r	Badur	Pa-t'u-lu
186			-l	Ming-yul	Ming-yüeh-lu
187	lung	隆	-run	Morum-Nayman	Mu-lung Hai-man
188	lun	倫	-lun	Hulun-Buyr	Hu-lun Pei-êrh

189		-lon	Solon	So-lun
190		-long	Olong	E-lun
191	ma	-ma-	Iman	i-ma-mu
192		-me-	Ahmed	Ai-ma-t'ê
193	mai	-meh-	Mehmed	Mai-ma-t'ê
194	man	-man	Süleyman	Su-lai-man
195	mao	-muh-	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
196		-ma-	Cemal	Chih-mao-lo
197	mei	-me-	Meyen	Mei-lên
198	mêng	-mon-	Monguldur	Mêng-ê-lê-to-êrh
199	mi	-mi-	Mirap	Mi-la-pu
200		-mi	Hami	Ha-mi
201		-met-	Necmettin	Nieh-ssü-mi-ting
202	ming	-ming	Ming-Begi	Ming-Po-k'o
203		-bin-	Binbaşı	Ming-pa-shih
204	mo	-mo-	Modo-bulak	Mo-to Pu-la-k'o
205		-mol-	Molla	No-lo
206		-me-	Temegeci	Tê-mo-ch'i
207		-mi	Hatimi-kitabi	Cha-pu-t'i-mo
208	mu	-m	Hocam	Ho-cho-mu
209		-mu-	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
210		-mu-	Mitevelli	Mu-t'ê-wo-li
211		-mul	Sumul	Su-mu
212		-mo-	Morun-Nayman	Mu-lung Nai-man
213		-man-	Namangan	Na-mu-kan
214		-ma-	Kamar-Dabakan	Ha-mu-êrh-ta-pa-ha

215	na	納	-na	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
216			-ne	Edigene	ê-tê-ko-na
217	nai	奈	-nay-	Nayman	Nai-man
218	nao	淖	-no(nö)-	Nor (Hör)	Nao-êrh
219	ni	呢	-n	Arban	A-êrh-pa-ni
220	nieh	捏	-ne-	Necmettin	Nieh-ssü-mi-ting
221	niu	牛	-ni-	Niru-Yanggin	Niu-lu Chang-ching
222	no	諾	-no-	Nogay	No-hai
223	nu	努	-nu-	Nur Ali Han	Nu-la-li Han
224	pa	巴	-pa-	Arpacı	A-êrh-pa-ch'i
225			-ba-	Bacgir	Pa-chi-chi-êrh
226	p'a	帕	-pa-	Paşa	P'a-sha
227	pai	拜	-bay-	Bayciket	Pai-chi-ko-t'ê
228	p'ai	派	-pey	Peygamber	Pai-han-pa-êrh
229	pan	班	-ban	Arban	A-êrh-pan
230	p'an	班	-pan	Şeyon	Ch'i-p'an
231	pei	貝	-be-	Bele	Pei-lê
232	pi	比	-bi-	Bitikçi	i-t'ieh-shih
233			-pi	Pi	
234	p'i	闕	-pi-	Piçan	P'i-chan
235	pieh	別	-be-	Beşbalık	Pieh-shih-pa-li
236	pin	賓	-bin	Şabin-dabaka	Sha-pin-ta-pa-ha
237	p'ing	平	-pin	Kelpin	Ko-êrh-p'ing
238	po	伯	-bör-	Börk	Po-k'o
239			-bö-	Bölek	Po-lê-k'o
240			-be	Cebe	Chê-po
241			-p	Yakup	Ya-ku-po

242	pu	布	-bi-	Abılay	A-pu-lai
245			-p	Mirap	Mi-la-pu
246			-b	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
247			bu-	Bugu	Pu-k'u
248			bü-	Büzruk	Pu-su-lu-k'o
249			-ba	'Savabaçi	Sha-wa-pu-ch'i'
250	p'u	普	-r	Yusuf	Yü-su-p'u
251			-pu	Sampula	San-p'u-la
252	sa	撒	-sa	Amursana	A-mu-êrh-sa-na
253	sai	賽	sa-	Sadari	Sai-t'ê-li
254			say-	Saylugem	Sai-liu-ko-mu
255	san	散	-san	Ihsan	Yü-san
256			sam-	Sampula	San-p'u-la
257	sang	桑	-san	Zaysan	Tsai-sang
258	sê	色	-si-	Kasım	Ha-sê-mu
259			-si-	Muhtesib	Mao-t'ê-sê-pu
260			sa-	Sarı-kul	Sê-lê-k'u-lê
261			se-	Semiz-Nayman	Sê-mi-ssû Nai-man
262	sên	森	-sen	Ersen	E-sên
263	sha	沙	-sa	Karaşar	K'a-la-sha-êrh
264			sa-	Sayak	Sha-ya-k'o
265			şah-	Şahyar	Sha-ya-êrh
266			-za-	Kazak	Ha-sha-k'o
267	shan	山	-şan	Işan	I-shan
268	shih	什	-ş	Kaş	K'a-shih
269			-şl	Binbaşl	Ming-pa-shih
270			-şl-	Tuşimel	T'u-shih-mo-êrh

271			-c	Uc	'Hu-shih
272			-çl	Bitikçi	Pi-t'ieh-shih
273	shu	舒	-şu-	Tunşuk	T'u-mu-shu-k'o
274	shuo	碩	-şun	Hoşun	Ho-shuo
275			-şo-	Hoşot	Ho-shuo-t'ê
276	so	索	so-	Solon	So-lun
277	ssû	斯	-c-	Necmettin	Nieh-ssû-mi-ting
278			-s	Bağıs	Pa-ch'i-ssû
279			-z	Semiz-Nayman	Sê-mi-ssû Nai-man
280			si-	Sıiban-Nayman	Ssû-pan Nai-man
281			sid-	Siddik	Ssû-ti-k'o
282			-ş	İrtiş	İ-êrh-ch'i-ssû
283	su	蘇	su-	Sultan	Su-lê-t'an
284			so-	Soltu	Su-lê-t'u
285			su-	Suvan	Su-wan
286			sü-	Süleyman	Su-lai-man
287			-sik	Isık-kul	İ-ssû-k'u-lê
288			-z-	Büzruk	Pu-su-lu-k'o
289	sun	遜	-sun	Uysun	Wei-sun
290	ta	達	da-	Dahur	T'a-hu-êrh
300	t'a	塔	-ta	Borotala	Po-lo-t'a-la
301			-ti-	Atıgay	A-t'a-hai
302	tai	岱	-day	Bayanday	Pa-yen-tai
303			-tei	Köktei	K'u-k'o-tai
304	t'ai	太	-tay	Kıtay	Ch'i-tai
305			tay-	Tayci	T'ai-chi
306	tan	丹	-dan	Galdan	ko-êrh-tan

307	t'an	坦	-tan	Sultan	Su-lê-t'an
308			-dan	Siven-habdan	Ts'ê-wang-na-pu-tan
309	t'ao	套	-tau	Alatau	A-la-tao
310	tê	德	-de-	Erdeni	Ê-êrh-tê-ni
311			-di-	Edigene	E-tê-ko-na
312			ta-	Tangaci	Tê-mu-oh'i
313	t'ê	特	-t	Sart	Sha-êrh-t'ê
314			-da-	Sadari	Sai-tê-li
315			-te-	Mütevelli	Mao-t'ê-wo-li
316	t'êng	騰	ten-	Kan-Tengri	Han-t'êng-ko-li
317	ti	迪	-di	Adil	A-ti-lê
318			-t(d)a-	Mahmad Ali	Mai-mai-ti-li
319			-t(d)e-	Mahmad Emin	Mai-mai-ti-ming
320			-di-	Siddik	Ssû-ti-k'o
321	t'i	提	ti-	Kara-tigin	K'a-la-ti-chin
322			ta-	Tayit	T'i-i-t'ê
321			-te	Katte Töre	K'a-t'i T'iao-lieh
322			-ti-	Hatimi Kitabı	Cha-pu-t'i-mo
323	t'iao	條	tö-	Töre	T'iao-lieh
324	t'ieh	鐵	di-	Divan-Kuli	T'ieh-wan Ku-li
325			-tik-	Bitikçi	Pi-t'ieh-shih
326			-ti-	Kartıkay	K'a-êrh-t'ieh-kai
327			te-	Temir-can	T'ieh-mu-ohan
328	ting	頂	-din	Bahaeddin	Pa-pu-ting
329			-tin	Neomettin	Nieh-ssû-mi-ting
330	to	多	-du	Monguldur	Nêng-ê-lê-to-êrh
331	t'o	托	-to-	Otok	E-t'o-k'o

332	tsa	雜	-za-	Muzart	Ku-tsa-t'ê
333	tsai	宰	zay-	Zaysan	Tsai-sang
334	ts'ê	策	çi-	Galdan-Çirin	Ko-êrh-tan Ts'ê-ling
335			si-	Siven Habdan	Ts'ê-wang Na-pu-t'an
336			çi-	Şire	Ts'ê-la
337	tu	杜	-tu	Boronitu	Po-lo-ni-tu
338			do-	Doğan	Tu-kuan
339			dö-	Dörbet	Tu-êrh-po-t'ê
340			-du-	Abdurrahman	A-pu-tu-la-man
341	t'u	圖	-tu	Arbantu	A-êrh-po-t'u
342			tü-	Tişimel	T'u-shih-mo-êrh
343			-ta	Orta-Yüz	E-t'u Yü-tzû
344			-tin	Astin-Artuş	A-ssû-t'u A-êrh-t'u-shih
345			-to	Şato	Sha-t'u
346			-du-	Badur	Pa-t'u-lu
347			-tö-	Tört	T'u-êrh-t'ê
348	t'un	屯	-tun	kuytun	K'uei-t'un
349	tung	東	dou-	Döngen	Tung-kan
350	tzû	子	-zi	Kazi	Ha-tzû
351			-ci	Layihacı	La-ya-ha-tzû
352			-z	Yüz	Yü-tzû
353	wa	瓦	-va-	Darvaz	Ta-êrh-wa-ssû
354			-ga	Karanğa	K'a-lan-ga
355	wan	宛	-var	Zuvan	Su-wan
356	wang	王	-van	Siven habdan	Ts'ê-wang-na-pu-t'an
357	wei	衛	wei-	Jysun	Wei-sun

358			oy-	Oyrat	Wei-la-t'ê
359	wên	溫	on-	Onbaşı	Wên-pa-shih
360			un-	Undu-Bulak	Wên-tu-pu-la-k'ò
361	wo	窩	o-	Oq	Wo-shih
362			ve-	Veli Han	Wo-li-han
363			-vei-	Mitevelli	Mao-t'ê-wo-li
364	wu	烏	u-	Ula	Wu-la
365			o-	Opal	Wu-pa-êrh
366			-gu-	Uygur	Wei-wu-êrh
367	yu	雅	-ya	Kerya	K'ò-li-ya
368	yen	彥	-yan-	Bayantu	Pa-yen-t'u
369	yu	五	yü-	Yüz	Yü-tzû
370			ih-	Ihsan	Yü-san
371			yu-	Yusuf	Yü-su-p'u
372			yul-	Yul-arik	Yü-la-li-k'ò
373	yüeh	約	yu-	Ming-yul	Ming-yüeh-lo

BIBLIYOĞRAFYA

I. Çin Kaynakları

- 1- Ch'ing-ch'ao-hsü-wên-hsien-t'ung-k'ao 清朝續文獻通考 : Liu Chin-tsao 劉錦藻, Shang-hai, 1934.
- 2- Ch'ing-shih 清史 : Ch'ing-shih-pien-chi-wei-yüan-hui 清史編輯委員會, Taipei, 1961.
- 3- Ch'ing-shih-chi-shih-pên-mo 清史紀事本末 : Huang Hung-shau 黃鴻壽.
- 4- Ch'ing-shih-kao 清史稿 : Shang-hai, 1927.
- 5- Ch'ing-tai-pien-chêng-t'ung-k'ao 清代邊政通考 : Pien-chiang-chêng-chiao-chih-tu-yen-chü-hui pien 邊疆政教制度研究會編, Taipei, 1959.
- 6- Ch'ing-tai-t'ung-shih 清代通史 : Hsiao I-shan 蕭一山, Taipei, 1963.
- 7- Ch'in-ting-hsin-chiang-shih-lüeh 欽定新疆識略 : Sung-chün 松筠, Taipei, 1965.
- 8- Ch'in-ting-p'ing-ting-hui-chiang-chiao-ch'in-ni-i-fang-lüeh 欽定平定回疆剿擒逆裔方略 : Ch'ao Chên-yung 曹振鏞, 1929.
- 9- Ch'in-ting-p'ing-ting-shan-kan-hsin-chiang-hui-fei-fang-lüeh 欽定平定陝甘新疆回匪方略 : I-hsin 奕訢, 1896.
- 10- Ch'in-ting-ta-ch'ing-hui-tien-t'u-shuo-shih-li 欽定大清會典圖說事例, Taipei, 1965.
- 11- Chung-ê-chieh-chi 中俄界記 : Tsou Yüan-fan 鄒沅帆, 1911.
- 12- Chung-ê-chi h-yüeh-hu-chu 中俄界約彙注 : Ch'ien Hsün 錢恂, Taipei, 1963.
- 13- Chung-ê-kuo-chi-yüeh-chu 中俄國際約注 : Shih Shao-ch'ang Taipei, 1963.

- 14- Chung-~~8~~-hsi-peì-t'iao-yüeh-chi 中俄西北條約集
(Russia-Chinese Treaties and Agreement Relating to Sinkiang 1851-1947): Yuan T'ung-li 袁同禮, Hong Kong, 1963.
- 15- Chung-kuo-ching-ying-hsi-yü-shih 中國經營西域史:
Tseng Wen-wu 曾問吾, Shang-hai, 1936.
- 16- Chung-kuo-pien-chiang-min-tzû-chien-shih 中國邊疆民族
簡史: Chou K'un-t'ien 周昆田, Taipei, 1961.
- 17- Ch'ung-ting-hui-chiang-chien-wên-hsiao-lu 重定回疆見聞
小錄: Ch'iao Ch'ung-hsi 喬重禧.
- 18- Fan-chiang-yao-lan 藩疆要覽: Sung-chün.
- 19- Hsiao-fang-hu-chai-yü-ti-ts'ung-ch'ao 小方壺齋輿地叢鈔:
Yang Hsi-ch'i 王錫祺, Taipei, 1964.
- 20- Hsin-chiang-chiao-shê-chih-yao 西疆交涉志要: Chung-
Yung 鍾鏞, Taipei, 1965.
- 21- Hsi-ch'ui-tsung-t'ung-shih-lüeh 西陲總統事畧: Sung-
chun, Taipei, 1965.
- 22- Hsi-ch'ui-wên-chien-lu 西陲聞見錄: Li Shih-hung. 黎
士宏.
- 23- Hsi-ch'ui-yao-lueh 西陲要畧: Ch'i Yün-shih 祁韻士,
Taipei, 1965.
- 24- Hsien-chêng-shih-lüeh 先正事略: Li Yuan-tu 李元度.
- 25- Hsien-fêng-ch'ao-tung-hua-hsü-lu 咸豐朝東華續錄: P'an i-
fu 潘頤富, 1887.
- 26- Hsin-chiang 新疆: Hung Tsung-yüan 洪尊元, Taipei,
1961.
- 27- Hsin-chiang-chih-kao 新疆志藁: Hu-pin-pu-tu-lu-wên 湖
濱補讀文, Harbin,
- 28- Hsin-chiang-chi-yu 新疆紀遊: Wu Ai-chên 吳邁宸,
Shang-hai, 1935.
- 29- Hsin-chiang-chien-chih-chih 新疆建置志: Sung lo-lu 宋
伯魯, Taipei, 1965.

- 30- Hsin-chiang-kai-kuan 新疆概觀: Wu Shao-lin 吳紹麟,
Nankin, 1952.
- 31- Hsin-chiang-li-su-chih 新疆禮俗志: T'ao-lu-ts'ung-shu
陶盧叢書, Wang Shu-nan 王樹枏
- 32- Hsin-chiang-min-tzû-pien-ch'ien-chi-hsien-chuang 新疆民族
變遷及現狀: Chang Ta-chün 張大軍, Taipei, 1954.
- 33- Hsin-chiang-shih 新疆史: Kuang Lu 廣祿, Taipei,
1954.
- 34- Hsin-chiang-t'u-chih 新疆圖志: Wang Shu-nan v.s., Taipei,
1965.
- 35- Hsin-mao-shih-hsing-chi 辛卯侍行記: T'ao Pao-lien 陶
保康, Taipei, 1957.
- 36- Hsi-yü-chih-hsing-shêng-i 西域置行省議: Kung Tai-chên
龔自珍, Shang-hai, 1934.
- 37- Hsi-yü-fêng-su-chi 西域風俗記: Chin Jen-jui 金人瑞.
- 38- Hsi-yü-fu 西域賦: Hsü Sung 徐松.
- 39- Hsi-yü-nan-lu-ch'ên-chi-yao 西域南路城記要: Wang Wen-
chin 王文錦.
- 40- Hsi-yü-shê-hsing-shêng-i 西域設行省議: Chu Fêng-chia
朱逢甲.
- 41- Hsi-yü-shih-ti 西域釋地: Ch'i Yün-shih 祁韻士.
- 42- Hsi-yü-shui-tao-chi 西域水道記: Hsü Sung 徐松.
- 43- Hsi-yü-ti-ming 西域地名: Fêng Ch'êng-chün 馮承鈞,
Taipei, 1962.
- 44- Hsi-yü-wên-chien- 西域聞見錄: Ch'i-shih-i 七十一.
- 45- Hsuan-tsung-ch'êng-h'ü-ti-shih-lu 宣宗成皇帝實錄:
Taipei, 1964.
- 46- Huang-ch'ao-fan-pu-yao-lüeh 皇朝藩部要畧: Ch'i Yün-
shih, Taipei, 1965.
- 47- Huang-ch'ing-ming-un'ên-tscu-i 皇清明臣奏議:
Jên-ho-chu-shih 仁和琴川居士.
- 48- Hui-chiang-chih 回疆志: Su Erh-tê 蘇爾德
- 49- Hui-chiang-t'ung-chih 回疆通志: Ho-ning 和寧.
- 50- Hui-chiao-shih 回教史: Shih Chia 時甲, Taipei, 1954.
- 51- Hui-ho-shih 回鶻史: Li Fu-t'ung 李衍桐, Taipei,
1965.

- 52- K'an-ting-hsin-chiang-chi 勘定新疆記 : Wei Kuang-t'ao 魏光燾, Huang Ping-k'ung 黃炳昆, Yang T'iao-yüan 楊調元, Taipei, 1963.
- 53- K'a-shih-ko-êrh-lun 喀什噶爾論 : Lin Tung-ho 林東和
- 54- K'an-ting-hsi-yü-pien 勘定西域編 : Wang An-ting 王安定
- 55- Kuo-ch'ao-tao-hsien-t'ung-kuang-tsou-i 國朝道咸同光奏議 : Wang Yen-hsi 王延熙 ve Wang Shu-min 王樹敏.
- 56- Kuo-chi-t'iao-yüeh-ta-ch'uan 國際條約大全 : Shang-wu-yin-shu-kuan-pien-yin-so-pien 商務印書館編印所編, Shang-hai, 1927.
- 56- Li-tai-chih-kuan-piao 歷代職官表 : Yang-jung 永瑤 v.s. hsiu-chi, Shang-hai, Chung-hua-shu-chü-ch'u-pan 中華書局出版.
- 57- Mêng-ku-yu-ma-chi 蒙古遊牧記 : Chang Ma 張穆, Taipei 1959.
- 58- Mu-tsung-i-huang-ti-shih-lu 穆宗毅皇帝實錄 : Taipei, 1964.
- 59- Na-wên-kung-tsou-i 那文公奏議 : Na Yen-ch'êng 那彥成.
- 60- Pei-chiang-chi 北江集 : Hung Liang-chi 洪亮吉, Taipei, 1962.
- 61- Pêng-lai-hsuan-ti-li-ts'ung-shu 蓬萊軒地理叢書 : Taipei, 1962.
- 62- P'ing-hui-chih 平回志 : Yang Yü-hsiu 楊毓秀.
- 63- Sha-ch'ê-hsing-chi 莎車行記 : Wo-jên 倬仁.
- 64- Shêng-wa-chi 聖武記 : Wei Yuan 魏源, Taipei, 1962.
- 65- Su-lien-tui-hsin-chiang-chih-ching-chi-ch'in-lüeh 蘇聯對新疆之經濟侵略 : Wai-chiao-pu pien 外交部編, Taipei 1940.
- 66- Shuo-fang-peï-ch'ên 朔方備乘 : Li Hung-chang 李鴻章, Taipei, 1964.
- 67- T'ung-chih-ch'ao-t'ung-hua-hsu-lu 同治朝東華續錄 : Wang Hsien-ch'ien 王先謙.
- 68- T'ung-chih-chung-hsing-ching-wai-tsou-i 同治中興京外奏議 : Ch'ên Pi 陳夔 撰, pien.
- 69- Wên-tsung-hsien-huang-ti-shih-lu 文宗顯皇帝實錄 : Taipei, 1964.
- 70- Wu-t'i-ch'ing-wên-chien 五體清文鑑 : Peking, 1957.

II. Batı Kaynakları

- 1- Atkinson, Thomas Wiltam, Travels in the Regions of the Upper and Lower Amoor of India and China, London, 1860.
- 2- Baczkowski, Włodzimierz, Russian Colonialism (The Tsarist and Soviet Empire) New York, 1958.
- 3- Barthold, W., Turkestan down to the Mongol Invasion, London, 1918.
- 4- Bell, M. S., The Great Central Asian Trade Rout from Peking to Kashgar, 1890.
- 5- Bellew, H. W., Kashmir and Kashgar, London, 1875.
- 6- _____, The History of Kashgaria, Calcutta, 1875.
- 7- Bretschneider, E., Mediaval Research from Eastern Asiatic Sources, London, 1888.
- 8- Bugra, M. Z., Dogu Turkistan Tarihi. Coğrafi ve Şimdiki Durumu, İstanbul, 1952.
- 9- _____, Eastern Turkistan's Struggle for Freedom and Chinese Policy, İstanbul, 1954.
- 10- _____, Tibet ve Dogu Turkistan hakkında Bilmeyen Siyasal Konular, Ankara, 1959.
- 11- _____, Şarki Türkistan Tarihi, Kizilirmir, 1930.
- 12- Church, P. S., Chinese Turkestan, with caravan and rifle, London, 1901.
- 13- Curtis, W. G., Turkestan: 'the heart of Asia', London, 1911.
- 14- Czaplicka, M. A., The Turks of Central Asia in History and at Present Day, Oxford, 1918.
- 15- Dabb, Jack A., History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan, 1963.
- 16- Dallin, David J., The Rise of Russia in Asia, London, 1950.
- 17- Deasy, H. M. P., In Tibet and Chinese Turkestan, London, 1901.
- 18- Eberhard, W., Çin Tarihi, Ankara, 1947.
- 19- Etherton, P. J., In the Heart of Asia, London, 1925.
- 20- Florinsky, Michael T., Russia (A history and An Interpretation), New York, 1953.
- 21- Forsyth, T. Douglas, Trade Routes between Northern India and Central Asia. Report of a Mission to Yarkand, Calcutta, 1875.

- 22- Grigoryeff, v. v., Eastern or Chinese Turkestan (being Chapter 7 of Ritter's 'Erdkunde', translated and completed), St. P. 1869.
- 23- Halidi, İsmail Kurbanali, "Tevarih-i Hamse."
- 24- Hartmann, M., Der Islamische Orient. Berlin, 1905.
- 25- _____, Zwei Islamische Kantondruche, Sinkiang, 1861-1874.
- 26- Hedin, Sven, Across the Gobi Desert, London, 1931,
- 27- _____, Central Asia and Tibet, 1903.
- 28- _____, Dans les Sables de l'Asie, Paris, 1903.
- 29- Howorth, H. H., History of the Mongols from the 9th to 19th Century Part I. The Mongol Proper and the Kalmuks, London, 1876.
- 30- Huo, L'empire Chinois faisant suite a l'ouvrage intitule souvenirs d'un voyage dans la tartaire et le Tibet, Paris, 1857.
- 31- _____, Travels in Tartary Tibet and China, 1928.
- 32- _____, High Road in Tartary (1844-46) edited by Julie Bedier New York, 1948.
- 33- Humboldt, A., Asie Centrale, Paris, 1843.
- 34- Hyacinth, Monk, History of the Oirat or Kalmyks, St. Petersburg, 1851
- 35- Imbault-Huart, Recueil des documents sur l'Asie Centrale, Paris, 1881.
- 36- Karahoca, Amaç, Dogu Türkistan, İstanbul, 1960.
- 37- Korallow, Kashghariya, Taşkent, 1903.
- 38- Kurpatkin, A. N., Kashgaria: Eastern or Chinese Turkestan, translated from Russian by Walter, E. Gowan, Calcutta, 1862.
- 39- Lansdell, H., Chinese Central Asia, London, 1893.
- 40- Lattimore, Eleanor Holgate, Turkestan Reunion, 1934.
- 41- Lattimore, Owen, Pivot of Asia, Boston, 1950.
- 42- _____, The Desert Road to Turkestan, Boston, 1929.
- 43- _____, Inner Asian Frontiers of China, New York, 1940.
- 44- _____, Studies in Frontier History Collected Papers 1925-1958, Paris, 1962.
- 45- Bizeti, L., Bilinmeyen İq Asya, İstanbul, 1946.
- 46- Macartney, An English Lady in Chinese Turkestan, 1931.
- 47- Maksheev, Historical Sketch of Turkistan and the Advance of the Russian, Taşkent, 1894.
- 48- Muhammad Atif, Kaşgar Tarihi, İstanbul, 1884.
- 49- Kalivkin, N., Kiratkaya İstoriya Kokandskagokhanstva, Kazan, 1885.
- 50- Niyazi Muh., Tarih-i Şahrühî, Fergana Hanlarının Tarihi, Pantusov neşri, Kazan, 1885.
- 51- Oraltay, Hasan, Dogu Türkistan Kazak Türkleri, İzmir, 1961.
- 52- Olzcha, Reiner, Turkestan, Leipzig, 1942.
- 53- Potanin, G. N., Oçerki severo-zapadnoy Mongolii, Peterburg, 1881.
- 54- Prjevalsky, N. M., From Kulja across the T'ien Shan to Lop-nor, (transl. by E. D. Morgan, 1879).
- 55- Radloff, W., Sibirya'dan (Aus Sibirien), çeviren, Ahmet Temir, İstanbul, I.: 1954, II.: 1956, III.: 1956, IV.: 1957.
- 56- _____, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882.
- 57- Rickmers, W. R., The Duab of Turkestan, 1913.
- 58- Ritter, K., Die Erkunde von Asien, Berlin, 1833.
- 59- Rockill, W. W., The Journey of William of Rubruck to Eastern Part, London, 1900.
- 60- Sbornik dogovorov Rossii a Kitaem, 1689-1881, S. Peterburg, 1889.
- 61- Schuyler, Dr. Eugene, Turkistan, London, 1876.
- 62- Semenov, P. P., Djungaria and the Celestial Mountains, transl. by John Michell.
- 63- Shaw, R. B., Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar. London, 1871.
- 64- _____, A sketch on the Turki language as spoken in Eastern Turkestan, Calcutta, 1880.
- 65- Skrine, Clarmont P., Chinese Central Asia, London, 1926.
- 66- Skrine P. H. and Ross E. D., The heart of Asia, London, 1899.
- 67- _____, The Expansion of Russia (1815-1900), Cambridge, 1903.
- 68- Stein, Aureil, Ruin of Desert Cathay, London, 1912.
- 69- _____, Ancient Khotan, 1907.
- 70- _____, Detailed report of exploration in Central Asia and wester most China, 1921.
- 71- _____, Innermost Asia. Detailed report of exploration in Central Asia, Kansu and eastern Iran, 1928.
- 72- Sykes, P., Through Desert and Oases of Central Asia, 1920.
- 73- Şakir, Dr. Tahir, Turkestan, Berlin, 1934.
- 74- Teichmann, E., Journey to Turkestan, London, 1937.
- 75- Togan, Z. V., Bugünkü Türkili ve yakın tarihi, İstanbul, 1942-47.

- 76- Ular, Alexander, A Russo-Chinese Empire, Westminster, 1904.
 77- Vambéry, Arminius, The Travel in Central Asia, London, 1864.
 78- Vissiere, A., Recherches sur les musulmans Chinois, Paris, 1911.
 79- Wu Aitchon K., China and the Soviet Union, London, 1952.

III. Bazi Japon Nesriyatı

- 1- Egami 江上波夫：北アジア史，山川出版社
 1957.
 2- Enoki 榎一雄：中央アジア史（日本における
 歴史學の發達と現状），東京大學出版會，
 1959.
 3- Haneda, A. 羽田明，異民族統治上から見た石
 清朝の回部統治政策と異民族の支那統治
 研究，東亞研究所，1944.
 4- _____ 倭里汗の亂の史料と塚本博士頌壽記念
 佛教史學論集，2, 62-78, 1961.
 5- _____ と石老才居人史と支那地理歴史大系12，
 白楊社，1943.
 6- Ito 伊藤仙太郎，西域經營史の研究，日本

- 學術振興會，1955.
 7- Iwane 岩根保重，支那と石老才居人の政治
 地理的構造と地理論議，1941.
 8- Kosato 上里美須凡，中央亞細亞の民族
 東光協會，1948.
 9- Maejima 前嶋信次，中央亞細亞の過去と現在
 と興亞全書9，博文館，1942.
 10- Matsuda, H. 松田壽男，と石老才居人と東洋史料
 集成，平凡社，1956.
 11- _____ 中央亞細亞史と支那文庫，弘文堂，
 1955.
 12- _____ 古代天山の歴史地理學的研究，早稲田
 大學出版部刊，1956.
 13- Matsuda, K. 松田小林，中央亞細亞史と世界
 歴史大系10，平凡社，1934.
 14- Mishima 三島康夫，邊疆回族の問題，東洋，
 Cilt. 41, sayı. 5, 1938.
 15- Morisawa 森澤重利，新疆の過去と現在，東洋，
 Cilt. 45, sayı. 11, 1942.

- 16- Nakama 中學 照久, 中央亞細亞史 < 世界地理風俗大系 6, 平凡社, 1931.
- 17- Nishi, M. 西 雅雄, 西北支那の民族問題, 蒙古, *cilt* 9, *saye* 9, 1942.
- 18- Nishi, T. 西 徳二郎, 清國新疆 < 中亞細亞紀事下, 陸軍文庫, 1886.
- 19- Niyata 宮田 良造, 万し西人東進時代史 < 世界歴史大系 10, 平凡社, 1935.
- 20- Saguchi 佐口 透, 老る老る民族學序説 < 民族學研究, (*Yeni*) *cilt* 2, *saye* 1, 1930.
- 21- _____ かしがり西のべく職名, 和田博士古稀記念東洋史論叢, 1961.
- 22- _____ 東と老る老る人封建社會序説, 歴史學研究, *cilt* 135, 1948.
- 23- _____ かしがる = はじ家。後裔, 東洋學報, *cilt* 42, *saye* 4, 1962.
- 24- Shimada, J. 嶋田 襄平, はじ時代のべく達, 東方學 3, 1952.
- 25- Shimonaka 下中 彌三郎, 中央亞細亞 < 世界文化

- 地理大系 8, 平凡社, 1931
- 26- Tanaka, S. 田中 華一郎, 東方近世史上, 岩波書店, 1939.
- 27- Tasaka, 田坂要道, 清代における老る老る人問題の概観, 蒙古, *cilt* 9, *saye* 9, 1942.
- 28- Tayama 田山 茂, 清時代に於ける蒙古の社會制度, 文京書院, 1954.

I N D E K S

- A -

Abak-kiray, 111.
 Abdan, 110, 111.
 Abdul, 38.
 Abdul Karim, 82, 83, 86.
 Abdul Sed, 10, 38.
 Abdullah Han, 10.
 Abdurrahman, 2, 10, 18, 78, 82, 91, 92.
 Ablay (Abilay), 105, 109.
 A-ch'i-hsia-huo-t'o-ma-erh, 135.
 Aday, 111.
 Adban, 108.
 Adil, 109.
 A-erh-t'ai, 136.
 Agiq, 110.
 A-ha-la-k'o-ch'i, 90.
 A-ha-ya, 26.
 A-ha-ya-erh, 36.
 Ahmad, 43, 91.
 A-hsi-mu, 97.
 Ahun, 44, 48, 54.
 Ai-ch'i-po-k'o, 101.
 Ai-chi-t'8-hu, 39, 40.
 Ai-k'o-mu, 97.
 Ai-san-ko-erh-ti, 101.
 Ai-shih-hu-li, 101.
 Akbeg, 72.
 Ak-Bura, 111.
 Ak-oubak, 98.
 A-k'o-la-i-tu, 39.
 A-k'o-ta-ch'un, 42.
 Aksakal, 24, 73, 74, 80, 82, 84, 86, 87.
 Aksakallik, 73.
 Aksay, 17, 34.
 Aksu, 2, 4, 5, 7, 10, 11, 24, 32, 43, 54, 72, 73, 85, 89, 93, 94, 152, 166.
 Alaga, 111.
 Alatau, 110, 131.
 Alay, 12.
 Alban-aga, 159.
 Alqin, 111, 112.
 Alimoglu, 112.
 Ali-taq, 91.
 Alim-Uli, 111.
 Almata, 107.
 Altan Tebsi, 131.
 Altay, 110, 127, 131, 140.
 Altı-ata-köktöngü, 111.
 Altışehir, 5, 148.

- 196 -

A-mu-erh-ling-kuei, 142, 144, 164.
 Amur, 126.
 Amursana, 105, 159.
 Andican, 1, 5, 11, 17, 18, 24, 50, 60, 61, 62, 64, 66, 71, 80, 84, 87, 89, 91, 95, 96, 108.
 Ang-chi, 148, 160.
 Anipa, 84.
 Apak Hoca, 1, 5, 10.
 A-pu-l8-pi-ssü, 105.
 Arbab Begi, 146, 151, 152, 153, 155, 156.
 Arbantu, 143.
 Argin, 105, 111, 113.
 Argu, 15, 34, 154, 161.
 Arik-Tukum, 97, 99.
 Arpacı-Zaysan, 160.
 Arşın Begi, 70, 72, 73, 78, 146, 157.
 Artık Ay, 35.
 Artuş, 15, 17.
 Aru-qindalan, 131, 132, 133, 137.
 Asan, 97.
 Asik, 98.
 Askali, 98.
 Assi, 108.
 Astrahan, 112.
 Astin-Artuş, 19, 35, 41, 153, 161.
 Ata-Gökü Altı Oğlu, 111.
 A-ta-k'o, 101.
 Atıgay, 106, 110, 112.
 Atıgay-Bağış-Arşın, 112, 109.
 Atıgay-Arşın, 109.
 A-t'i-yen, 99.
 Aulieta, 110.
 Avat, 155, 161.
 Ayt-kıstık, 110.

- B -

Bağır Begi, 146, 147, 150, 153, 155.
 Badakşan, 64, 71, 73, 75, 94, 101.
 Badur, 19, 33.

Bag-matar Begi, 146, 147, 153, 155.
 Bağış, 90, 91, 95, 96, 102, 104.
 Bağış-Arşın, 114.
 Bahaeddin, 10, 16, 34, 38.
 Bakır-Taban, 111.
 Eaktu, 131, 134.
 Bakty, 136.
 Balkaş, 107, 110, 111.
 Baltistan, 88.
 Bapa, 97.
 Barçan, 15, 16, 33, 34, 94.
 Barçuk, 2, 8, 24, 25, 27, 30, 157.
 Barkul, 46, 47, 49, 52, 5b, 57, 106, 166.
 Barluk, 131, 137.
 Basatin, 110.
 Batı Gök Türk'ler, 104.
 Batı Sibirya, 134.
 Batur, 86, 105.
 Bay, 138.
 Bay-Bakty, 111.
 Bay-cigit, 111, 113, 114.
 Bay Ciket, 109, 114.
 Bayçen, 152.
 Bayçubak, 98.
 Bay oğlu, 112.
 Bay-Uli, 111.
 Bayanday, 42, 43, 47, 49.
 Bayantu, 90, 164.
 Bebe, 142, 143.
 Beran, 98.
 Beşbalık, 88.
 Beyaz sarıklı müslüman, 9, 10.
 Binbaşı, 19, 53, 65.
 Bipe, 142, 143, 164.
 Bir Başa, 92.
 Bitikçi, 31, 32, 33, 37, 50.
 Boptay, 110.
 Boro-hucir (Boro-kucir), 107, 121, 122, 124, 128, 129, 132, 135, 137.
 Boro-tala, 137.
 Boronitu, 10, 38, 89, 90, 160.
 Boşı, 110.
 Bostan-terek, 92.
 Bozun, 110.
 Bblek, 96.
 Börk, 2, 4, 8, 14, 18, 22, 24, 33, 50, 67, 79, 80, 81, 83, 97, 144, 145, 148, 149, 157, 160.
 Buda, 160.
 Buganali, 111.
 Bugu, 94, 95, 97, 99, 161.
 Bugur, 9.
 Buhara, 10, 64, 68, 81, 89, 94.
 Buhtarma, 111.

Bulattı, 111.
 Bultun, 111.
 Burut (Purut), 1, 6, 11, 16, 18, 33, 71, 89, 90, 91, 92, 93, 108.
 Buyantu, 141, 144.
 Bukay Han, 112.
 Büzruk, 12, 13, 20, 35, 38, 56.

- C -

Cabay, 109.
 Cadık, 111.
 Cagalbay'lar, 112.
 Calan-Yanggin, 31, 37, 141, 143, 149.
 Calayr-Sappas, 110.
 Cancar, 110.
 Can Polad, 99, 101.
 Cantıkay, 111.
 Captain Trench, 75.
 Carguçi, 159.
 Casah (bk. Yasak), 54.
 Catti-Urı, 111.
 Cebe Begi, 146, 156.
 Cemal, 65.
 Cengiz Han, 10.
 Cialis, 35.
 Cihangir, 1, 5, 8, 10, 11, 13, 34, 38, 60, 65, 66, 90, 91, 92, 97.
 Ch'i-ch'i-li-mei-ssü, 136.
 Ch'a-han-t'o-hui, 137.
 Cha-ko-la, 105.
 Cha-k'o-tang-a, 47, 52, 57.
 Cha-l8-f8n-t'ai, 19, 20, 23, 31, 41, 84, 86.
 Ch'a-li-k'o-t'u, 163.
 Chalis, 35.
 Cha-lung-a, 1, 2, 3.
 Ch'ang-an, 88.
 Ch'ang-ch'ing, 20, 21, 22, 25, 39, 47, 73, 74, 75, 77, 129, 130, 136.
 Ch'ang-ling, 67, 69, 91.
 Chao-hui, 89, 105.
 Ch'a-t'8-hsi-lin, 157, 162.
 Chebei-Amban, 7.
 Chen-kuan, 88.
 Chen-kuo-kuang, 163, 164, 165.
 Chen-ti-tao, 45.
 Chia-ch'ing, 148.

- 197 -

Ch'ien-fang-heiao, 37.
Ch'ien-lung, 7.
Chihai Yeki, 72.
Chih-hsien, 32, 37, 44.
Ch'i-li-ho, 22.
Ch'i-li-k'o, 94.
Chi-lin-pu, 4.
Chin-chi, 54.
Ch'in-ch'ai Büyük Memuru, 91.
Ch'ing-chen-wang, 50.
Ch'ing-ch'ê-tu-wei, 164, 165.
Ching-ho, 140, 142.
Chin Hsiang-yin, 46, 50.
Ch'ing-hui-tien, 93.
Ch'ing-ming, 119, 122, 127.
Ching-Setkhiltu, 142.
Ch'ing-ying, 22, 23, 28, 31.
Ch'in-wang, 163.
Ch'i-tai, 45, 51, 55, 103.
Cho-li-k'o-t'u, 141.
Cho-lo-shih-pai, 130.
Chou, 55.
Chuan-ta-ya-k'o-Argin, 109.
Chieh-hua-ling, 24.
Chieh-lo-k'uei-tung, 46.
Chu-hsiao-kuei, 54.
Ch'u-lu-ch'u, 101.
Chün-chi büyük Memuru, 14, 17, 18,
19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 31,
33, 40, 82, 84, 107, 115, 118.
Ch'un-hai, 14.
Chün-wang, 1, 5, 6, 10, 43, 46, 56,
57, 141, 163.
Chu-shih, 32, 37, 48.
Cungar, 9, 88, 105, 148, 159.
Cungarya, 48, 108.

- C -

Cagan Togoy, 131.
Cahar, 47, 57, 91, 138.
Cahar-Sayak, 90, 95, 96.
Cakil-nes-ula, 131.
Campan, 54.
Cangi, 44, 55.
Capar, 105.
Cay, 60, 61, 62, 65, 66, 74.
Celik, 97.
Celikçi, 89.
Cirik, 89, 91, 95, 96, 98, 101, 102.
Cikkan, 107, 132.
Cikin, 107, 132.
Cinkend, 110

Çin-Kulcası, 9.
Çin seddi, 12.
Çinas, 112.
Çira (Sira), 159, 163.
Çong-Bağı, 90, 94, 96, 98, 100,
101, 102.
Çong-Kulca, 9.
Çoros, 140.
Çu, 98, 107.
Çun Vank, 142, 149, 164.

- D -

Dangacı, 159.
Dangacı-Yanggin, 32, 42, 37.
Daratu, 92, 132.
Darvaz, 68, 94.
Diş-Mogolistan, 163.
Dikokamenniye Kirgiziy, 6.
Divan Kuli, 14, 15, 16, 17, 20,
21, 22.
Dogan Begi, 146, 150, 151, 152,
153, 155, 158.
Doğu Türkistan, 1, 5, 7, 10, 11,
36, 42, 46, 57, 59, 60, 75,
94, 96, 124, 126, 128, 130,
140, 147, 160.
Dolon, 3.
Dorga Begi, 146.
Dorun Beie, 164, 165.
Dorun Çin Vank, 164.
Dorun Çun Vank, 164, 165.
Döls, 97, 98.
Döngen, 42, 43, 45, 53, 55, 57,
75, 76, 96, 136.

- E -

Edigana, 98, 102.
Edigene (bk. Edigana), 89, 90,
91, 95, 96, 99.
E-êrh-kuo-chu-lê, 94.
Elimolu, 112.
E-pu-êrh, 157, 162.
Erdeni, 99.
Erganakti, 111.
Ergetu, 131, 137.
Ergin Ubaşı, 143.
Erh-tao-ch'iao, 51.
Eren, 101.

E-seü-t'a-lê, 93.
Eski Turgut, 140, 141, 163, 164.
Esprite des Lois, 147.
E-t'u-êrh-Yü-tzû, 108.
E-t'un-ch'u-lu-k'o, 157, 162.

- F -

Fa-fu-li, 20, 28, 30, 39, 70,
71.
Fang-yü, 28, 31, 33, 36.
Fatma, 5.
Fay-dan-ma-l, 43.
Fayzabad, 153, 161.
Fergana, 5.
Fransa, 42, 126.
Fransiz, 124, 125.
Fu-chiang, 1, 7.
Fu-chou, 127.
Fu-chu-li, 43.
Fu-chu-ling-a, 53.
Fu-kuo-kung, 141, 163, 164, 165.
Fu-t'ê, 105.

- G -

Galdan, 5, 159.
Galpyn, 36.
Gobi Çölu, 165.
Gubernato, 134.
Guçen, 46, 49, 55, 61, 166.
Guma, 26, 27, 36.
Gunguluk, 132.
Güherçile, 64.

- H -

Ha-fang-a, 3.
Hai-lien-ta, 100.
Hai-p'u, 24.
Hakin, 38.
Hakin Begi, 2, 8, 9, 18, 39, 65, 74,
144, 145, 147, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158.
Hakin Han, 91, 92, 97.
Hak-kuli, 6.
Ha-k'o-sha-lê, 94.
Ha-lang-a, 2, 4.

Ha-la-pu-cha-shih, 4.
Ha-liang-a, 69, 70, 72.
Ha-lu-lê Argin, 109.
Hami, 10, 46, 51, 56, 149, 160,
164, 166.
Han, 106, 141, 143, 163.
Han dağı, 127.
Han Hoca, 53.
Ha-pa-êrh-a-su, 136.
Ha-p'u-t'a-kai, 137.
Hasan Bay, 101.
Hasim Han, 38, 91, 92, 97.
Hatimi Kitap Begi, 145, 155.
Hayal Han, 106.
Hazar Denizi, 111.
Hazineci Begi, 145, 147, 150, 152,
153, 155, 158.
Heh-lao-wa, 57.
Hêng-i, 45.
Hidaytullah, 5.
Hoca, 1, 6, 148.
Hocam, 6.
Hocend, 71.
Ho-chi-po-êrh-kên, 105.
Ho-chuo, 54.
Ho-huang, 54.
Hoit, 47, 57, 140, 143.
Hokend, 5, 10, 11, 13, 17, 22, 50,
60, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85,
87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
98, 99, 100, 101, 125, 130,
132.
Ho-kuan, 46, 57.
Ho-lu, 88.
Hong-ho-t'u, 127.
Ho-ni-mai-la-hu, 129, 136.
Ho-pei, 5, 127.
Ho-shih-la-pu, 156, 162.
Hogot, 57, 140, 142, 165.
Hosun-Çin-Vank, 143, 164, 165.
Hoten, 3, 9, 10, 32, 46, 72, 73, 91,
157, 158, 159, 166.
Hsia-mên, 127.
Hsi-ch'un, 43.
Hsieh-ling, 49, 52, 55, 62, 28.
Hsieh-li Tayoi, 143.
Hsieh-pan Büyük Memuru, 7, 166.
Hsien-ch'êng, 46.
Hsien-fêng, 41, 42, 48.
Hien-ling, 45.
Hsi-êrh-mo-t'ê, 108.
Hsi-lin, 48.

Hsing-pu, 35, 32, 28.
Hsing-tê, 75, 76, 79, 80.
Hsin-ta-lan, 106.
Hsi-pi, 88.
Hsiao-ch'i-hsiao, 52, 59, 141, 142,
143, 149.
Hsü-hs'ieh-kuang, 49, 58.
Hua-ling, 19, 28, 30, 31, 32, 33,
35.
Hu Ch'ao, 4, 10.
Hudayar, 21, 35, 56.
Hui-ch'ing, 49.
Hu-i-mu, 101.
Hui-ning, 57.
Hui-yüan, 10, 47, 51, 57.
Hulun Buyr, 135.
Hun-ch'i, 100.
Huo-so-ch'u, 103.
Hu-pu, 12, 13.
Hu-tai-ta, 24, 35, 80, 84, 86, 87.
Hu-t'u-lu-k'o, 101.
Hu-wa-t'ê, 100.

- i -

Ibak, 109.
I-ch'i-li, 43.
Içkilik, 99.
Ignatiev, 125.
Ihsan, 19, 21, 22.
I-hsin, 125.
I-k'o-ohun, 108.
I-k'o-ming-a-t'ê, 57.
I-lan-wa-ssü, 15, 34, 95.
Içi, 157, 162.
I-lê-ku-ch'u, 94.
Ili, 3, 23, 24, 28, 29, 31, 42,
43, 46, 47, 49, 57, 60, 61,
62, 63, 64, 66, 68, 71, 81, 89,
91, 93, 94, 106, 107, 108, 115,
116, 117, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 126, 127, 128, 129,
130, 132, 134, 135, 136, 150,
166.
Ili generali, 23, 46, 66, 166.
Ili Generalligi, 10.
I-têng-lê, 144, 142, 164.
Imam, 48.
Ingiliz, 124, 125.
Ingitere, 42, 127.
Irka-tan, 88.
Irtis, 107, 110, 111, 136.

- 200 -

Iaan-Tamir, 111.
Isengul, 111.
Ishak, 1, 4, 5, 6,
I-shan, 12, 15, 16, 17, 18,
115, 116, 117, 118, 121.
Ismail Han, 10, 78.
I-ssü-li-k'o, 15, 34.
Isan Han, 17, 19, 21, 22.
Işim, 110.
İtali, 111.
İtangan, 111.
Ivan İl'ich Zakharov, 129,
130, 135.

- I -

Isik-kul, 94, 96, 97, 110.
İsti, 110.

- J -

Jimsa, 46.
Jungyan, 3.
Jung-ch'ing, 45.

- K -

K'a-la-pai-ku-t'ê, 109.
K'a-la-pu-ha, 85.
K'a-şrh-mi-sha-k'o, 100.
K'a-la-şrh, 136.
Kaba, 97, 98.
Kai-ming-a, 11.
Kak-gal, 138.
Kak-şan, 132.
Kalkanam, 110.
Kalmık, 5, 57, 106, 140, 143,
163, 165.
Kamar Dabakan, 131.
Kambar, 109, 110.
Kan-arik, 39, 154, 161.
Kan-Karşagay, 131.
Kan-Tengri, 92.
Kancigali, 110.
Kancigali-Argın, 109, 113.
Kandabas, 98.
Kangdi, 110.
Kansu, 22, 42, 45, 54, 55, 71,
120.

Kao Chi-kuan, 46.
Kao-ch'ê-t'ai, 47.
Kao-tung, 89.
Kapal (Kopal), 107.
Kapetagay, 131, 133, 111.
Kapta, 112.
Kara-Balık, 111.
Kara-Bayciket, 106, 110, 113.
Kara Bulak, 131.
Kara-Bursak, 111.
Kara-Dogan Begi, 146, 155, 158.
Kara-Bulak, 131.
Kara-Kiray, 111.
Kara-Kisak, 111.
Kara-Sakal, 111.
Karaciger, 97.
Karakorum, 93.
Karakas, 111.
Kara sarıklı müslüman, 10.
Kara-taş, 163.
Karasar, 9, 22, 43, 140, 166.
Karatal, 107.
Karatau, 132, 92.
Karatigin, 64, 68, 88, 90, 91, 94, 96.
Karanga, 1, 94, 95.
Kargalik, 162.
Karluk, 88, 105, 159, 163.
Karpak, 110.
Kartikay, 10.
Kasım, 24.
Kaş Begi, 146.
Kaşgar, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 15,
16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 30,
31, 33, 35, 40, 41, 46, 50, 59, 67,
69, 70, 72, 73, 76, 77, 89, 90, 91,
94, 96, 98, 115, 116, 117, 118, 126,
127, 153, 154, 155, 166.
Katte Töre, 17.
Kaykhta, 116, 120.
Kaylyutu, 136, 131.
Koytas, 107.
Kazak, 50, 60, 71, 92, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 112, 120, 132, 135.
Kazi Begi, 8, 145, 147, 150, 151, 152,
153, 154, 156, 157, 158, 159.
Kegan, 108, 133, 137.
Kelpin, 24, 36, 152.
Kence, 111.
Kan-lao-pa, 47.
Kerayit, 112.
Kerya, 159, 163.

Keşmir, 75.
Kette Töre (bk. Katte Töre), 12.
Kidik-Kongrat, 97.
Kıpçak, 56, 90, 91, 94, 96, 110,
111.
Kırgız, 6, 60, 77, 78, 80, 85,
88, 89, 90, 92, 93, 94, 96,
98, 99, 101, 104, 107, 132,
111, 117, 135.
Kırk-Nayman, 110, 113.
Kış-Boro-hucir, 130.
Kitabek, 111.
Kitay (Kitai), 102, 98.
Kızıl-abad, 2, 12.
Kızıl-boy, 154, 161.
Kızıl-pörük, 110.
Kızıl-kurt, 111.
Kiçi-cüs, 111.
Kiçik Han Töre, 12.
Kiçik Hoca, 17.
Kiçi Yüz, 105, 106, 108, 109,
112.
Kiray, 110, 111.
Kita, 111.
Kitai, 93, 101.
K'o-lê Bayciket, 109, 110.
K'o-la-k'o-ya-la-k'o Begi, 145,
147, 155.
Ko-lê-cha, 101.
Ko-mi-şrh-tsa-k'o, 100.
Ko-tai-mo-t'ê, 89.
Ko-tai, 100, 101.
Kobdo, 132, 133, 134, 138.
Kocicun, 9, 10, 38, 89, 160.
Kocis, 5, 10.
Koçi-Bipe, 164, 165.
Koçi-Yanggin, 43.
Kok-su, 137.
Kok-Tuma, 131, 137.
Kongoro, 106.
Kongoro-olong, 132.
Kongrat, 98, 110, 114.
Kongrat-Argın, 113.
Konur-oleng, 138.
Korgan Begi, 156, 162.
Korgos, 43, 107, 132.
Koy-Tanga, 98.
Kovalevski, 121, 124.
Koytas, 132.
Kozugan, 110.
Kuan-Duan, 98.
Kuang-chou, 127.
Kuan-pao, 135.
Ku-ch'ing, 27.

- 201 -

Kuca, 10, 35, 40, 41, 43, 53, 54,
72, 98, 129, 166.
Kuei-chou, 71.
Kuei-hua, 56, 61.
Kuei-ling, 18, 19, 45.
K'uei-tung, 23.
K'uei-t'un-shan, 136.
K'uei-ying, 53.
Kuke Olum, 132.
K'u-k'o-ch'i-Argin, 109.
Kukurtlyuk, 138.
Kulab, 71.
Kulca, 9, 43, 47, 57.
Kuli, 24.
Kulu Hoca, 99.
Kumul, 56.
Kumarçi, 131.
Kung, 109, 143, 163.
K'ung Chao-hong, 45, 46.
Kung-ch'ing-wang, 125.
Kung-ko, 140.
Kun-k'o-cha-cha-la-san, 50, 51.
K'un-ling, 88.
Kung-ning, 45, 46, 55.
Kurçak, 81.
Kurgan, 35, 154, 161.
Kurkara-usu, 61, 66, 71, 140, 142, 166.
Kurla, 9.
Kur-ulus, 110.
Kustana, 9.
Kuz Begi, 50, 58, 79.
Kutuktu, 50, 58.
K'u-t'u-lu-k'o, 101.
Kuytun, 61, 66, 71, 107, 132.
K'u-ya, 158, 163.
Kök-Burun, 111.
Köketei, 110.
Kök-sal, 110.
Kilpeç, 101.
Kilçik, 97, 99, 101.
Kilçik Buhara, 148.
Kilçik Hoca, 9.
Kilçik Yüz, 111.
Khidilan, 111.
Klira, 9, 43, 46.
Kirkiren, 98.
Kittival Begi, 146.
Kyakhta, 115, 118, 122, 125, 134.

- L -

Lai-hei-mu, 89.
Lai Yung-kuei, 1, 3.

Lama, 50, 58, 130.
Lan-ling, 19, 28, 30, 31, 32,
33, 35.
Langar, 2, 95.
Lapuçi, 157, 162.
Layihaci Begi, 146, 155.
Lä-pin, 23.
Lä-pu-shih, 135.
Leşker, 79, 80, 81.
Lieh-pieh-ssü, 99.
Lid-fan-yüan, 39, 40.
Lig, 140, 143.
Ling-tui büyük memura, 19, 21,
31, 35, 42, 46, 47, 49,
50, 51, 52, 75, 90, 129,
138, 166.
Li-pu, 18, 34, 39.
Lio-Achun, 43.
Li-shih-t'ung-p'an, 48.
Liu-shu-chüan, 29.
Liu Kuang-ho, 58.
Lop-Bazar, 159, 163.
Lo-ho, 26, 36.

- M -

Ma, Chao-ch'iang, 56.
Ma Chuang, 50.
Maçak, 98.
Madali (Mahmad Ali), 6, 72, 76,
77.
Madel, 76.
Ma Erh, 42.
Mahmad Ali, 69, 72.
Mahmad Kuli, 99.
Mahmad Serif, 65, 80.
Mahmad Tengü Han, 10.
Mahmad Yusuf, 100.
Mahmid, 6, 10, 38.
Mahdum Asim, 5.
Ma Kuan, 51.
Ma-k'u-ya, 158, 163.
Ma Lung, 43, 53.
Ma Ming, 50.
Manas, 45, 55, 129.
Mançu, 9, 48, 56, 57, 59, 144,
148.
Mançu Tugay, 11, 13, 52.
Mançuca, 123, 124, 134, 135.
Mançurya, 36.
Mangışlik, 111.
Ma-ni-t'u, 137.

Manitu Gutulkan, 131, 133, 136.
Ma-ni-t'u-ko-t'u-lö-kan, 136.
Man-pi-t'ö, 99.
Margelan, 71, 95.
Ma Sheng, 46, 50.
Ma T'ai, 50.
Ma T'ien-pao, 46.
Maskar, 111.
Madine, 6.
Mohmed, 18.
Mohmed Ali, 13.
Mohmed Emin, 10, 11, 12, 13, 38.
Möng-ch'ih, 88, 92.
Möng-ku-hsi-li, 135.
Möng-wu-erh, 100.
Merke, 104.
Meyen Amban, 19, 148.
Meyen-Yanggin, 141, 142, 143, 149.
Mi-ch'ing, 48.
Ming Begi, 146, 151, 152, 153, 154, 156,
157, 158.
Ming-hsü, 47, 128.
Ming-i, 128, 129, 130, 136.
Ming-yul, 2, 10, 11, 63.
Mi-ni-ya-ssü, 17.
Min-shih-la-ha, 99.
Mirap Begi, 8, 145, 147, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159.
Mirza Alp, 73.
Modo Barluk, 131, 135, 137.
Mogol, 6, 23, 50, 58, 135, 160.
Mogolistan, 56, 127, 135.
Mo-ma-shih, 100.
Mongul, 91.
Monguldur, 90, 94, 95, 97, 98, 103, 104.
Mongultai, 105.
Monguş, 99.
Montesquieu, 147.
Morun-Togoy, 140.
Morun-Nayman, 109.
Moskova, 109.
Muavin Komutan, 3, 14, 24, 48.
Muavin Tu-t'ung, 3.
Muavin Tsung-kuan, 28.
Mu-chi, 92, 97.
Muhammed, 5, 6, 10, 38.
Muhammed Ali, 6, 81.
Muhtesib Begi, 145, 151, 152, 153, 155,
158.
Mu-k'o-fa-s, 49, 58.
Mu-lei-ho, 45.
Mülku, 111.
Murat, 99, 100.
Murat Ali, 101.

Mundus, 101, 98.
Murun, 111.
Mu-shih-su-lu-k'o, 155, 161.
Musun-Dabakan, 85, 161.
Muzart, 94.
Müridi, 101.
Mitevelli Begi, 145, 147, 152,
153, 155, 158.

- N -

Na-erh-ohi, 52, 53.
Nakub Begi, 145, 150, 151,
152, 153, 155, 158.
Nanangan, 71, 108.
Nan-hu, 51, 59.
Nan-shan, 137.
Narin, 99, 107.
Narin-Kalga, 92, 132.
Narin-kul, 137.
Na-ye-ch'ing, 1, 5, 60, 62,
65, 66.
Nayman, 90, 91, 94, 96, 102,
109, 110, 111, 114.
Neomettin, 85.
Nei-ko, 15, 17, 24, 30, 34,
39, 83.
Nikolai Muraviev, 125, 127.
Ning-yüan, 57.
Niru-Yanggin, 19, 28, 141,
142, 143, 149.
Ning-po, 127.
Ni-sha, 99.
Ni-tsa-erh, 101.
Niyaz, 33.
Nogay, 101, 114.
Nogay-Argin, 109, 113.
No-i-ku-t'ö, 89, 91, 93, 94.
Nur Ali Han, 105.
Nur Bay, 77, 78.
Nu-shih-pi, 88.

- O -

Obo, 135.
Oksel, 106.
Ola (Üla), 117.
Ondon, 97, 99.
Olong-Bulak, 132.
Opal, 161, 154.

- 203 -

Orping, 36.
Orenburg, 112.
Orta Yüz, 46, 106, 110.
Os, 90, 91, 95, 96.
Osakçi, 110.
Osakçi Begi, 146.
Otok, 159, 160, 100, 108, 109, 110.
Oyrat, 36, 57, 90, 106, 109, 138,
140, 143, 159.

- O -

Olet, 57, 89.
Ozbek, 98.

- P -

Pai-hui, 4.
P'ai-ssü-ch'ien, 156, 162.
Pai-yü-pan-chih, 18, 34.
Pai-yü-ling-kuan, 18, 34.
Pa-la-mu-ssü-ya, 158, 163.
Pa-la-t'ê, 100.
Pamir, 13, 90, 92, 93, 107, 130, 131,
132.
Pan-fan-kou, 56.
Pang-pan büyük memuru, 1.
Pan-shih büyük memuru, 2, 11, 19, 35,
40, 43, 53, 57, 134, 166.
Pao Hêng, 46, 47.
Pa-pai Han, 10.
Pa-pu-tun, 89.
Parman, 26, 36.
Pa-shih-ya-ha-ma, 94.
Paşa, 50.
Paşşap Begi, 145, 150, 151, 152, 153,
155, 158, 165.
P'a-t'a-no-shih, 52.
Pa-tsung (Yüzbaşı), 14, 33.
Pa-ya-êrh-t'u, 141.
Pazar Begi, 146, 147, 156.
P'ei-ch'êng, 26.
Pei-tzû, 10, 141, 163.
Pekin, 72, 83, 86, 116, 125, 126, 127,
128, 130, 164.
Pei-lê, 163.
Pe-lê-têng-tê-k'o, 143.
Pi (Bi), 90.
Piçan, 50, 54, 58, 72.
Pi-ch'ang, 2, 3, 7, 66, 70.

Pi-hsi-lê-t'u, 142, 144,
164.
P'i-lu-ssü, 80.
P'ing-jui, 43.
Ping-ling (Musun-Dabakan),
87, 161.
P'i-shan, 36.
Pi-ti-êrh, 14, 33.
Po-êrh-kuo-su, 48.
Po-êrh-tsang, 158, 162.
Po-hsi-êrh, 46, 56.
Po-ko-shih, 100.
Po-lê-k'o, 100.
Po-mu-k'o-lê-mu, 153, 161.
Posgam, 26, 36, 157, 162.
Po-shih-hui, 100.
Potanin, 111.
Pu-ku-ch'i, 90.
Putiyatin, 124, 127.
P'u-yen-t'ai, 11, 14, 15, 16
17, 118, 121.

- Q -

Qaratal, 101.
Qazay, 108.
Qıpçaq (Kıpçak), 102.
Qıtay, 103.
Qırk-Oğul, 101.
Quşçi, 89, 91, 93, 94, 96,
101, 102.
Qonrat, 114.

- R -

Ramadan, 112.
Rasniçi, 147.
Raşidin Hoca, 53.
Rheum Officinale, 60, 62, 64
65, 66.
Rus, 50, 77, 81, 91, 92, 96,
98, 107, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 122, 125,
126, 128, 129, 130, 134,
136.
Rusya, 6, 42, 67, 92, 93, 94,
96, 97, 99, 105, 107,
108, 109, 115, 116, 117,
119, 120, 124, 126, 127,
128, 129, 132, 133, 135,

138, 140, 143.

- S -

Sadır, 111.
Sadari Begi, 146, 147, 150, 156.
Sak'lar, 88.
Sampula, 159, 163.
Samuk, 10, 38.
Sançu, 156, 162.
San-kung, 48, 58.
San-tao-ho, 42, 43.
San-t'ang-hu, 52.
Sarbaktu, 132.
Sargatal, 108.
Sari, 101.
Sari-Bağış, 96, 97, 89, 93, 94,
98, 99, 102, 103.
Sari-Baş, 111.
Sari-bulak, 131.
Sari-kul, 2, 8, 77, 78, 79, 90,
91, 93, 95, 96, 155.
Sariri Ula, 136.
Sarinsak (Samuk), 34, 38, 100.
Sarman, 155, 161.
Sart, 55, 90, 94, 96, 102.
Saru, 93, 98, 102.
Savabaçi, 132, 92, 138.
Sayak (Sayaq), 90, 91, 93, 95,
96, 97, 98, 99, 102, 104.
Sayan, 131.
Saydullah, 100.
Saylugem, 131.
Sayram, 157, 152.
Sayri Ula, 131.
Sê-ho-i-pai, 101.
Selim, 39.
Semipalat, 134.
Semipalatinak, 107, 138.
Semiz-Nayman, 106, 110, 113.
Senato, 115.
Sê-p'u-shih-hsin, 47, 49.
Shahri-Khana, 10.
Sha-ling-a, 43.
Shan-hsi, 22, 32, 42, 45, 54, 55.
Shang-hai, 127.
Sha-lai-pai, 100.
Sha-la-pu-la-k'o, 137.
Shan-kan Tsung-tu, 2, 27, 61, 62, 120,
166.
Shan-t'a-ssü, 127.
Sha-pi-nai, 127.

Sha-yan-ssü-k'o, 136.
Sha-ying-a, 115, 116, 120.
Shih-hu-lê Begi, 146.
Shih-hu-êrh Begi, 150, 152.
Shih-hu Begi, 153, 155, 156,
158.
Shou-lên-ê, 160.
Shou-pei, 14, 19, 24, 32, 33,
56.
Shu-wo-tzû, 2, 8.
Siban, 114.
Siban-Nayman, 106, 110, 113.
Siddik, 46, 56.
Sikmayat, 97.
Sir-Kuvan, 111.
Sibirya, 96, 127, 129.
Sirgali, 110.
Siven Rabdan, 159.
So-Daba, 131.
Sogdiana, 104.
Soyok, 133.
So Huang-chang, 44.
Solon, 9, 51, 59, 129, 135.
Soltu, 90, 91, 95, 96, 48, 99,
102.
Ssü, k'o-mo-luan, 129.
Ssü-p'a-Kazi Begi, 145, 155.
Ssü-wei, 105.
Subaşı, 44, 54.
Su-chou, 2, 7, 11, 56, 57.
Sui-ting, 59.
Su-lan-ch'i, 100.
Sulayman, 43.
Sultan, 106.
Sultan Said Han, 10.
Sumul, 50, 58, 165.
Sung-shu-t'ang, 52, 59.
Su-pa-êrh, 158, 163.
Su-pi-t'i, 40.
Su-pu-ko, 57.
Suvan, 109, 110, 114.

- Ş -

Şabin-Dabaka, 107, 125, 130,
131, 133.
Şahyar, 151, 161.
Şaga Begi, 145, 150, 151, 153,
152, 155, 156, 158.
Şamanist, 90.
Şamanizm, 5.
Şato, 93.

Sara-Talas, 107.
Sarı-cetim, 110.
Şang Begi, 145, 150, 152, 155,
158.
Şar Han, 10.
Şerkas, 111.
Şepan, 156, 162.
Şibe, 51, 59, 135.
Şikti, 111.
Şimoyin, 111.
Şir Ali Han, 12, 13.
Şirraği, 111.
Şibar-Aygır, 111.
Şıkmanat, 98.
Şükür, 86.
Şümököy, 111.

- T -

Tabaktı, 110, 111.
Tabın, 112.
T'a-chuan, 52, 59.
T'a-êrh-t'a-k'o, 157, 162.
T'a-ha-êrh-ma, 79, 82.
T'a-hsin-ha, 1.
T'a-hsueh-shih, 10, 34.
T'ai-wan, 127.
T'a-ku, 127.
T'ai-p'ing isyani, 42.
T'ai-yung, 11.
Tagay, 99.
Takabay, 97.
T'a-ko-la-mu Begi, 156, 162.
T'a-k'o-nu-la, 159, 163.
Talas, 98, 104.
Talki (Tarcı), 43, 62, 66.
Tama, 112.
Tanga, 112.
Tana, 111.
Tana-Buga, 111.
Tannu-Ula-Dabaka, 131.
Tanrı Dağları, 1, 9, 23, 88, 91
92, 93, 125, 129, 132, 140.
Tao, 55.
Tao-kuang, 1, 11, 77, 81, 148.
T'ao-yüeh, 46.
T'a-pa-lu-k'o, 100.
T'a-pu-nan, 163, 165.
Taraklı'lar, 112.
Taran Begi, 152.
Tarançı, 9.

Tarbagatay, 7, 47, 50, 51, 57,
60, 61, 62, 66, 92, 106,
107, 108, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 122, 123,
124, 126, 127, 128, 130,
131, 132, 134, 135, 136,
137, 140, 141, 150, 166.
Taro, 98.
Tars-Tangalı, 111.
Tascent, 50, 58, 68, 71, 91,
99, 105, 109, 110, 111,
112.
Taş-kum, 154, 161.
Taşkurgan, 81, 82.
Taşmalik, 154, 161.
Tatar, 5.
Tayci, 52, 106, 107, 108, 109,
140, 141, 142, 143, 159,
160, 163, 164, 165.
Tayit, 90, 91, 95, 96, 102.
Taykulu, 91.
Tazanay, 101.
Tê-hsiang, 57.
Tekes, 87, 92, 93, 94, 97, 132,
137.
Tê-k'o-chin-pu, 66.
T'ê-k'o-hsing-ê, 17, 18, 19.
T'ê-k'o-shih-pu, 24.
Teleü, 112.
Teleüt'ler, 98.
Tê-ling, 14, 18, 117, 118, 120.
Temegeci, 159.
Temir, 110.
Temurlik, 92, 107, 132, 137.
Temur-nor, 88, 92, 94, 125,
127, 132, 135.
Temür-can, 99.
Teneger, 45, 53, 55.
Teoman, 45.
Terbis, 110.
Terek Dawan, 68, 94.
Teşik-Taş, 15, 34, 95.
Tê-ying-a, 60, 71.
T'ieh-k'o-saü, 137.
T'ien-chin, 124, 127.
Tien-shih, 55.
Ti-hua, 9, 44, 49.
Ti-la-i, 84.
Ting-hsi-chiang-chün, 11.
Ting-ling, 25.
Ting-tai, 25.
T'i-piao, 44, 54.
T'i-tu, 51, 47, 54, 56.

Mi-wo-pao, 51, 59.
Tobol, 110, 111, 112.
Togay-Berdi, 101.
Togusak, 19, 34, 155, 161.
Tokmak, 88, 98, 104.
T'o-k'o-nai, 129.
T'o-k'o-t'o-pu, 60.
Toksun, 54.
T'o-kuo-ssü-ch'ien, 156, 162.
T'o-ku-ta-mai-chou, 84, 85.
Toktay, 100.
To-li-ya-t'ê, 99.
To-lo-pai, 100.
T'o Ming, 54.
Tomsk, 134.
Top Begi, 146.
Torgo, 97.
Torgut (bk. Turgut), 36, 57.
Tori-Aygır, 111.
Tort-aul, 110, 111.
T'o-tê-lin, 44, 50, 54.
Tölöngüt, 110.
Töngtörüp, 98.
Töntürt, 101.
Tört-kara, 111.
Tört-Mahmad, 100.
Troytsk, 111.
Tsai-hsiang, 34.
Ts'an-chiang, 32, 54.
Ts'an-ling, 37.
Ts'an-tsan, 1, 2, 4, 7, 11, 23, 24,
29, 46, 48, 66, 67, 75, 77, 78,
83, 86, 90, 105, 118, 119, 120,
128, 134, 138, 166.
Ts'ao Chên-yung, 5.
Ts'ao-Hu, 2, 26.
Ts'ao-ti, 52.
Tso-ling, 19, 28, 36, 49.
Tsa-wa, 158, 163.
Teung-kuan, 33, 36, 129, 136.
Teung-ping, 15, 16, 34.
Tsung-tu, 7.
T'u-ch'ieh-pu, 19.
Tugay, 120.
Tugel Bay, 69, 78.
Tugel Töre, 12.
Tugulik, 56.
T'u-k'u-êrh, 51.
Tukum, 97.
T'u-li-ya-k'o, 100.
Tu-lu, 88.
T'u-lu-ch'i-pai, 89.
Tumuk, 36, 27, 94.
T'ung-chih, 43, 54, 62, 91, 119, 120,
122, 127.

Tunguz, 59.
T'ung-tai, 46.
T'ung Yagbu, 104.
Turfan, 10, 44, 50, 55, 88, 14
160, 164, 166.
Turgay, 90, 95, 96, 102, 111.
Turgen, 107, 130, 132, 136.
Turgut, 25, 36, 140, 143, 165.
Turkestan, 5.
T'u-sha-la, 158, 162.
Tu-ssü, 28, 32, 37, 60.
Tu-tu-hu, 88.
Tä-t'ung, 9, 61, 62, 135, 166.
Tuyuska, 111.
Türkistan, 90, 110, 117.
Türkpan, 110.
Tüsimel, 159.
Tsu-ya-tun, 100.

- U -

Ubagan, 111.
Uc, 3, 9, 14, 16, 20, 21, 5
68, 72, 73, 89, 93, 93,
96, 100, 166.
Uç-Turfan, 9.
Ugarik, 51, 43, 59.
Uker-Boroşuk, 43.
Ula, 117.
Ulbaşı, 140, 143, 144.
Ulu-Yüz, 106, 110, 114.
Uluk, 95.
Ulyasutay, 128, 132, 133, 13
135.
Undu Bulak, 92, 108, 132, 13
Uzen-Sunuktu, 141.
Ural'sk, 112.
Ural, 111.
Urga (Kulun), 126, 127, 134.
Uriangkay, 135.
Urumçi, 5, 26, 28, 31, 44, 4
51, 61, 62, 129, 166.
Usek, 137.
Ush-Turfan, 9.
Usun, 111.
Usuntu, 132.
Ussuri, 125, 126, 135.
Ust-Uyskaya, 111.
Utek, 132.
Uvak-Argın, 109, 113.
Uvak-Girey, 114.
Uya, 111.

Uygar, 10, 44, 55, 88, 90, 105,
140, 143, 144, 163, 164-5.
Uyguroa, 145, 147.
Uysun, 106, 109, 113.
Uysün, 110.

- U -

Ust-Artus, 20, 34, 35, 154, 161.
Us-Tamga, 98.

- V -

Veli Han, 10, 11, 12, 14, 15, 16
17, 19, 20, 21, 22, 34, 38,
70, 85, 96, 109.
Verchne-Ozerak, 112.
Verchniy-uralek, 111, 112.
Verniy, 107.

- W -

Wai-wei, 33.
Wang, 106, 163.
Wei-ying-chang, 18, 34.
Wên-ch'i, 47.
wên Hsiang, 56.
Wên Lin, 47, 49, 51, 52, 53.
Wo-shih-hun-pu, 20, 21.
Wu-chan, 121, 122.
Wu-êrh-ch'ing-a, 40, 41.
Wu-jên-pu, 43.
Wu-lâ-hsin-t'ai, 31.
Wu-lung-ê, 51.
Wu-p'a-la-t'ê, 95.
Wu-shu-êrh, 100.
Wu-sun, 88.
Wu-tê, 104.

- Y -

Ya-i-ch'i, 100.
Yakup Bey, 50, 53, 56, 59, 81, 91,
99, 101.
Yang-Balgasun, 45, 55.
Yang Ch'un, 12.
Yangı-Darya, 111.

Yang Fang, 4, 7.
Yanggin, 32, 37, 50, 56, 74, 141
143, 149.
Yangisar, 2, 4, 8, 10, 11, 22,
27, 29, 31, 32, 43, 50, 72,
73, 91, 94, 95, 157, 166.
Yang San-hsing, 42.
Yang Yü-ch'un, 2, 7.
Yar, 48, 57.
Yarkend, 2, 3, 4, 7, 10, 12, 14,
16, 24, 27, 31, 32, 33, 39,
46, 72, 73, 78, 79, 80, 83,
85, 86, 89, 90, 91, 95, 120,
155, 156, 157, 166.
Yasak, 43, 46, 54, 140, 141, 143
160, 163, 164.
Yasin, 88.
Yaşil, 106.
Yaz-Boro-hucir, 130.
Yedi Hoca, 11, 12.
Yeh-pu-ch'ung-ê, 44, 55.
Yeldan, 97.
Yetigan, 98.
Yeni Turgut, 140.
Yeşil Bayraklı Tugay, 11, 13.
Ying-wu-ch'u, 119, 120, 121,
123.
Ying-yün, 83, 84, 86.
Yu-chi, 18, 19, 31, 32, 33, 34
46, 48, 51.
Yul-arik, 157.
Yulduz, 140.
Yulunkaş, 163, 153.
Yurt-başı, 94.
Yusuf Hoca, 1, 6, 10, 13, 38, 73
91, 92, 96, 97.
Yüan-shui-fu, 88.
Yüan-wai-lan, 37.
Yüeh-pan, 88.
Yü-hou, 45, 46.
Yü-jui, 23, 25, 70, 82, 83, 85,
86, 87.
Yü-lin, 4.
Yü-mo-t'ê, 101.
Yü-t'o-i-ma-seü, 99.
Yüz Begi, 146, 150, 151.
Yüzbaşı, 31, 32, 46, 49.

- Z -

Zadir, 111.
Zakharov, 130.

Zanguya, 26, 36.
Zaysan, 111, 148, 159.
Zaysan-nor, 108, 125, 127, 131, 135,
136, 138.
Zerikay, 97, 99.
Zirgalan, 142, 144.
Zuan, 110, 111, 113.
Zuan-Hayman, 113.
Zulduz.